Emine Kıray

Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar

İLETİŞİM YAYINLARI

2. BASKI

EMİNE KIRAY • Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar

EMİNE KIRAY, 1957'de İstanbul'da doğdu. 1976'da İstanbul Robert Lisesi'ni bitirdi. Aynı yıl ABD'de Wellesley College'e girdi ve 1980'de Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu. 1987'de Massachusetts Institute of Technology Ekonomi Bölümü'nde doktorasını tamamladı. 1985'den beri mezun olduğu Wellesley College Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir.

İletişim Yayınları 256 • Araştırma-İnceleme Dizisi 43
ISBN 975-470-350-7

© İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1993, İstanbul
2. BASKI 1995, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
UYGULAMA Filiz Burhan
DÜZELTİ Ahmet Abbas
KAPAK BASKISI Ayhan Matbaası
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. 516 22 60-61-62 • Fax: 516 12 58

EMİNE KIRAY

Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar

iletişim

İÇİNDEKİLER

Sunuş 7

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş 11

İKİNCİ BÖLÜM

Borçlar 1854-1914 23

KISIM I

Devletin Mali Bunalımı 41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bunalımın Tarihsel Kökleri 45

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Örgütlenmesi 1400-1600 45

2. 17. ve 18. Yüzyıllardaki Bunalım 52

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. Yüzyıl 65

1. Dış Ticaret ve Ekonomi 66

2. Reformlar 75

3. Devletin Malî Bunalımı ve Dış Borç 80

KISIM II

19. Yüzyılda Borç Koşulsallığı 87

BEŞİNCİ BÖLÜM

Avrupa'nın Önerdiği Çözümler 92

1. Teorik Zemin 99

2. Rapor ve Klasik Ekonomi Teorisi 103

3. Raporun Değerlendirilmesi **120**

ALTINCI BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nin Yanıtı **122**

1. Reformlar **122**

2. Makro Ekonomik İlişkiler **134**

KISIM III

Yapısal Değişiklik, Borç ve İflâs **141**

YEDİNCİ BÖLÜM

İflâs ve Sonrası **144**

1. İflâs **145**

2. Bütçe Fazlası **149**

3. Yatırım **154**

4. Senaryo **170**

5. 20. Yüzyıla Girerken Yaşanan Sosyo-Ekonomik Değişim **173**

6. Sonuçlar **179**

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Dış Borç ve Ekonomik Yapı: Değerlendirme **181**

1. İltizam Sistemi ve Yerel Ekonomik Etkenler **183**

2. Avrupalılar **189**

3. Model **193**

4. Sonuçlar **195**

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sonuçlandırırken **195**

EKLER

Ek I: İstikrazlar **203**

1. İstikrazlar: 1854-1877 ..... **205**

2. Muharrem Kararnamesi **211**

3. İstikrazlar 1881-1914 ..... **213**

Ek II: Bir Model **222**

Kaynakça **229**

SUNUŞ

Bu çalışma 1987 yılında Massachusetts Institute of Technology Ekonomi Bölümü'ne sunduğum doktora tezidir. Dış krizlerin ekonomik tarihi 1980'li yıllarda yaşanan kriz ve IMF, Dünya Bankası gibi kurumların tartışmalı reform önerileri vesilesiyle ekonomistlerin gündemine geldi. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ni dış borç almaya yönlendiren iç faktörleri, borç veren Avrupalılar'ın ittirmesiyle yapılan reformları, ve bu çok yönlü etkileşim çerçevesinde ortaya çıkan, iflasa yolaçan, sosyo-ekonomik yapıyı ele alıyorum.

19. yüzyılda dünya kapitalist ekonomisiyle eklemlenme sürecinde olan ülkelerde, üretim ilişkilerinin derhal kapitalistleşmediğini, birtakım ara formların ortaya çıktığını görmek önemli. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk borç dönemi (1854-1875) bu çerçevede anlam kazanıyor: Dünya ekonomisiyle etkileşim sürecinde süratle değişen bir sosyo-ekonomik yapı, dış borçların yardımı ve şekillendirmesiyle kurulan, kendi kendini yenileyemeyen bir ara yapı, iflâs ve sonra tekrar süratli bir değişim dönemi ve başka ara yapılar.

Osmanlı borçlarına 20. yüzyılla karşılaştırmalı olarak ba-

karsak, yapısal özellikler ya da sınıfsal ilişkiler gözetilmeden yapılan birtakım reform önerilerinin, uygulamaların, çarpık ya da beklenmeyen sonuçların Osmanlı dönemi için de geçerli olduğunu görüyoruz. Daha geniş bir açıdan baktığımızda da, dış borç sürecini dünya ekonomik sistemiyle etkileşim çerçevesinde ele almanın önemi ortaya çıkıyor.

Uzun bir entellektüel birikimin sonucu olan bu kitabın oluşumunda anamayacak kadar çok meslektaşa ve dosta teşekkür borçluyum. Yine de, tez hocalarım Lance Taylor'a, Tosun Arıcanlı'ya ve Peter Temin'e öncelikle teşekkür etmek isterim. Bu süreç içinde, dostlarım Françoise Carre'nin, Stephen Herzenberg'in ve Nurhan Isvan'ın gerek duygusal, gerek düşünsel destekleri de benim için çok önemliydi. Tezin temiz ve duru tercümesi için Kemal Doğan'a ve inanılmaz bir etkinlikle yayına hazırlanışı için de Ağaçkakan Yayınları'na minnettarım. Basımı yapan ve yayan İletişim Yayınları'na da teşekkür borçluyum.

Bu kitabı annem Mübeccel Kıray'a ve babam İbrahim Kıray'a ithaf ediyorum. Tez çalışmalarım sürecindeki desteklerinden, kitabın yayına hazırlanmasındaki yardımlarına kadar onlara çok şey borçluyum. Fakat, her şeyden önce onların entellektüel birikimindeki önemleri yadsınamaz. Bir hikâyeyle özetlemeye çalışayım.

1960'lı yıllarda ilkokuldaydım. Öğretmen Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü anlatırken son padişahların müsrifliğini, vurdumduymazlığını dile getirmek için olacak, "padişahlar sarayın havuzlarındaki balıklara altın para atarlardı" demişti. Ben eve döndüğümde büyük bir öğünçle o gün öğrendiklerimi aktardığımda annem "hadi canım sen de" deyip, oturup bana şimdi ancak hayal meyal hatırladığım bir insanlık ve toplum tarihi anlatmıştı. Babam da 7 yaşındaki bir çocuğun anlaması için gerekli tercümeyi üstlenmişti. Padişahın altın paraları ve tarımsal artık ürün ikilemiyle başlayan entellektüel etkileşimimiz sürüp gidiyor. Ve ben 30 yıl sonra dönüp

baktığımda, hayretle hâlâ o altın paralara ve artık ürüne ne olduğunu anlamaya çalıştığımı fark ediyorum.

Emine Kıray

BÖLÜM I

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854-1914 dönemindeki dış borçları karmaşık bir seyir izlemiştir. Dış borç sözleşmelerinden ilk ikisi Kırım Savaşı sırasında, 1854 ve 1855'de imzalandı. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan 1854-1875 döneminde, ortalama emisyon kuru yüzde 59 (itibarî değerin yüzde 41 altında) olan ve efektif faiz oranı yüzde 10[1] dolayında kalan toplam 15 adet tahvil çıkarılmıştır. Tahvil satışlarından elde edilen gelir, esas olarak, bütçe açıklarının kapatılması, iç borçların dış borçlara dönüştürülmesi ve eski borçların ödenmesinde kullanıldı.

Osmanlı Devleti, 1875'e değin 220 milyon sterlin (İngiliz lirası) borçlanarak, yalnızca 116 milyon sterlin elde etmiş durumdaydı. Borç yükü hızla artmıştı. 1860'ların başında dış borç ödemelerinin getirdiği malî yükümlülükler toplam devlet

---

1 Yabancı devlet tahvillerini itibarî değerinin altında satışa sunarak yatırımcıları özendirmek olağan bir uygulamaydı. Osmanlı Hükûmeti tahvillerin itibarî değerini borçlanıyor, böylece bu kredilerin efektif faiz oranı yükseliyordu. Osmanlı Hükûmeti'nin, tahvil satışından eline geçen gerçek miktarsa, banker kuruluşlara ödenen komisyon ve ücretlerden ötürü daha da azalıyordu.

harcamalarının yüzde 10'unu oluşturuyordu; bu rakam 1860'lar sonunda yüzde 33, 1874'te yüzde 57'ydi. Bu yükün yıllık ihracat gelirlerine oranları ise, sırasıyla, yüzde 15, yüzde 40 ve yüzde 66'ydı.

Osmanlı Devleti 1875'te borçlarını ödeyemeyeceğini açıkladı. Uzun görüşmelerden sonra tahvil sahibi ülkelerin (İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Hollanda) temsilcileri resmen Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni kurdular. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin idare meclisi, alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası'nın ve Galata bankerlerinin temsilcilerinden oluşuyordu. Borçların ödenmesi amacıyla, imparatorluğun gelirlerinin yaklaşık yüzde 20'sinin yönetimi ve toplanması bütünüyle Düyun-ı Umumiye'ye devredildi. Buna karşılık, borçlar yaklaşık olarak tahvillerin emisyon değerine, faiz oranı da yüzde 1-1.25'e indirildi.

1886-1914 arasında itibarî değeri toplam 93 milyon sterlin, emisyon değeri 77 milyon sterlin olan 26 dış borç sözleşmesi daha yapıldı; bu borçların efektif faiz oranları ortalama yüzde 5.5'ti. Dördü dışında bunların tümü Düyun-ı Umumiye'nin yönetimindeydi.

Elde edilen gelirler, esas olarak, eski borçların konsolide edilmesinde, dönüştürülmesinde ve geri ödenmesinde, ayrıca demiryolları inşaatının finansmanında kullanıldı.

Düyun-ı Umumiye resmen 1928'de feshedildi. 1854-1914 dönemindeki Osmanlı borçlarının son ödemesi 1954'te, borçlanma sürecinin başlamasından tam yüz yıl sonra, Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapıldı (Owen, s.100-5, Pamuk, 1984, s.52-78, Suvla).

İleriki bölümlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçları daha kapsamlı tarihsel güçler bağlamında ve Türkiye'nin ekonomik gelişmesinde bir dönem olarak analiz edilecektir. Dış borçlanmaya yolaçan, dış borçlanmayla birlikte ortaya çıkan ve dış borçlanmanın yolaçtığı toplumsal ve ekonomik

yapısal değişimler üzerinde durulacaktır.

18. ve 19. yüzyılların en önemli ekonomik süreci, dünyanın çeşitli bölgelerinin, Batı Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomik sisteminde bütünleşmesiydi. Bu dünya sistemi, Fernand Braudel'in "uzun" 16. yüzyıl olarak nitelediği 1450-1640 döneminde doğmuş, genişleyerek, çevresindeki ülkeleri içine almıştır. Bu gelişmeden ilk etkilenen bölgeler Kuzey ve Güney Amerika, Doğu ve Güney Avrupa oldu. Dünyanın öteki bölgelerinin bu sistemin içinde yeralışlarıysa, ancak 19. yüzyılda, sanayi devriminden ve buharlı geminin gelişiminden sonra gerçekleşti.

Salt ekonomik düzeyde, bütünleşmenin anlamı, dünya pazarı için üretim yapılmasıdır. Bütünleşme, 19. yüzyılda, Avrupa dışındaki bölgelerde, hammadde ve gıda maddeleri üreterek, bunların sanayi Avrupa'sına ihracını sağladı ve o bölgelerde Avrupa'nın sanayi mallarına pazar yaratarak, bunların üretim yapısının ve siyasal yapının dönüşmesini zorunlu hale getirdi. Bu, kendi kendine yeten toplumları, kaderleri büyük ölçüde dünya ekonomisine bağlı toplumlara dönüştüren bir süreçti. Bu değişimin katalizörü, kimi durumda Avrupa emeğiyle birlikte, Avrupa sermayesiydi.

Bütünleşmenin yolları fazla olmamakla birlikte, dünyanın farklı bölgeleri bu süreci farklı bir biçimde yaşadı (örneğin, Kuzey Amerika ile Güney Amerika). Bu farklılıklar esas olarak mevcut toplumsal yapılardan ve bu yapıların dünya ekonomisinin güçleriyle olan etkileşiminden kaynaklanıyordu.

Kapitalist dünya sisteminin oluşum sürecinden önce kendisi son derece gelişmiş bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuysa özellikle ilginçtir.[2] Osmanlı

---

2 "Dünya imparatorluğu" terimini Emmanuel Wallerstein kullanıyor. Bu terim, ekonomik fazlayı çoğunlukla lüks tüketim biçiminde masseden ve üretken yatırımı engelleyen arsız bir bürokrasinin geliştiği bir sosyo-ekonomik örgütlenmeyi ifade etmektedir. Bu ortamda üretimin genişlemesi sınırlıdır; bürokrasi, esnekliği

ekonomisi bürokratik kurallarla düzenleniyor ve denetleniyordu. İmparatorluğun ekonomik fazlası tarımsaldı.[3] Ekonomik fazla, resmî olarak devlete ait olan toprakları kullanım hakkına sahip, az çok kendine yeten, geçimlik tarım yapan köylüler tarafından yaratılıyordu. Bu fazlaya bir lord-bürokratlar[4] (tımar sahipleri) hiyerarşisince toplanan vergiler aracılığıyla el konuyor ve toplam vergi gelirlerinin önemli bir bölümü (yüzde 50-60) İstanbul'daki merkezî bürokrasiye aktarılıyordu. Ekonomi ve mal akımı, pazar mekanizması yerine, loncalar, ticaret ruhsatları, sabit fiyatlar vb. aracılığıyla bir devlet politikası biçiminde düzenleniyordu.

19. yüzyıldaki olayların akışını temelden etkileyen değişimler aslında 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında ortaya çıktı. Bu dönemde ticaret yollarının Afrika'yı dolanan yeni bir yola kayması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Doğu ile Avrupa arasındaki lüks madde ticaretindeki rolünü yitirmekle kalmadı, aynı zamanda temel mallar ticaretine de başladı. Avrupa'nın gıda maddeleri (esas olarak tahıl) ve hammadde (pamuk, yün, ham ipek, boya maddeleri, daha sonra da madenler, vb) talebindeki artışın yanısıra, Avrupa'nın ucuz imalât malları arzındaki artış, diğer iç ve uluslararası

---

oldukça zayıf bir üretimin yalnızca denetimini ve bölüşümünü sağlayabilmektedir (Örneğin, Wallerstein, 1974).

3 Ekonomik fazlayı, toplam üretimin, üreticilerin (köylülerin) kendilerine ayırdıklarından artan kısmı olarak tanımlıyorum. "Gerekli ürün" diyebileceğimiz bu fazla, yalnızca maddî geçim düzeyine değil, aynı zamanda, vergilendirme yapısı aracılığıyla resmileşen ve geleneksel olarak benimsenen (ve bu nedenle değişken olan) bir düzeye göre tanımlanan bir miktardır. Bu fazla, üretim düzeyindeki bir artış (üretim düzeyiyle orantılı biçimde el konulduğu ölçüde) ya da gerekli ürün miktarındaki düşüş sonucunda artabilir. Veriler, 18. ve 19. yüzyıllarda ekonomik fazlanın, tarımsal üretimdeki artıştan çok, gerekli ürün miktarında zoraki azalma sonucunda, yasadışı vergilendirme aracılığıyla artmış olduğunu düşündürmektedir (Bkz: Örneğin Stavrianos, s.34-35).

4 ("Lord-bürokrat") terimini Mübeccel Kıray kullanıyor (Bkz: Kıray, 1974).

olaylarla birlikte imparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını büyük ölçüde sarstı. Gitgide Avrupa ticaret sermayesinin denetimine giren Avrupa'yla ticaret, yerel zanaatları yoketmeye ve temel mallar ihracatını hızlandırmaya başladı. Pazar için üretimle birlikte katı kurallara dayalı Osmanlı ekonomisi, sistemi bütünüyle sarsan bir bunalıma girdi. 18. yüzyıl sonlarında, bu gelişmenin sonucunda merkezî otorite zayıfladı, buna bağlı olarak da vergi gelirleri azaldı.

Merkezî bürokrasi açısından 19. yüzyıl bir reform ve yeni dünya ekonomisine uyum sağlama dönemiydi. Reformlar, değişimin yönünü denetleme, ekonomik fazlanın denetimini yeniden merkezileştirme ve imparatorluğun Avrupa'yla ilişkilerini daha eşit koşullarda sürdürmesini sağlayacak yeni bir siyasal ve ekonomik mekanizma oluşturma çabasını yansıtıyordu. Ancak, sorun, yeterli vergi geliri olmaksızın bu merkezileştirme reformlarının nasıl gerçekleştirileceğiydi. Bu sorunun, kısmen Avrupalılar'ca verilen yanıtı, yeni oluşmakta olan Avrupa borsalarına borçlanmaktı. Böylece, Avrupa ticaret sermayesinden sonra, imparatorluğa Avrupa finans sermayesi de giriyordu.

Dış borçlanma, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi hızlandırdı. Ilk olarak, dış borçlanmayla birlikte, sermaye mallarından çok tüketim mallarından oluşan ithalât arttı; böylece, ithalâtla rekabet eden sektörlerin çöküşü hızlandı. Ikinci olarak, dış borçlanma, ekonomi üzerinde, bu borçların ödenmesi için ihracatın arttırılması yönünde bir baskı yarattı; böylece, ihraç edilebilir temel mallarda uzmanlaşma süreci hızlandı. Ve, son olarak, merkezî bürokrasi, dış borçlanmayla sağlanan fonları "Batılılaşma" reformlarını başlatmada kullandı; böylece, siyasal kurumların yapısını, bütünleşme sürecine uyacak ve bu süreci denetleyecek biçimde değiştirdi.

Ancak, bir bütün olarak bakıldığında, üretim düzeyindeki

artış, bütçe fazlası yaratmak üzere vergi gelirlerinin merkezileştirilmesi ya da borçların ödenmesi amacıyla net ihracatın arttırılması açısından gerekli değişiklikler, yüksek faiz oranıyla yapılan borçlanmayı karşılayacak kadar hızlı gerçekleşemedi. Sonuç, borçların ödenemeyeceğinin açıklanması ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması oldu. Avrupalılar'ın denetiminde yarı-resmî bir kuruluş olan Düyun-ı Umumiye, hem Avrupalılar'a güven verecek hem de Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa ticaret ve finans sermayesinin ardından sanayi sermayesinin akışı için kişisel ve kurumsal kanallar sağlayacaktı. Dolaysız yabancı yatırımlarsa, temel malların ihracatını ve imalât mallarının ithalâtını kolaylaştırarak bütünleşme sürecini yaygınlaştıracaktı.

Kısmen Avrupa devletleri arasındaki yoğun uluslararası rekabet, kısmen de merkezi bürokrasinin dış borçlanmayla gerçekleştirdiği reformlar sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu ne bir sömürge oldu ne de pamuk ya da şeker gibi, tek bir ürün yetiştirilmesine dayalı bir ekonomi ortaya çıktı. Yabancıların üretim sürecine doğrudan girmemesi, bir yandan, üretim ilişkilerinde ve teknolojik dönüşümde görece yavaş bir değişime yol açarken, bir yandan da, Osmanlı İmparatorluğu'nun, 20. yüzyıl başında, örneğin Latin Amerika'nın olduğundan daha özerk olmasına yol açtı. Bununla birlikte, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi köklü bir değişime uğramıştı ve dünya ekonomik sistemi içinde yer almaya hazırdı.

Yukarıda özetlenen gelişme ileriki bölümlerin geniş bir çerçevesini oluşturmaktadır. Bölüm II'de, Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren devletler, borçlanmanın miktarı ve fon akışıyla ilgili bilgi verilmektedir. Devletin Malî Bunalımı'nı konu alan kısımda, (Bölüm III ve Bölüm IV) Avrupa'dan borç almaya başlama nedenleri incelenmektedir. Bölüm III'de, Osmanlı klasik siyasal örgütlenmesinin stilize bir tanımlaması

yapılmakta, ayrıca, 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan siyasal gerginlikler ve sistemin yeni koşullara uyarlanması ele alınmaktadır. Bölüm IV bu analizi 19. yüzyıla genişletmekte, Avrupa'yla ticaret artışının yolaçtığı toplumsal ve ekonomik eğilimleri ve devletin, dış borçlanmayla sonuçlanan, değişim sürecini denetleme ve yönlendirme çabalarını incelemektedir.

Osmanlı tarihi literatürü açısından bakıldığında III. ve IV. bölümler, genellikle birbirinden kopuk tarihsel olaylar olarak görülen, Avrupa'yla ticaret, ayanların türeyişi, merkezî otoritenin ve vergi gelirlerinin gerileyişi, 19. yüzyıl reformları ve dış borçlanmaya ilişkin bölük pörçük bilgilerin ve analizlerin yeniden biçimlendirilmesi ve birleştirilmesi çabasıdır.

Ekonomik literatür açısından bakıldığında da bu bölümler borç süreçlerinin analizini geliştirme çabasıdır. Ekonomik literatürde rasyonel dış borçlanmanın üç genel türü olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan biri, fonları ve borçtan doğan dış ticaret açığını kullanarak yatırımları ve dolayısıyla gelecekteki ulusal geliri arttırmaktır.[5] Ülke, ek yatırımların alışılagelen kazanç oranından daha yüksek faiz maliyetiyle borçlanmadığı sürece, kazançlı durumda olacak ve sıkıntıya düşmeden borcunu ödeyebilecektir. Ülkenin ikinci tür borçlanması , gelecekteki tüketim pahasına mevcut tüketimi arttırarak, ekonominin emme yeteneğini hızlandırmaktır.[6]

---

5 Yatırım etkinliğinin artışı birçok farklı mekanizma aracılığıyla sağlanabilir: Tasarruf ya da kambiyo açığını kapatarak, doğrudan sermaye malları ithal ederek ya da tüketim malları ithal ederek ve sermaye mallarının üretimi için ülke içindeki üretim faktörlerini serbest bırakarak vb.

6 Ülke içindeki tasarruflar ve yatırımın marjinal verimliliği faiz oranına duyarlı olduğu ölçüde sermaye girişleri hem yatırımı, hem tüketimi arttıracaktır. Ülke içindeki tasarruflarla yabancı tasarrufların denkliği ölçüsünde de, alınan krediler yalnızca o sıradaki tüketime gider.

Gelecekte ülke, örneğin yeni doğal kaynakların keşfi dolayısıyla esaslı bir büyüme bekliyorsa, borcunu ödemekte zorluk çekmeyecektir. Bir ülkenin üçüncü tür borçlanması ise, dalgalanan ulusal gelir düzeyine karşın ekonominin emme yeteneğini stabilize etmektir. Ancak, bu, gelir azalmasının gerçekten de geçici olduğu ölçüde ekonomik açıdan rasyonel olabilir.

Bu kategoriler açısından ele alındığında, Bölüm III ve Bölüm IV'de sunulan analizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun, gelecekteki büyüme hızında herhangi bir artış beklemeksizin, mevcut tüketimi arttırmak üzere borçlandığını göstermektedir. Öte yandan bu kategoriler, borç sürecinin bir yönünün aydınlatılmasına katkıda bulunurken, bu sürecin temel özelliğini karanlığa gömmektedir. Devletin Malî Bunalımı başlıklı bu bölümde temel olarak Osmanlı Devleti'nin, gelişmekte olan ayanlar ile devlet arasındaki sınıf çatışmasında gereksindiği finansmanı sağlamak üzere borçlandığı savunulmaktadır. Ayanlar, Avrupa'yla artan ticaretten yararlanarak ekonomik ve siyasal güç kazanmış ve devlet mekanizmasını ayakta tutan ekonomik fazlanın gitgide artan bir bölümünü denetlemeye başlamışlardı. Devlet, ekonomik fazlanın ayana kaptırdığı bölümünü geri alabilmek için dış borçlanmaya yöneldi. Vergi gelirlerinin artacağını ve borçlarını ödeyebileceğini umarak borçlandı. Daha sonra ortaya çıkan borç ödeyememe sorunları, alınan borçların tüketim amaçlı olduğu gerçeğini ortaya koyduğu gibi, sınıf çatışmasının da belli bir sonucunu yansıtıyordu.

Yaklaşık 250 yıllık bir süreyi kapsayan bu analizin ardından, 19. Yüzyılda Borç Koşulları başlıklı kısım (Bölüm V ve Bölüm VI) 1860-1870 dönemine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümde yeralan en önemli veri, İngiliz Ticaret Heyeti'nden (British Board of Trade) Lord Hobart ile Mr. Foster tarafından hazırlanan ve 1862'de İngiltere Parlamentosu'na sunulan

"Türkiye'nin Malî Durumu Üzerine Rapor" başlıklı belgedir. Osmanlı Devleti'nin malî durumunu incelemek üzere resmî bir İngiliz heyetinin çalışması sonucunda hazırlanmış olan bu raporda, uzun vadede büyümeye ve kısa vadede istikrara yönelik kapsamlı reformlar tavsiye edilmekteydi. Bu raporun olumlu etkisi ve daha sonra gerçekleştirilen reformlar dışandan kredi akışını hızlandırdı; böylece, bu heyetin hazırladığı rapor IMF'nin "yeşil ışık" işlevini andıran bir işlevi yerine getirmiş oldu. Bölüm V, heyetin reformları neden tavsiye ettiğini anlamak amacıyla klasik ekonomi kuramı bağlamında sözkonusu raporu analiz etmektedir. Bölüm VI ise Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ve gerçekleştiremediği reformları ele almakta ve bu heyetin çalışmasının hem kısa dönem malî, hem uzun dönem yapısal sonuçlarını analiz etmektedir.

19. yüzyıl Osmanlı-Avrupa ilişkilerini konu alan literatür, özellikle imparatorluğun dış borçlarına ilişkin olarak birbirine karşıt iki görüşe ayrılmışa benzemektedir. Bazı yazarlar, Avrupalı tüccarları, bankaları ve öteki girişimcileri kâr hırsıyla gözüdönmüş dalavereciler, Avrupa hükümetlerini bunların uluslararası ajanları, Osmanlılar'ı da bunların zavallı kurbanı olarak (örneğin, bak.Yerasimos), bazıları da, Osmanlı Devleti'ni açgözlü, fırsatçı ve dalavereci, Avrupahları'ysa ülke için elinden geleni yapmaya çalışan kişiler olarak, betimlemektedir (örneğin, bak. Hershlag). Diğer bazı yazarlar her iki olumsuz görüşü de desteklemektedirler (örneğin, bak. Blaisdell ya da Jenks). Ekonomiye ağırlık veren 19. Yüzyılda Borç Koşulları başlıklı kısım, hem raporun çerçevesinde, borç vermede resmî Avrupa mantığını, hem de girişiği reformlarda ifadesini bulan, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmadaki mantığını anlamaya çalışmaktadır. Aynı zamanda da, bu kısım, klasik ekonomi kuramının, siyasetle ve mevcut toplumsal ve ekonomik yapılarla nasıl etkileşerek, sürmekte olan bir değişim sürecine yeni bir yön verdiğini anlama çabasındadır.

Ekonomi literatürü açısından, Lord Hobart ve Mr. Foster'ın üstlendiği misyon, hem IMF'nin, hem Dünya Bankası'nın yürüttükleri misyonların 19. yüzyıldaki karşılığıydı. 20. yüzyılda, ödemeler dengesi sorunuyla karşılaşan ülkeler için IMF'nin uyulmasını istediği koşullar genellikle malî daralma, devalüasyon ve parasal daralmadır. Proje ve yapısal uyum kredileri veren Dünya Bankası ise, genellikle, piyasanın düzenleyici mekanizmasının işletilmesi (fiyatların yerine oturması, ticaretin ve para piyasalarının serbestleşmesi, faktör hareketlerinin desteklenmesi vb), bütçe reformu ve hükümetin yatırım önceliklerinin yeniden düzenlenmesiyle, kalkınmayı desteklemeyi tercih eder. Her iki kurumun da kalkınma sorunlarına piyasa çözümleri önerme konusundaki eğilimi oldukça yüksektir. 19. Yüzyılda Borç Koşulları başlıklı kısım, klasik ekonomi kuramının istikrar ve büyüme paketinin temelde günümüzdeki neoklasik kuramdan farklı olmadığını göstermektedir. Bu kısım ayrıca, Lord Hobart ve Mr. Foster'ın raporunda özellikle yatırım ve büyümenin artacağı yolundaki iyimserliğin temelsiz olduğunu göstermektedir. Klasik ekonomik politika tavsiyeleri 19. yüzyıl Osmanlı-Avrupa ilişkileri bağlamında uygulandığında, beklenmedik sonuçlar doğurmuş, yatırım ve büyümeyi sürdüremeyen, parçaları arasında bağlantısı kopmuş bir ekonomik yapı yaratmıştır.

Yapısal Değişim, Borç ve İflâs başlıklı kısım (Bölüm VII ve Bölüm VIII), daha önceki bölümleri toparlayarak borçlanma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan ekonomik yapıları analiz etmektedir. Bölüm VII, borçların ödenememesinin ekonomik nedenlerini analiz etmekte ve bunun sonuçlarını incelemektedir. Bu kısım, imparatorluğun klasik örgütlenmesinde, Avrupa'yla artan ticarete uyum sağlaması için gerçekleştirilen uyarlamalarla ve bunun sonucunda Avrupa devletlerinin baskısı, bu baskıya Osmanlı Devleti'nin gösterdiği tepkiyle, imparatorluğun borçlarını ödemek için gerekli dış

ticaret ve bütçe fazlasını sağlamasının neden mümkün olmadığını göstermektedir. Bu bölüm, borçların ödenememesinin temelde bir hükümranlık ve idare edememe bunalımı olduğunu savunmaktadır. Devlet, vergi gelirlerini düzenli olarak toplayamadığı gibi, dış borçlanmayla birlikte ortaya çıkan ekonomik yapılar ve sınıf ilişkileri, yatırımı, büyümeyi ve dolayısıyla borç ödemeyi sürdüremeyecek bir sistem yaratmıştı.

Bölüm VIII, borçlanma sürecinin bir parçası olarak doğan ekonomik yapıların nasıl daha fazla borçlanmaya, borçların ödenememesine ve azgelişmişliğe yolaçtığını göstererek savunulan genel görüşleri özetlemektedir. Esas olarak, imparatorluk ekonomik fazlasını askerî malzeme ve lüks mallar karşılığında ihraç ediyordu. Ekonomide etkili rol oynayanları, sermaye birikimi ve üretim verimliliğini arttırmaya yönelten özendirici bir güdü yoktu. Bu nedenle, iç değişimin hızı düştü ve hantal, azgelişmiş bir ekonomi ortaya çıktı.

Son bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlanması, bütünleşme sürecinin bir aşaması olarak değerlendirilmekte ve hem 19. hem 20. yüzyılda borçlanma süreçlerinin daha iyi anlaşılması için bazı araştırma yöntemleri önerilmektedir.

Veri temini sorunu bu çabaları önemli ölçüde sınırlandırmaktadır ve en önemlisi de ulusal gelir hesaplamalarına ilişkin veri yokluğudur. Suvla (1966), Tezel (1972) ve Pamuk'un (1984) verdiği rakamlar, dış borçlanma sürecine ilişkin kapsamlı bir fikir vermektedir. Bu araştırma, büyük ölçüde, Pamuk'un (1984) Avrupa ve Osmanlı arşivlerinden elde ettiği rakamları karşılaştırarak yaptığı dış ödemeler dengesi tahminlerine ve İstanbul Darphanesi'nden aldığı verilere dayanmaktadır. Shaw (1975, 1978) Osmanlı arşivlerinden yararlanarak 19. yüzyıl Osmanlı bütçe tahminlerini yayınlamış bulunmaktadır. Ancak, bu rakamlar, planlanan harcamaları ve öngörülen gelirleri yansıtmaktadır. Bu nedenle,

mümkün olduğu yerlerde bunlara, başta İngiliz Elçiliği raporları ve İngiliz "Parliamentary Papers" olmak üzere o dönem yazarlarının tahmin ve görüşleri, ayrıca Osmanlı Bankası'nın o dönemki yetkililerinden Du Velay'nin yazıları eklendi.

Bu arada, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülmekte olduğu da unutulmamalıdır. İmparatorluk 1280'deki beylikten başlayarak 1683'e değin sürekli genişledi ve bu tarihten sonra da gerilemeye başladı. Çeşitli eyaletlerin önce özerkliğini, sonra da bağımsızlığını tanıdı. Gelir açısından olduğu kadar toprak açısından da büyük kayıplar, 1878 Berlin ve 1912 Bükreş antlaşmaları sonucunda, 19. ve 20. yüzyılda oldu.[7]

17. ve 18. yüzyıllardaki toplumsal ve ekonomik değişimler açısından, başta imparatorluğun ana gövdesini oluşturan Anadolu, Trakya, Suriye, Irak ve tüm Avrupa eyaletleri temel alındı; ancak, yalnızca vergi ödeyen özerk Eflak, Boğdan, Erdel ve Kırım dışarda bırakıldı. 19. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin analizler, araştırmaya dahil edilen Avrupa eyaletlerinden yalnızca Makedonya ve Trakya'yı kapsamaktadır.

---

7 Pamuk'un verdiği dış ödemeler dengesi rakamları, 1830-1913 döneminin tümünde Mısır, Libya ve Sırbistan'ı dışarda bırakmakta ve bunların yaptığı vergi ödemelerini para transferi olarak göstermektedir. Aynı şekilde, 1856'dan sonra Eflak, 1877'den sonra Bosna-Hersek, Karadağ ve Bulgaristan, 1907'den sonra Makedonya dışarda bırakılmıştır (Pamuk, 1984, s.22).

BÖLÜM II

BORÇLAR: 1854-1914

19. yüzyıl Avrupa'da bir uluslararası borç verme dönemiydi. Ticaret bankaları ve yatırım büroları gibi uzmanlaşmış malî kurumların kurulması ve büyümesi dış yatırımları eskisinden daha kolay ve daha az riskli hale getirirken, dışarıda yatırım yapmaya hevesli bir orta sınıfın birikmiş tasarrufları da yabancı ülkelere yönelik kredilerin genişlemesi için gerekli fonları sağlıyordu.

Toplam yabancı yatırımların miktarları ve zamanına ilişkin tahminler değişmekle birlikte Woodruff, Avrupa'nın uzun dönemli dış yatırımları toplamının 1855'e gelindiğinde 720 milyon sterlin olduğunu hesaplamaktadır. Bu rakam 1855 ile 1885 arasında 2080 milyon sterlin, 1885 ile 1914 arasında 7420 milyon sterlin olmak üzere 1914'e değin toplam 9500 milyon sterlinlik bir artış gösterdi. (Woodruff, s. 150-5) 1914'de yatırımların yüzde 5'i Okyanusya'da, yüzde 16'sı Asya'da, yüzde 9'u Afrika'da, yüzde 1·9'u Latin Amerika'da, yüzde 27'si Avrupa'daydı. (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatınmlar dahil) (Woodruff s. 154-5). Bu tahminler doğruysa, 1855 ile 1885 arasındaki tüm dış yatırımların yaklaşık yüzde

10'u, Avrupa'daki dış yatırımların yüzde 12-13 kadarı ve 1914'teki toplam dış yatırım miktarının yüzde 3-4'ü Osmanlı İmparatorluğu'na yapılmış durumdaydı.[1]

1914'te uzun dönemli dış yatırımlar toplamının yüzde 43 kadarının kaynaklandığı İngiltere, dönemin en büyük uluslararası banka faizcisiydi. Credit Mobilier'nin kuruluşuyla birlikte, 1852'den sonra Fransa önemli banka faizcileri arasına girdi. Her ne kadar Fransa-Prusya Savaşı dolayısıyla 1870 ile 1878 arasında bu konumu sarsılmakla birlikte, 1914'te Fransa, toplam dış yatırımların yüzde 20'sini sağlamaktaydı. 1870'den sonra Deutsche Bank'ın kuruluşuyla birlikte Almanya'nın yabancı ülkelere yönelik kredilerinde hızlı bir artış gözlendi. Toplam içindeki payı 1914'te yüzde 13'ü buldu. ABD, Belçika, Hollanda ve İsviçre de öteki bankacı-faizci ülkelerdi (Kindleberger, 1984, s. 221-30, 205-8, Woodruff, s. 154-5).

İngiltere, başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren en önemli bankacı-faizcidir. Örneğin, 1854 ile 1862 arasındaki 23 milyon sterlin tutarındaki toplam dış borcun yüzde 90'ı Londra'da, yüzde 10'u Paris'te satılan tahvillerden sağlanmıştı. Ancak, zamanla, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na en fazla borç veren ülke durumuna geldi. 1854 ile 1865 arasında satılan toplam 44 milyon sterlin tutarındaki tahvillerin yüzde 52'si Londra'da, yüzde 48'iyse Paris'te satılmıştı. 1869'a gelindiğindeyse Fransa'nın payı yüzde 66'ya çıkarken, İngiltere'nin payı yüzde 34'e düştü. 1870'te piyasaya

---

1 Osmanlı İmparatorluğu için yapılan hesaplamalar zorunlu olarak yuvarlak, ama toparlayıcıdır. Rakamlar, Pamuk'un ve Tezel'in tahminlerine dayanmaktadır ve (Woodruff'un tahminleri gibi) yeni borçların itibarî değerinden anapara ödemelerinin çıkarılması, ilgili her dönemdeki dolaysız dış yatırımdan doğan net fon akımının eklenmesiyle elde edilmişlerdir. Platt, 19. yüzyıl dış yatırımlarına ilişkin geleneksel tahminlerin, belki de iki ya da üç misli abartılı olduğunu öne sürmektedir. Ancak, Platt'ın savı, kısmen tahvillerin itibarî ve emisyon değerleri arasındaki farktan kaynaklandığı için, bu fiilî sermaye akımı açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun payının nasıl etkileneceği açık değildi (Bkz: Platt, 1984).

giren Almanya da sonunda Ingiltere'nin yerini alarak ikinciliğe yükseldi. 1881'de, ödenmemiş tahvillerin yüzde 34'ü Fransa, yüzde 33'ü İngiltere ve yüzde 7.5'i Almanya'nın elindeydi.[2] 1914'e gelindiğinde ödenmemiş tahvillerin yüzde 53'ü Fransa, yüzde 21'i Almanya ve yüzde 14'ü İngiltere'nin elindeydi (Pamuk, 1984, s. 71-73).

Osmanlı İmparatorluğu istikrazlarından satın almak çok çekiciydi. Örneğin, İngiltere'de, yıllık ortalama faiz oranı yüzde 3.5-4.5 dolayında ve Fransa'da bu oran daha düşük iken, Ortadoğu kentlerinde en kıymetli kâğıtların yıllık faiz oranları yüzde 11-20 arasındaydı. Elde edecekleri ürüne karşılık borçlanan köylülerin aylık yüzde 5-6 oranında faiz ödemesiyse sık rastlanan bir durumdu (Landes, s. 57, Issawi, 1980, s. 341-3). Osmanlı istikrazları başka bakımlardan da çekiciydi. Uluslararası ticaretin büyümesi, iletişim bağları ve kanallarının oluşmasına yolaçmıştı. Osmanlı bankerler, hükümete borç vermek üzere Avrupa malî piyasalarından çoktandır borç almaktaydılar. Bu işlemde aracının ortadan kaldırılması kârı arttıracaktı. Devlet yetersiz vergi gelirlerine dayanarak maliyeti yüksek bir reform programını başlatmıştı. Sürekli malî kaynaklara gereksinim duyuyordu. Dahası Avrupa hükümetleri bu reformları destekliyordu ve bu da güven yaratıyordu. Osmanlı Devleti'ne borç vermek, yüksek kâr elde etmenin en az riskli yöntemiydi. Tahvil satışını taahhüt edenler açısından, devlet borçlarının reklamını yapmak kolaydı; tahvillerin satışı pek az risk taşıyordu ve alınan komisyonlarla ve fiyatlarda oynamak suretiyle kolay kazanç sağlanabiliyordu (Owen, s. 101 Jenks, s. 263-80). Reform çabalarını çok yakından gözleyen diplomatlar açısındansa dış borçlanma işleri, rakipleriyle yarışabilecekleri ve Osmanlı İmparatorluğu

2 Geriye kalan ülkeler, Avusturya (yüzde 6), Hollanda (yüzde 5.3), Belçika (yüzde 5), İtalya (yüzde 4.15) ve Osmanlı İmparatorluğu (yüzde 5.6) idi.

üzerindeki nüfuzlarını arttırabilecekleri bir başka alandı.

Bundan sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacağı gibi bu arada, Osmanlı Devleti sürekli malî kaynak arayışı içindeydi. 19. yüzyıl başlarında esas olarak, Avrupa devletlerinin özendirmeleri ve katkılarıyla devlet, yönetimi merkezileştirmek ve hem vergi gelirlerini, hem harcamaları denetim altına almak üzere bir dizi reform gerçekleştirmeye karar vermişti. Harcamaların merkezileştirilmesinin gelirlerin merkezileştirilmesinden çok daha kolay olduğu anlaşılmıştı ve sürekli bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalınıyordu. Bu durumda başvurulan olağan yöntemse tedavüldeki sikkelerin tağşişi ve Galata bankerlerinden yüzde 12 faizle borç almaktı. 1808 ile 1830 arasında tağşiş nedeniyle altın sikkelerin biçim ve adı 35 kez, gümüş sikkelerin biçim ve adıysa 37 kez değiştirilmişti. Bunun sonucunda fiyatlar yükselmiş ve İngiliz lirasının değeri 23 Osmanlı kuruşundan 104 kuruşa fırlamıştı. Ayrıca İngiliz lirasındaki bu değer artışları kısa süreler içinde gerçekleşiyordu. Tedavüldeki sikkelerin değerindeki bu istikrarsızlık, çoğu zaman herkes 'iyi parayla' ödemede ısrar ettiğinden, ticaretin tümüyle durmasına ve yaygın hoşnutsuzluğa neden oluyordu (Issawi, 1980, s. 326-31).

1840'lara gelindiğinde bütçe açıkları öyle bir düzeye ulaşmıştı ki ne tağşiş, ne de Galata bankerlerinden yapılan kısa vadeli borçlanma yeterli olmuyordu. Devlet, banknot ve devlet tahvili arasında bir tür melez para olan kaime'yi tedavüle çıkardı. Kaime'lerin geçerli para olduğu ilân edilmekle birlikte bunlar faiz ödemeliydiler. 1840'ta 160 milyon kuruş değerinde kaime tedavüle çıkarıldı, ancak, yaygın biçimde taklitlerinin piyasaya sürülmesi sonucunda kaime'lerin değerlerinde büyük bir düşüş görüldü. Sonunda devlet kaime faizlerini ödemeyi reddetti; kaime'ler de altına çevrilemeyen kâğıt paralar halini aldılar. Resmî kurda 110 Osmanlı kuruşu eden sterlin ise 200 kuruştan alınıp satılmaya başlandı (Issawi,

1980, s. 327; Yerasimos, s. 667).

1844'te, paranın yalnızca gümüşe dayandırılması yerine hem gümüş, hem altına dayandırılmasıyla para sisteminde reform yapma girişiminde bulunuldu. Yeni Osmanlı lirası 100 kuruş olarak tanımlandı ve değeri 18 şilin olarak belirlendi (Issawi, 1980, s. 327). Ayrıca eski tağşişli paraları tedavülden kaldırmak için başarısız bir girişimde de bulunuldu. 1847'de Alleon ve Baltazzi adında iki Galata bankeri, Osmanlı hükümetinin desteğiyle İstanbul Bankası'nı (Banque de Constantinople/Bank-ı Dersaadet) kurdular. Bu banka, devletten alacağı yıllık iki milyon kuruş tutarındaki komisyon karşılığında, Paris ve Londra'daki tüccarlara, sterlin=110 Osmanlı kuruşu üzerinden kambiyo senedi sağlamak suretiyle Osmanlı parasının değerini koruyacaktı. Kaime'nin değeri bir süre için istikrar kazandıysa da, ticaret dünyasını altüst eden 1848 Fransız Devrimi'nin ardından banka iflâs etti, hazine de 26.3 milyon kuruş zarara uğradı. (Issawi, 1980, s. 339). Bankanın iflâsıyla birlikte İngiliz lirasının değeri 110 kuruştan, 1850'de 139, 1853'de 153 kuruşa çıktı (Yerasimos, s. 672). 1854'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun iç borcu 15 milyon sterline ulaşmıştı; para arzında şişkinlik ve hızlı fiyat artışı, açık veren bir ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı gözleniyordu.

Malî kaynak ihtiyacı çok şiddetli olmakla birlikte Osmanlı Devleti sonuçta bir kısır döngüye dönüşecek olan borçlanmaya hemen yanaşmadı. Aslında, Sultan Abdülmecid, İngiliz büyükelçisinin kurnazca öne sürdüğü dış borç fikrine, bir süre için karşı çıktı. Ağustos 1850'de Büyükelçi Stratford Canning, Sultan'a bir muhtıra sundu. Bu muhtırada kapsamlı bir reform planı özetleniyor ve dış borç alma fikri kuvvetle destekleniyordu. Canning, belirli maden ürünleri ile, gümrük gelirlerinin ya da İmparatorluğun bazı büyük eyaletlerinden alınan vergilerin bir bölümü karşılık gösterilerek 25 yılda ödemeli,

yüzde 4 faizle 5-6 milyon sterlin borç alınabileceğini öne sürüyordu. Alman bu parayla Sultan, karşılıksız kâğıt parayı ve tağşişli sikkeleri piyasadan çekebilir ve satınalma işlemlerinde nakit ödeme yapabilirdi. Canning, bu borç parayla reformların önündeki engellerin temizlenebileceğinden ve 10 milyon sterline kadar da tasarruf sağlanabileceğinden kuşku duymuyordu. Sultan'ın endişelenmesi gereksizdi: Yabancı kapitalistlerin talepleri karşılığında bağımsızlığını feda etmesi beklenen bir ülke örneği gösterilebilir miydi? (Rodkey, s 348-53).

Yönetimde büyük ölçüde anlaşmazlık bulunmakla birlikte, Sultan'ın kendisi Batılılar'ın nüfuz edişinden bezmişti. Kasım ayında, bütçe açıklarını azaltmanın tek güvenli yolunun sıkı bir ekonomi olduğunu bakanlarına alenen bildirdi. Bunun üzerine, yerinde bir tesbitle, Canning, işi zamana bırakarak baskı yapmaktan vazgeçti. 1851'de önceki yılın bütçe açığının 1 milyon sterline yakın olduğu açıklandı. Osmanlı devlet adamları, yabancı sermayeyi ülkeye çekerek, devletin malî sorunlarının çözümünü kolaylaştıracak ulusal bir banka kurma fikrini yeniden ortaya attılar. Ancak, bu da çözümsüz kaldı: Gelmesi beklenen yabancı yatırımcılar Osmanlı Hükümeti'nin vermeye yanaşmadığı teminatlar ve muafiyetler istiyorlardı. Ağustosta yeni bir bunalım başgösterdi. Hükümetin iki ay içinde Londra'ya nakit olarak 600.000 sterlin transfer etmesi gerekti. Kuşkusuz, Canning zaman yitirmeksizin Sultan'a İngiliz ve Fransız çıkarlarının "hafife alınamayacağını", nakit transferin gerçekleşmemesi halinde (Osmanlı) yönetiminin bizzat varlığının tehlikeye girebileceğini hatırlattı (nakleden Rodkey, s.355). Osmanlı Devleti, bu nakit parayı bulmayı başardı.

Ancak, Ocak 1852'de, Bank of England, İngiltere'ye yapılan ödemelerde aracılık eden kendi kurumlarının poliçelerini iskonto etmeyi durdurunca imparatorluğun direnişi kırıldı.

Sultan, Mısır, Sırbistan, Eflak ve Boğdan vergi gelirlerinin dış borç için teminat gösterilmesine razı oldu. Ama borcun vadesinin en fazla 10 yıl olmasını istedi. Ancak, Paris'e gönderdiği temsilciler, yüzde 6 faizli ve yüzde 2 komisyon ödemeli, 23 yıl vadeli 50 milyon franklık (yaklaşık 2 milyon sterlin) bir borç sözleşmesi imzaladılar. Teminat gösterilmemişti ve borç verenler 11 milyon frankı hemen vermişlerdi. Yönetimdekilerden bazıları Sultan'ı bir oldu bittiye getirmek istediler, ama Sultan borcun koşullarını öğrenince onaylamayı reddetti. Sözleşmenin feshedileceğini alenen ilân etti. Mısır'dan, istedikleri faiz oranıyla, bir yıllık vergilerini önceden ödemelerini istedi ve 2.2 milyon franklık zararın yanısıra, 11 milyon frankı geri ödemek için bir kamu fonu oluşturdu. Ancak, Kırım Savaşı Osmanlı maliyesine nihaî darbeyi indirdi. Savaşın maliyeti 11 milyon sterline tırmanınca Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzaladı. 3 milyon sterlinlik bu borç sözleşmesi Dent, Palmer and Company ve Goldsmidt and Company ile yapılmıştı. Faiz oranı yüzde 6, amortisman oranı yüzde 1'di. Emisyon kuru yüzde 80'di; komisyonlar ve tahvil satış maliyetleri düşüldükten sonra hazineye yalnızca 2.3 milyon sterlin girmişti. Böylece efektif faiz oranı yüzde 7.9'a ulaşıyordu. Mısır'dan alınacak vergi teminat gösterilmişti. İkinci borç sözleşmesi 1855'te Londra'da Rothschilds'le imzalandı. 5 milyon sterlin tutarındaki bu borcun faiz ödemeleri, savaş çabasını sürdürmeye hevesli Fransız ve İngiliz hükümetlerince güvence altına alınmıştı. Bu en uygun koşullardaki borç sözleşmesiydi. Emisyon kuru, itibarî değerinin yüzde 102.6'sıydı ve faiz oranı yüzde 4'tü. Mısır'dan alınacak verginin ve Suriye ile İzmir gümrük gelirlerinin bir bölümü teminat gösterilmişti. Ancak, bazı koşullar da vardı: Lord Hobart ve Marquis de Ploeuc, fonların denetimi ve hazine hesaplarının doğruluğunun saptanması amacıyla, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin

temsilcileri olarak atanıyordu (Blaisdell, s. 27-8).

Borçlanma süreci hız kazanmıştı. 1854 ile 1875 arasında Osmanlı İmparatorluğu toplam 15 dış borç sözleşmesiyle 220 milyon sterlin tutarında borçlandı; karşılığında hazinesine 116 milyon sterlin girdi. (Ayrıntılı bilgi için Ek-1'e bakınız.) Borçlardan bazıları Osmanlı Hükümeti'nin acil isteği, bazıları da Avrupalı bankerlerin ısrarlarıyla alınmıştı.[3] Çoğu önceden belirlenmiş amaçlara yönelikti. Bu borç sözleşmeleri alacaklılara ekonomik ve siyasal ayrıcalıklar sağlıyordu.

Savaş nedeniyle alınan iki borç, yeni bir reform programının gerçekleştirilmesi taahhüdünü ve Osmanlı Bankası'nın oluşturulmasını miras bıraktı. Canning'in magnum opus'u sayılan bu reform programı Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun fermanında formüle edilmiştir. Program, birçok şeyin yanısıra, devletin modernleştirilmesini, yabancılara toprak edinme hakkını vaadediyordu ve Avrupa hükümetlerinin daha sonraki taleplerinin resmî çerçevesini oluşturacaktı.

Büyük ölçüde İngiliz sermayesiyle 1856'da kurulan Osmanlı Bankası daha önceleri malî yatırımcıların talep ettikleri muafiyet ve garantilerin çoğuna sahipti. Bu banka, dış piyasalarda borçlanmak ve bütçe açıklarının kapatılması için devlete dış borç sağlamak üzere kurulmuştu (Yerasimos, s. 729-31), (Shaw ve Shaw, s. 98). 1858 borçlanmasının sonucunda, daha sonra Conseil Superieur de Finance olarak adlandırılan bir malî danışma komisyonu oluşturuldu. Bu komisyondaki üç yabancı (İngiliz, Fransız, Avusturyalı) ve dört Osmanlı delege malî reform konularında danışmanlık yapacaklardı. Başarısız kalmış 1860 Mires borçlanmasının

---

3 Dent, Palmer and Company'den Mr. Palmer'in, devleti borç almaya ikna etmede özellikle usta olduğu anlaşılıyor. Mr. Palmer, hazinenin yeni bir borca gereksindiği konusunda kendisinden ayrı düşünen bir başvezirin görevden alınmasına yolaçacak kadar etkiliydi. Yeni başvezir borçlanma fikrine daha yumuşak bakıyordu. Mr. Palmer tahvil satışını gerçekleştirdi (Blaisdell, s. 29).

sonucuysa Osmanlı İmparatorluğu'na resmî bir misyon gönderilmesi ve daha fazla reform önerileri sunulmasıydı.[4] Ardından gelen 1862 borçlanmasının sonucu Osmanlı Bankası'nın, 1863'te Fransız sermayesinin de katılmasıyla Bank-ı Osmani-i Şahane olma imtiyazını elde etmesiydi. Kâğıt para basma tekeli verilen bu banka, imparatorluğun malî temsilcisi konumunda, gelir ve giderlerini takip edecek, borç para ve faiz ödemelerini yürütecek ve yeni borç tahvillerinin satışını sağlayacaktı.

Borçlanma, imtiyaz verme, daha fazla borçlanma süreci sonraki on yıl boyunca devam etti. Her imtiyaz, tahvil alıcılarının güvenini arttırıyor ve Bank-ı Osmani-i Şahane'yi izleyen pekçok başka banka, dış borçlanma işleminden payına düşeni almak üzere İstanbul'a geliyordu: 1863'te Societe Generale de L'Empire Ottoman, 1868'de Credit General Ottoman, 1871'de Banque Austro-Ottoman, 1872'de Banque Austro Turque, 1873'te Banque Russe ile Banque Italio-Orientale vb. Bu bankaların çoğu, 1873'te Viyana'da başlayan ve tüm Avrupa'yı saran malî bunalımdan sonra varlıklarını koruyamadılar. Bazıları Bank-ı Osmani-i Şahane ile birleşti ve geride kalanlar tasfiye oldu (Issawi, 1980, s. 341-1). Kuşkusuz, sonuçta, tahvil satın alma öforisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun süregiden malî sorunları (ileriki bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır) borçların ödenemeyişinin ilânına ve tam anlamıyla Avrupalı alacaklılara teslimiyete, Avrupalılar'in Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi gelirlerini denetlemesini ve toplamasını sağlayan Düyun-i Umumiye İdaresi'nin kuruluşuna yolaçtı.

Borçlar her ne kadar alınma nedenlerine tam olarak uygun bir biçimde kullanılmadılarsa da, genel olarak bakıldığında

---

4 Lord Hobart ile Mr. Forster'in misyonu ve sonrası 5. ve 6. bölümlerin konusudur.

toplam 8 milyon sterlin tutarında iki savaş borçlanması[5] (1854, 1855) vardı; 23 milyon sterlin tutarındaki üç borçlanmanın (1858, 1862, 1863) amacı karşılıksız kâğıt paranın piyasadan çekilmesi ve kısa vadeli iç borçların karşılığının ödenmesiydi. Toplam 81 milyon sterlin tutarındaki iç borçlanma (Umumî Borçlar olarak bilinen; 1865, 1873, 1874 borçlanmaları) çeşitli istikrarsızlıkların bertaraf edilmesinde kullanıldı[6]; 32 milyon sterlin tutarındaki tek bir borç (1870) Trakya'da bir demiryolu yapımında kullanıldı; 76 milyon sterlin tutarındaki beş borçsa, önceki borçların ödenmesinde ya da genel olarak bütçe açıklarının kapatılmasında kullanıldı. Böylece tüm borçlar toplam 220 milyon sterline ulaştı. Borçların faiz oranı yüzde 3 ile yüzde 9 arasında değişiyordu. Emisyon kuru ise yüzde 102.6 ile yüzde 43.5 arasındaydı. Ortalama emisyon kuru yüzde 59'du, ama alınan komisyonlar sonucunda yüzde 56'ya iniyor, böylece efektif faiz oranı yüzde 10'a yaklaşıyordu (Bkz: Şekil 2.1). 1875'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun borç ödemelerinin ihracat gelirleri ile toplam devlet gelirlerine oranı yüzde 50'yi geçmekteydi (Bkz: Şekil 2.2).

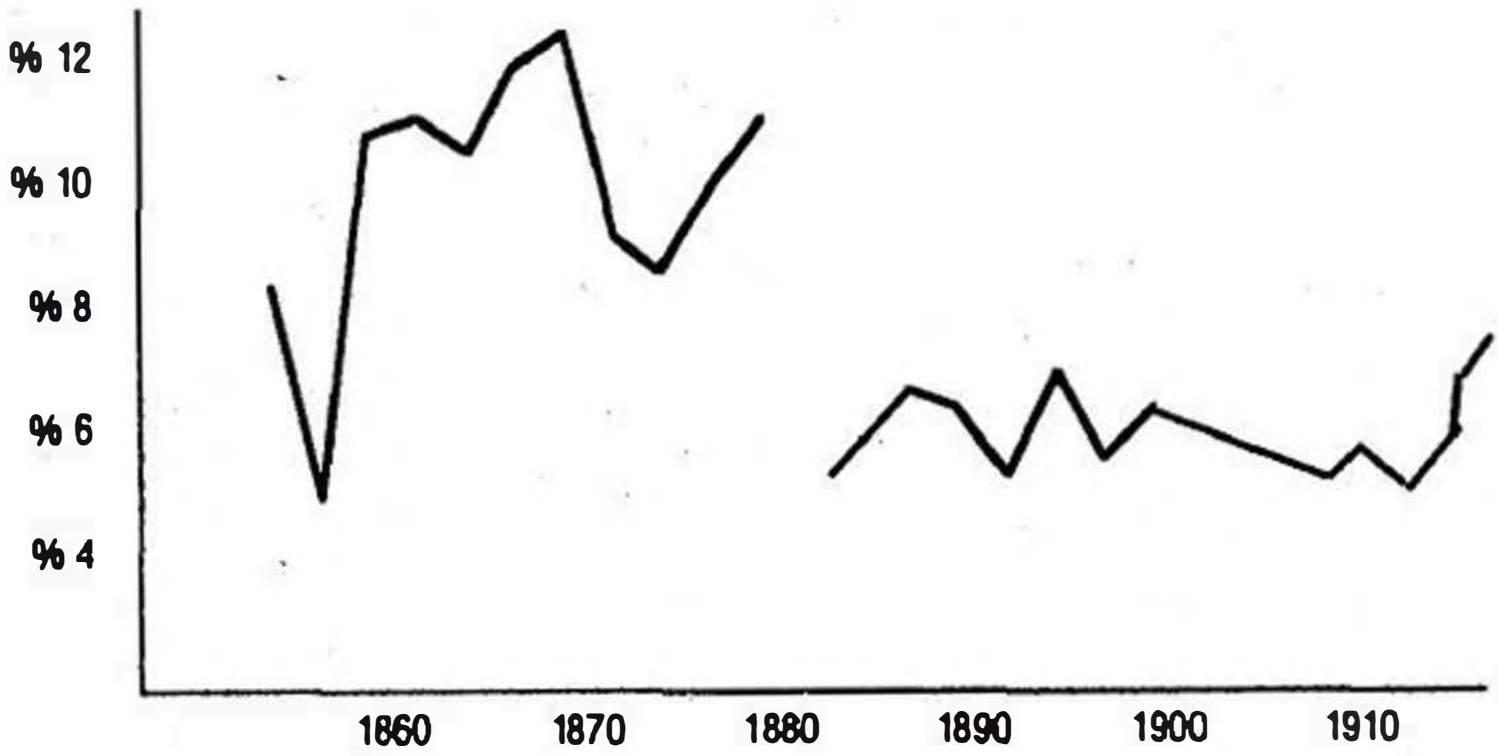
Osmanlı İmparatorluğu'nun borç ödemelerini askıya alışından iki yıl sonra 1877'de Rusya'yla savaş patlak verdi. Savaşın ve ardından toplanan Berlin Kongresi'nin iki önemli sonuçu oldu. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının

---

5 Borç ödeyememe sorununun nasıl çözüleceğine ilişkin görüşmelerin sürdüğü ara dönem sırasında, 1877'de üçüncü bir savaş borçlanması gerçekleşti.

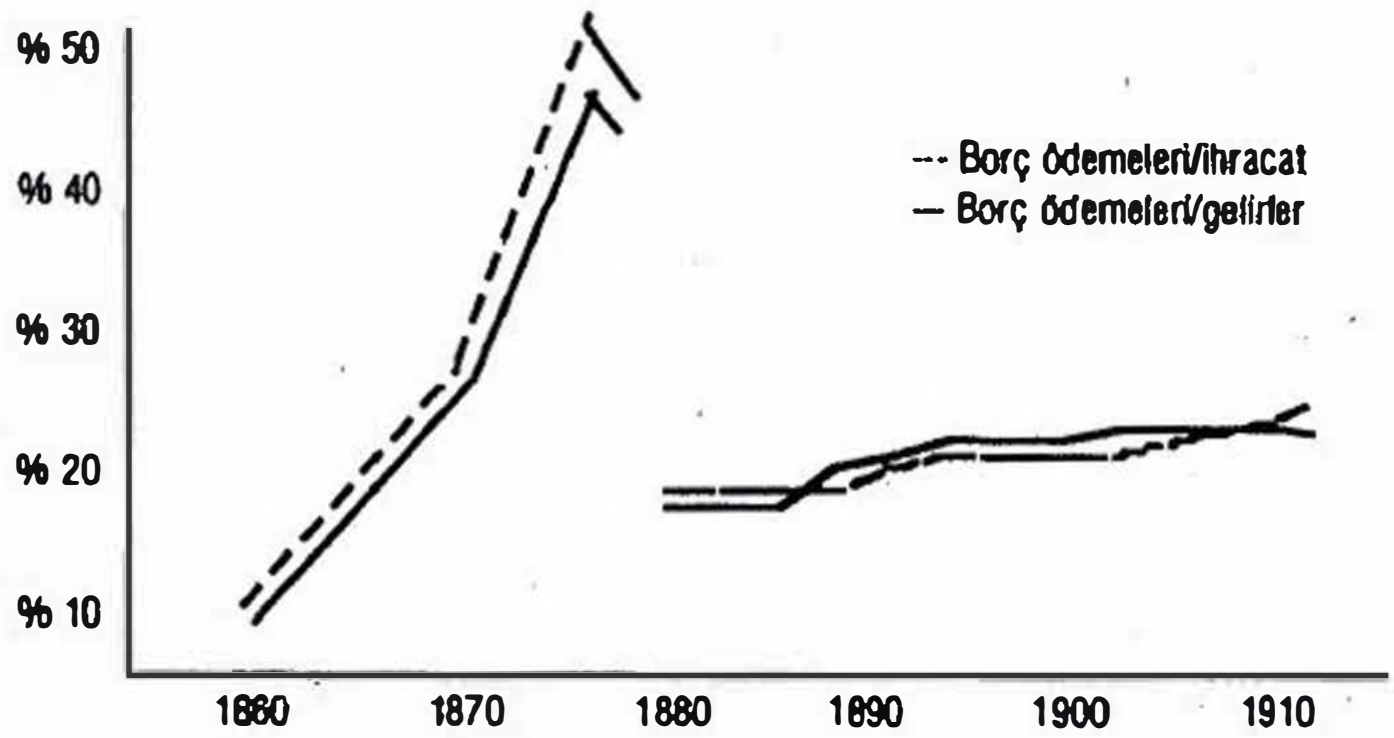
6 Umumî Borç tahvilleri hem ülke içinde, hem Avrupa finans merkezlerinde satılmıştır. 81 milyon sterlinlik tahvillerin 26 milyon sterlinlik bölümü yenileriyle değiştirilen iç tahvillerin itibarî değeriydi. Bununla birlikte bu tahviller de 1874-1875 döneminde çıkarılmıştı. 81 milyon sterlinin geri kalanı, hem ülke içinde, hem dışarda yeni satışa sunulan tahvillerdi. Pamuk'un hesaplamaları, toplam 220 milyon sterlinlik tahvilin 184 milyonluk bölümünün ülke dışında tutulduğunu düşündürmektedir. Geride kalanı ise imparatorlukta yaşayan Osmanlılar, yabancılar ya da yabancı finans kurumlarının (Osmanlı Bankası) elindeydi (Bkz: Pamuk, 1984, s. 56).

Şekil 2.1: Dış Borçların Efektif Faiz Oranları

Kaynak: Pamuk, 1978, s.138

Şekil 2.2: Borç Yükü

Kaynak: Pamuk, 1978, s.137

beşte ikisinden ve nüfusunun beşte birinden kopmak, böylece önemli miktarda gelir yitirmek zorunda kaldı. Ayrıca, savaş tazminatı olarak Rusya'ya yüz yıl süreyle her yıl 300 bin sterlin ödeyecekti. Bu kayıplar, kısmen, geride kalan vasalların ödeyecekleri vergilerle ve Osmanlı dış borçlarının bir bölümünün yeni bağımsız devletlerce üstlenilmesiyle karşılanıyordu. Bununla birlikte malî durum tam bir keşmekeş içindeydi. İmparatorluğun hâlâ Avrupa finans piyasalarına baş-

vurma zorunluluğu açıktı. İkincisi, bizzat Berlin Antlaşması, tahvil sahiplerinin taleplerini onaylıyor ve şunları tavsiye ediyordu: "İlgili hükümetlerce atanan uzmanlardan oluşmuş bir malî komisyonun kurulması, bu komisyonun Osmanlı tahvillerini elinde bulunduranların şikâyetlerini incelemekle sorumlu olması ve Osmanlı Devleti'nin malî durumu ile uyumlu olabilecek en etkili yolları önermesi" (aktaran Blaisdell, s. 85).

1880'de Sultan, görüşmelere başlanmasını istediğini Avrupa devletlerine bildirdi; ancak borçlar konsolide edilmediği ve borç taksitleri azaltılmadığı takdirde kimse hiçbir şey alamayacaktı. Avrupa'nın siyasal ve malî alanda önde gelenleri anapara ve faiz ödemelerinin azaltılması fikrini kabul ettiler, ama bir koşulla; Osmanlı gelirlerinin denetimi kendi temsilcilerine bırakılacak ve temsilciler bu gelirleri denetleyecek, toplayacak ve tümüyle borç ödemelerine ayıracaklardı. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasını sağlayan ve Muharrem Kararnamesi olarak bilinen resmî anlaşma 20 Aralık 1881'de (Hicri 28 Muharrem 1299) imzalandı.

Bu kararnameye göre, birinci olarak, dış borçlar birleştirildi. İtibarî değeri yaklaşık olarak emisyon değerine düşürüldü. Bütün olarak ele alındığında imparatorluğun ödenmemiş borçlar toplamı (Rusya'ya ödenecek savaş tazminatının yanısıra tüm iç ve dış borçlar) 212.5 milyon sterlinden 128.6 milyon sterline indi. Yıllık borç ödemeleri de, bir parça esneklik payı olmakla birlikte, 13.6 milyon sterlinden 2.7 milyon sterline indi.

İkinci olarak, tek tek borç sözleşmelerinde güvence koşulu olarak konmuş çeşitli gelir tahsisleri kaldırılıyordu. Bunun karşılığında belirli bazı gelirler "mutlak olarak ve kaldırılamaz bir biçimde borçların tümüyle tasfiyesine kadar (Düyun-i Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştı)" (aktaran, Blaisdell, s.92). Bütün olarak bakıldığında toplam Osmanlı gelirlerinin yaklaşık

yüzde 20'si Düyun-ı Umumiye'ye bırakılmış durumdaydı. Sonraki yıllarda, bu oran toplam gelirlerin yüzde 30-35'ine çıkacaktı (Muharrem Kararnamesi'yle ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz.: Ek-1).

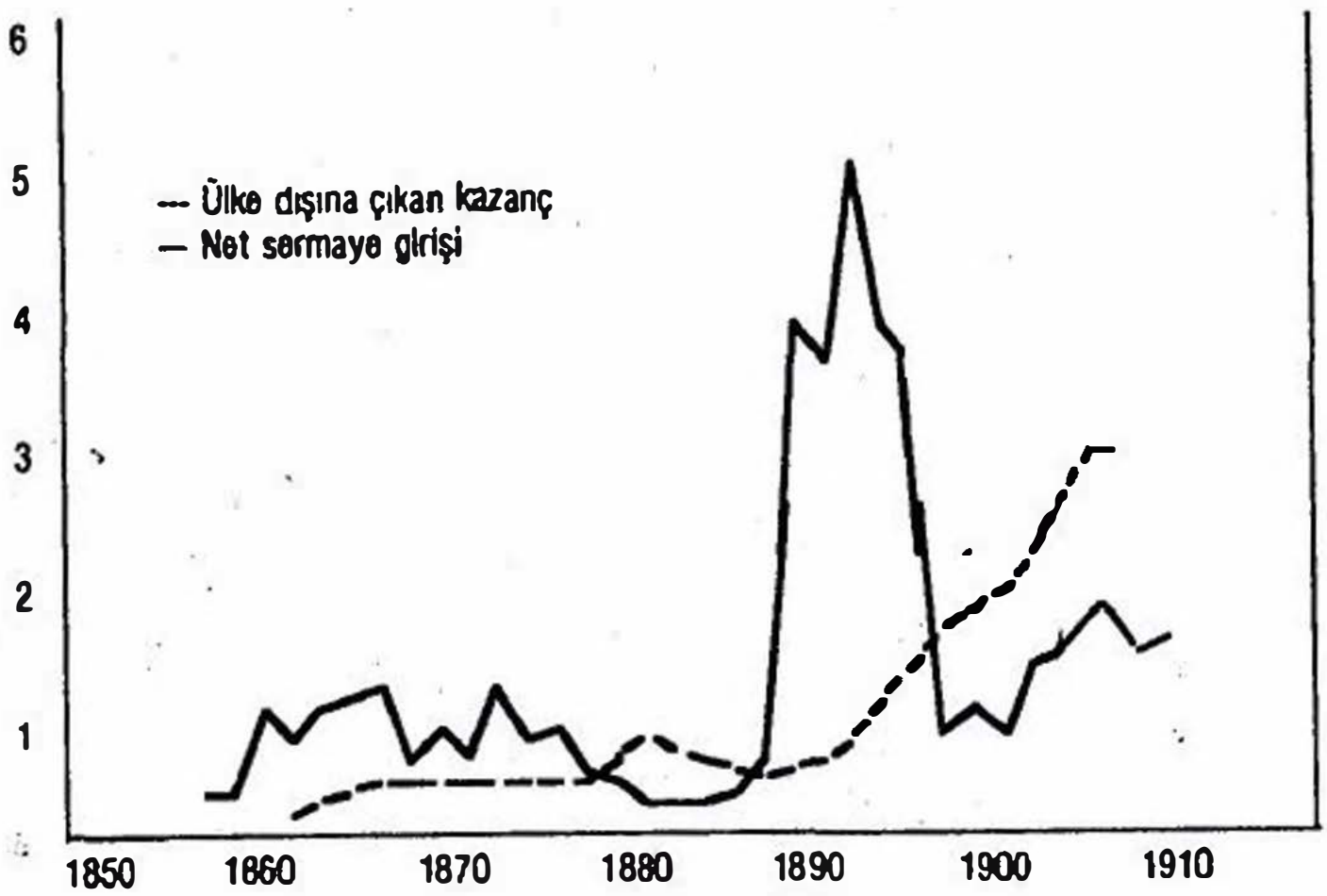
Düyun-ı Umumiye, alacaklıların temsilcilerinden oluşan bir yürütme meclisine sahipti. Bu meclis, ilgili hükümetlerle işbirliği halinde, Osmanlı ve Avrupalı 5 bin kişilik bir personelle kısa süre içinde Osmanlı malîyesini denetimine aldı. Avrupa'nın denetiminde yarı resmî bir kurum olarak Avrupa finans piyasalarına güven veriyordu. 1882 ile 1914 arasında, öncekilerden daha iyi koşullarda 26 borç sözleşmesi daha yapıldı. Bu sözleşmelerle imparatorluk, 93 milyon sterlin tutarında borç daha aldı ve hazinesine 76 milyon sterlin girdi. Bu tahvillerin faiz oranları yüzde 3-5.5, emisyon kuruysa yüzde 70-100 arasındaydı. Ortalama emisyon kuru yüzde 83'tü, ama alınan komisyonlarla bu yüzde 80'e düşüyor, böylece ortalama efektif faiz oranı yüzde 5.5 oluyordu. (bkz. Şekil 2.1 ve Şekil 2.2). Dördü dışında bu borçlar Düyun-ı Umumiye'nin denetimindeydi.

Genel olarak ele alındığında, eski tahvillerin dönüştürülmesi ve konsolide edilmesi için yedi, genelde bütçe açıklarının kapatılması için beş ve kısa vadeli iç borçları ödemek için altı borç sözleşmesi yapılmıştı. Bu işlemler aracılığıyla yeni net borç miktarı 73.3 milyon sterlindi. Ayrıca, silah alımı ve bir donanma oluşturulmasını finanse etmek üzere toplam 5.2 milyon sterlin tutarında üç, Avrupa demiryolu şirketlerine kilometre garantisiyle demiryolu yaptırılması için 14.5 milyon sterlin dolayında beş borç daha alındı.

Osmanlı ekonomisinin genel görünümü açısından belki de en önemlisi, Düyun-ı Umumiye'nin, imparatorluğa sanayi sermayesinin girdiği kurumsal ve kişisel kanalları sağlamasıydı. Yatırımların çoğu altyapı alanındaydı (demiryolları, liman yapımı, kentsel bayındırlık işleri) ve bu, dünya kapi-

talizmiyle bütünleşme sürecini hem yaygınlaştırıyor, hem yoğunlaştırıyordu. Borçlanma, imtiyaz verme ve daha çok borçlanma şeklindeki eski süreç bu dönemde de yineleniyordu, ama bu kez imtiyazlar, artık yabancıların elindeki devlet malîyesi üzerinde denetimin arttırılmasından çok, dolaysız dış yatırımlara ilişkindi (Bu döngüyü ele alan bir değerlendirme için bkz: Blaisdell, s. 124-76). 1888 ile 1900 arasındaki en aktif dönemde, dolaysız yabancı yatırım biçimindeki 42 milyon sterlin tutarında sermaye girişinin 19 milyon sterlini kâr olarak geri gitmiş, böylece net sermaye girişi 23 milyon sterlin olmuştur. 1859 ile 1881 arasındaki dönemde, net sermaye girişi 13 milyon sterlin, kâr olarak geri giden 7 milyon sterlin ve net sermaye girişi 6 milyon sterlin olmuştur[7] (Bkz: Şekil 2.3).

Şekil 2.3: Dolaysız Dış Yatırımdan Kaynaklanan Fon Akışı (milyon sterlin; beş yıllık hareketli ortalamalar

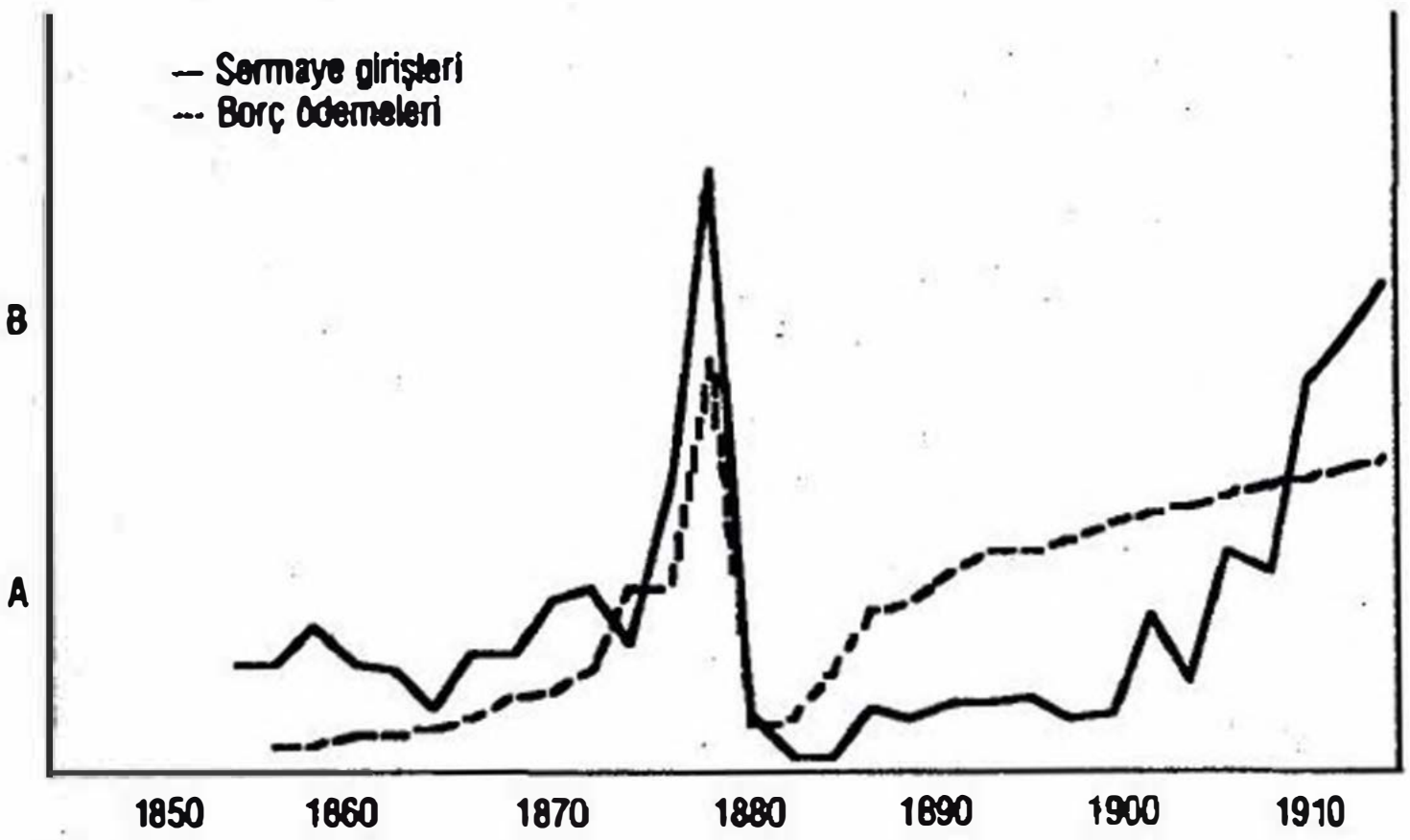

Kaynak: Pamuk, 1978. s.145

7 1854-1913 döneminin tümünde, dolaysız dış yatırımlar 77 milyon sterlin, kâr transferleri 60 milyon sterlin, böylece net fon girişi 11 milyon sterlindi. (Pamuk, 1984, s. 167-70)

Osmanlılar'ın, imparatorluktaki yabancıların ya da yabancı malî kurumların ellerindeki borçların kaynağı olan uluslararası sermaye akımı bakımından genel borç manzarası şöyleydi: 1854 ile 1881 arasında, 1877 savaş borçlanması dahil, Osmanlı İmparatorluğu 189 milyon sterlin tutarında borçlanmıştı. Bu borçlanma sonucunda hazineye 106 milyon sterlin girmiş, bunun da 72 milyon sterlini borçların faiz ve anapara ödemelerinde kullanılmıştı. Böylece 28 yıllık bu dönemde net fon girişi 34 milyon sterlin olmuştu. 1882 ile 1914 arasında, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin denetiminde, alınan borç tutarı 91 milyon sterlin, hazineye giren miktar ise 75 milyon sterlindi ve 124 milyon sterlin tutarında anapara ve faiz ödemesi yapılmıştı. Böylece 32 yıllık bu dönemde dışarıya net fon çıkışı 49 milyon sterlindi.

Şekil 2.4: Dış Borçlanmadan Kaynaklanan Fon Akışı (milyon sterlin; beş yıllık hareketli ortalamalar)

Kaynak: Pamuk, 1978, s.145

1854-1914 döneminin tümü için toplam rakamlar şöyleydi: Alınan borç tutarı 280 milyon sterlin, hazineye giren 181 milyon sterlin, borç, anapara ve faiz ödemeleri 196 milyon sterlin, dışarıya net fon çıkışı 15 milyon sterlin.[8] Bu rakamlar ve değişik dönemler için yıllık ortalama fon akımları Tablo 2.1'de gösterilmektedir. (Ayrıca bkz.: Şekil 2.4)

Tablo 2.2: Dış Ödemeler Dengesi

(milyon sterlin: yıllık ortalamalarıyla)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi	Borçlardan Doğan Fon Akımları	Dolaysız Dış Yatırımlardan Doğan Fon Akımları	Diğer Kalemler	Dış Ödemeler Dengesi
1830-1853	-0.9	0.0	0.0	0.9	0.0
1854-1875	-3.1	-1.55	0.35	1.8	0.6
1876-1881	-0.9	-0.24	-0.36	1.9	0.4
1882-1913	-2.2	-1.97	0.69	4.1	0.1

a Borçlardan Doğan Fon Akımları, dış borçlanmalarla alınan tutarlardan anapara ve faiz ödemelerinin çıkarılmasıyla elde edilmiştir.

b Dolaysız Dış Yatırımlardan Doğan Fon Akımları, dolaysız dış yatırım sermayesi girişinden, kâr transferlerinin çıkarılmasıyla elde edilmiştir.

c Diğer kalemler, navlun gelirleri, turizm gelirleri, para havaleleri, vergi ödemeleri ve savaş tazminatlarıdır. Bunlar arasında en önem verilenleri başta Mısır'dan olmak üzere, vergi ödemeleri, savaş tazminatları ve kısa vadeli ticarî kredilerdir.

Kaynak: Pamuk, 1984, s. 197, 199-205.

---

8 İmparatorluğun konsolide borç rakamları şöyleydi: 1854 ile 1881 arasında satılan 233 milyon sterlinlik tahvile karşılık hazineye giren 127 milyon sterlindi ve bunun 86 milyon sterlini borcun anapara ve faiz ödemelerine harcanmış, böylece hazineye net fon girişi 41 milyon sterlin olmuştu. 1882 ile 1914 arasında; satılan 93 milyon sterlinlik tahvilden hazineye 76 milyon sterlin girmiş, 127 milyon sterlin borç, anapara ve faiz ödemelerinde kullanılmış, böylece hazineden net fon çıkışı 51 milyon sterlin olmuştu. Tüm 1854-1914 dönemi için; satılan tahvil toplamı 326 milyon sterlin, hazineye giren 203 milyon sterlin, borç anapara ve faiz ödemeleri, 213 milyon, net fon çıkışı 10 milyon sterlin (Tezel, s. 93-5).

Tablo 2.2'de gösterilen dış ödemeler dengesine ilişkin belki de en şaşırtıcı nokta Düyun-ı Umumiye denetimindeki dönemde ticaret fazlasında önemli bir artış olmayışıdır. Sermaye akımının baskısı, net girişin olduğu 1854 ile 1875 arasındaki dönemde ticaret açıklarındaki artışlarda ve net çıkışın olduğu 1876 ile 1881 arasındaki dönemde ticaret açıklarındaki düşüşlerde kendisini gösterirken, 1881'den sonraki dönemde ortalama yıllık ihracat yüzde 22 artmış, öte yandan ithalât 1876-1881 dönemiyle karşılaştırıldığında yüzde 32 artmış ve büyük çapta ticaret açıklarına neden olmuştur (Pamuk, 1984, s. 199-205). Önceki ticaret açıkları (1830-1853) büyük ölçüde Mısır'dan gelen vergiyle finanse edilirken, 1881 sonrası ticaret açıklarının kısmen dolaysız dış yatırımlar ve çoğunlukla kısa vadeli ticarî kredilerle karşılandığı anlaşılmaktadır (Pamuk, 1984, s. 198).

Buna göre, genel olarak bakıldığında, Osmanlı borçları, özellikle 1854 ile 1881 arasındaki dönemde, 19. yüzyıl Avrupa dış yatırım fonlarının önemli bir bölümünü massetmiştir. İthalât fazlasından görüldüğü gibi bu dönemde 34 milyon sterlinlik net bir fon girişi olmuştu. 1882 ile 1914 arasındaki dönemde devlet hazinesinden 49 milyon sterlin tutarında net fon çıkışı olmakla birlikte, ekonomi, kısmen dolaysız dış yatırımlar ve kısmen de ticarî kredilerle finanse edilen büyük ticaret açıkları vermeye devam ettiğine göre, bunun karşılığında bir kaynak transferi gerçekleşmemişti. Bir bütün olarak borç süresi ekonomik ve siyasal imtiyazlar verilmesine ve nihayet devlet malîyesinin yabancıların denetimine girmesine yolaçmıştı.

İleriki bölümlerde borç sürecine yolaçan, bu süreçle birlikte gelişen ve bu sürecin sonucunda ortaya çıkan yapısal değişimler üzerinde durulacaktır.

KISIM I

Devletin Malî Bunalımı

Önceki bölümden anlaşıldığı gibi, Osmanlı dış borçlarının, özellikle borçların ödenemeyeceğinin ilânından önceki dönemde, ilk akla gelen nedenleri savaşların ve genelde bütçe açıklarının finansmanına ilişkindi. Ancak, Yugoslavya'dan Bağdat'a, Kırım'dan Mısır'a, Tunus'tan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bir imparatorluğun bütçe açıklarını kapatmak için neden dış finansmana gerek duyduğu sorusu yanıtsız kalmaktadır. Artan dış borçları, bilgisizliğe, çürümüşlüğe ya da yöneticilerin açgözlülüğüne atfetmek açıklayıcı değildir. Devletin malî bunalımını açıklamak üzere, imparatorluğun içinde ve dışında gerçekleşmekte olan yapısal değişikliklere gözatmak gerekmektedir.

Zaman içinde merkezî yönetimin gelir ve gider kalıplarının nasıl değiştiğini analiz etmek için bir bütün olarak imparatorluğun sosyoekonomik örgütlenmesine bakmalıyız. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik fazlanın en önemli denetleyicisi ve bölüştürücüsü devlet olduğundan, özellikle, ekonomik fazlanın denetiminin ve bu fazlaya el konuluşun zaman içinde nasıl değiştiğini görmeliyiz.

III. bölümde stilize bir biçimde imparatorluğun klasik örgütlenişi tanımlanmakta, ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda, hem Avrupa ekonomilerinin baskısı, hem sistemin iç dinamiklerine bağlı olarak ortaya çıkan değişimlerin ana hatları çizilmektedir. Buradaki temel görüş, uluslararası ticaret kanalıyla Avrupa merkezli dünya ekonomisiyle bütünleşmenin, taşradaki güçlerle merkez arasındaki çatışmayı harekete geçirdiği ve sonunda merkezî bürokrasinin, ekonomik fazla üzerindeki geleneksel denetimi yitirdiği, bunun da siyasal iktidarın ademî merkezîleşmesine yol açtığı şeklindedir.

IV. bölümde, 19. yüzyılda dış ticaretin evrimine bir genel bakış sunulmakta ve bunun nasıl olup da ekonomik fazlanın denetiminin ademî merkezîleşmesi eğilimini güçlendirdiği ele alınmaktadır. Daha sonra merkezî bürokrasinin vergi tabanı üzerindeki geleneksel denetimini yeniden kurmak üzere girişiği çabalar anlatılmaktadır. Burada da temel görüş dış borçlanmayı başlatan ve sonra da, 1875'te borçların ödenemesine yolaçan, devletin, ekonomik fazlanın yeterli bölümünü merkezî hazineye yönlendirmedeki temel yetersizliği olduğudur.

BÖLÜM III

BUNALIMIN TARİHSEL KÖKLERİ

I. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik örgütlenmesi 1400-1600

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik temeli tarımsaldı. Teknoloji, üretimde öküz ve karasabana, kara ulaşımında at, eşek ve deve kervanlarına, deniz ulaşımında kadırga ve kalyonlara dayalıydı. Devletin temel sorunu, düzene sokmuş olduğu ekonomik fazlayı denetlemek ve genişletmek, ayrıca sürekliliğini sağlamaktı. Bu, imparatorluğun denetimi altındaki toprakları ve işgücünü arttırmak için düzenli aralıklarla yayılmacı savaşlara, ayrıca toplumsal çatışmayı en alt düzeye indirecek ve sistemin kendini yeniden üretmesini sağlayacak, rasyonel bir toprak-işgücü ilişkisinin kurulmasına yolaçıyordu.

Dikey farklılaşma açısından, Osmanlı toplumu belirgin biçimde ayrı iki sınıftan oluşuyordu: Yönetici sınıf ve reaya. Göçebe topluluklarından, köylülerden, zanaatkârlardan ve tüccarlardan oluşan reaya üretim yapıyor ve hükümdara vergi ödüyordu. Üretimde bulunmayan egemen sınıf üyeleri Sul-

tan'ın temsilcileri sıfatıyla, kendileri ve Sultan için vergi toplama yetkisini kullanarak devletin ve askerî örgütlenmenin devamını sağlıyordu.[1] Egemen sınıf dört işlevsel gruba ayrılıyordu: Mülkiye, kalemiye, askeriye ve ilmiye. Mülkiye ve kalemiye, 1527'deki toplam 100 bin kişilik ordunun 27 bininin desteğiyle imparatorluğun genel yönetsel ve malî işlerini yönetiyordu. Taşradaki askerî örgütlenme İstanbul'a bağlı olarak yönetimini sürdürüyordu. Oldukça özerk ilmiye zümresi dinsel alanda tam yetkiliydi ve hukuksal işlere bakıyordu (Tekeli ve İlkin, s. 18-23), (Shaw, 1976, s. 112-5).

İmparatorluğun ekonomisi taşradaki askerî örgütlenme aracılığıyla düzenleniyor ve ekonomik fazlaya bu örgütlenme aracılığıyla el konuyordu. Kuramsal olarak tüm topraklar Sultan'ındı. Yönetici sınıfın ayrıcalığı vergi toplama yükümlülüğü ve devlete hizmet etmekti. Sonraları imparatorluğun nüvesini oluşturan eyaletlerde, [Anadolu, Halep, Trablus (Suriye), Şam] ve Avrupa'daki tüm eyaletlerde (Eflak, Boğdan, Erdel ve Kırım gibi yalnızca vergi ödeyen özerk prenslikler hariç), vergi toplama yetkisi, devlete esas olarak askerî hizmet sağlama karşılığında, yaşam boyu sürmek koşuluyla yönetici sınıf üyelerine tımar adı altında verilmişti.[2] Üç tip tımar vardı. Yıllık gelirleri 20.000 akçeyi[3] aşmayan ve olağan tımar olarak anılanlar, savaşta yararlılık gösteren sipahilere veriliyordu.

---

1 Osmanlı toplumunda yatay farklılaşma Müslüman, Ortodoks, Ermeni ve Yahudi gibi dinsel ayrımlara dayalıydı. Bu farklılaşmanın yarattığı toplumsal gerilim, "millet sistemi" denilen bir kurum oluşturmak suretiyle giderilmekteydi. Bu sistemde "millet" olarak adlandırılan ve din temeline dayanan topluluklar, eğitim, din, sosyal yardım programları gibi merkezî devletin yürütmediği işlevler açısından özerk bir konumdaydılar.

2 Tımarlar, kuramsal olarak değilse de, uygulamada babadan oğula geçiyordu.

3 Akçe, standart Osmanlı gümüş parasıydı. Ayrıca esas olarak uluslararası ticarette kullanılan daha büyük gümüş ve altın paralar da vardı. Sonraları, gene gümüş bir para olan kuruş yaygın olarak kullanıldı. 16. yüzyılda bir kuruş 60 akçe, 18. yüzyıldaysa 200 akçe ediyordu (İssawi, 1966, s. 520-24)

Yılık 20.000 ile 100.000 akçe arasında gelir getirenlere zeamet deniyor ve bunlar İstanbul'daki merkezî yönetimde yüksek mevkilerde bulunan hâkim sınıf üyelerinin yanısıra, olağandışı cesaret ya da yetenek gösteren kişilere veriliyordu. Has denilen ve yıllık 100.000 akçeden fazla gelir getirenlerse, genellikle Sultan ve ailesi için ayrılıyor ya da eyalet valiliği gibi yüksek makamlara gelir olarak bırakılıyordu.

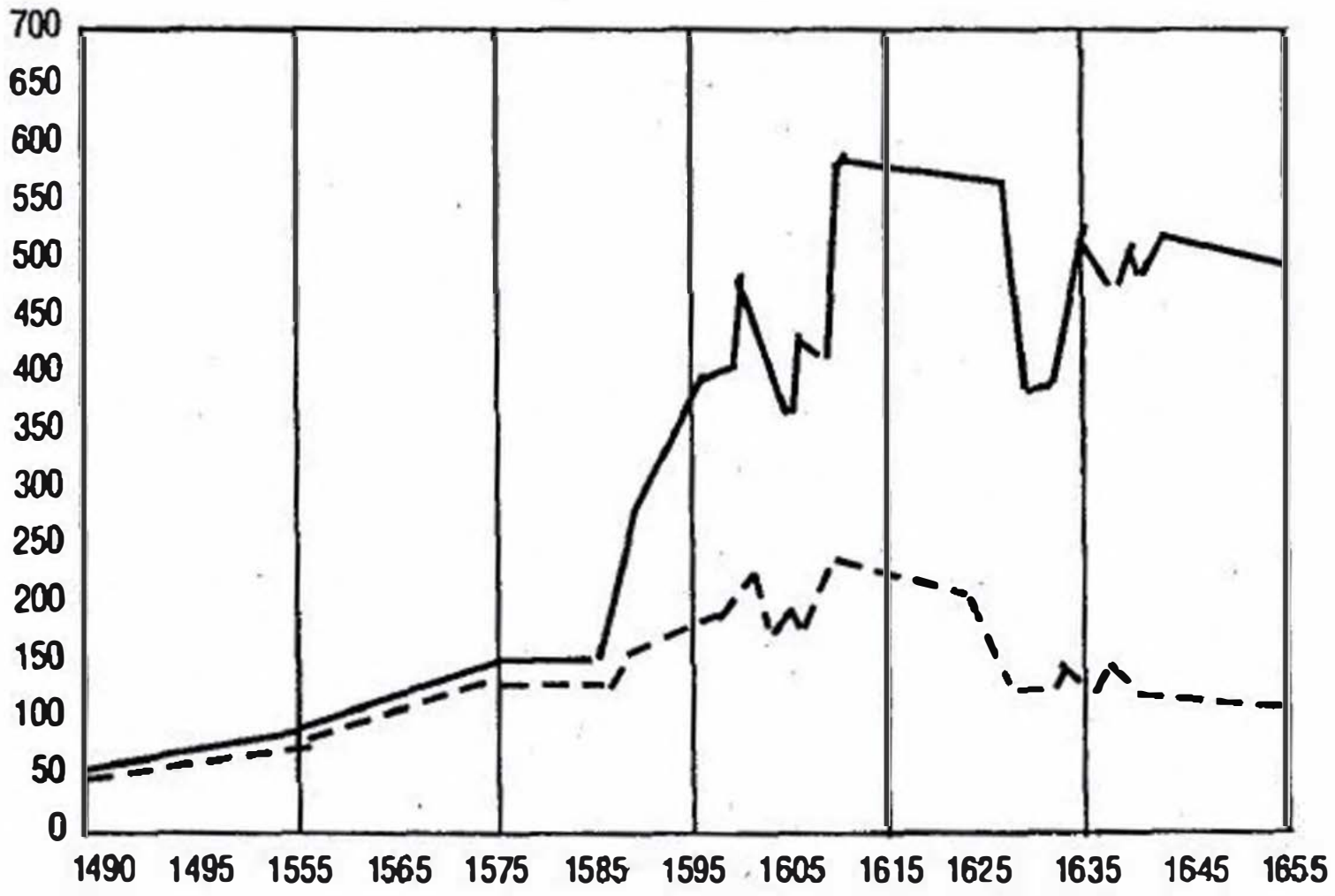
Tablo 3.1: Osmanlı Gelirleri ve Giderleri

	1527/28	1669/70
Toplam vergi geliri		
Akçe	537 929 006	2 400 000 000
Altın sikke	9 780 572	20 000 000
Merkezî hazine geliri		
Akçe	277 244 782	592 528 960
Altın sikke	5 040 818	4 937 741
Merkezî hazine giderleri		
Akçe	203 261 931	637 206 348
Altın sikke	3 695 672	5 310 053
Bütçe fazlası		
Akçe	173 982 851	-44 677 388
Altın sikke	3 163 327	-372 312

Kaynak: Barkan, s.17; Yerasimos, s.491

Taşra örgütlenmesinin belkemiğini tımar sahipleri oluşturuyordu. Tımar sahipleri tımarı oluşturan köylerinde oturur, topladığı vergi gelirleriyle hem kendilerinin, hem askerî seferlere katılmaya hazır durumdaki askerlerinin geçimlerini sağlarlardı. Bu askerler Osmanlı ordusunun başlıca kaynağını oluşturuyordu (1527'de 80.000 ile 100.000 asker). Bu sistem sayesinde imparatorluk büyük miktarda nakit harcama yapmaksızın ya da büyük çapta sikke transferine gerek kalmaksızın geniş bir askerî güç bulundurabiliyordu. Ayrıca,

Şekil 3.1: 1490-1655 tarihli imaret kayıtlarından alınan yiyecek fiyatı indeksleri (çizgiler akçe, kesik çizgiler gram-gümüş)

Kaynak: Barkan, s. 15

taşrada kamu düzeni de bu sisteme bağlı olarak sağlanmış oluyordu.

Köylülerden toplanan en önemli vergi, ürünün onda birine eşit olan aşar vergisiydi. Köylüler, ayrıca, "birim tarla" başına yıllık 22 akçe tutarında bir vergi daha veriyorlardı. Birim tarla, kuramsal olarak, bir günde bir çift öküzle sürülebilen toprak olarak tanımlanmıştı. Aşar ve toprak vergisi tımar sahiplerinin önemli iki gelir kaynağıydı. Bunlara ek olarak, tımar sahibince toplanan, ama valiler kanalıyla merkezî hazineye gönderilen bir dizi başka vergi de vardı. Müslüman olmayan erkek tebadan alınan cizye, ödeme yeteneğine göre üç ayrı miktarda alınıyordu. Bu vergi Müslüman olmayanların askerlikten muafiyetlerinin ve millet sistemi içinde geleneksel yasalarını korumalarına izin verilmesinin karşılığıydı. Hayvan (ya da koyun) vergisi, tarla sürmede ya da ulaşımda kullanılmayan her hayvandan alınıyordu. Bu verginin oranı da on baş

hayvanda bir baş ya da hayvanların genel olarak belirlenen değerinin onda biriydi. Devlet tüm madenlerden çıkarılan madenin beşte biri oranında maden vergisi alıyordu. Bu temel vergilere ek olarak hem devlete, hem tımar sahiplerine gelir sağlayan doksan, dolayında belirli üretim ve satış vergileri de vardı.

Tımarların dağıtımı ve gelirleri, bir bölgenin fethinden sonra yapılan kadastro çalışmaları aracılığıyla merkezî yönetim tarafından denetleniyor ve zaman zaman İstanbul'un talimatıyla yenileniyordu. Ayıca, her eyaletin, bu eyalette uygulanacak vergileri sistemli biçimde derleyen, tebanın yükümlülüklerini belirten ve yöneticilerin alabilecekleri vergiyi sınıflandıran bir kanunnamesi vardı (İztkovitch, s. 11-13).

Köylülerin toprağı kullanma hakları babadan oğula geçiyordu. Toprak üç yıl ekilmeden bırakılırsa, tımar sahibi bu toprağın kullanım hakkını başkalarına verebilirdi. Toprağı işledikleri ve vergilerini ödedikleri sürece köylülerin elinden toprak alınmazdı. İmparatorlukta toprak değil de işgücü azlığı olduğundan, köylülerin topraklarından ayrılmaları yasaktı.

İmparatorluğun nüvesi dışında kalan eyaletlerde (Mısır ve Kuzey Afrika dahil) vergi mültezimliği sistemi benimsenmişti. Köylülerin temel vergi yükümlülüğü aynıydı, ancak, bu bölgelerin valileri merkezî hazineye sabit miktarda bir yıllık vergi ödemekle yükümlüydüler ve topladıkları verginin arta kalanını kişisel kâr olarak alıkoyabiliyorlardı (Shaw, 1976, s. 124-6).

Tımar yapısı içinde bazı gelir kaynaklarından vergi toplama yetkisi cami, kilise, sinagog, okul, hastane, han, ayrıca yol ve köprü yapım ve bakımını üstlenen dinsel vakıflara bırakılmıştı. Vakıf üyeleri gelirlerini bu vakıflardan ve gerçekleştirilen hizmetler karşılığı alınan ücretlerden sağlıyordu. Vakıf olağan olmayan bir toprak/mülkiyet kategorisiydi. Çünkü tüm vergilerden muaftı ve devlet tarafından el ko-

nulmaya karşı büyük ölçüde güvence altındaydı. 17. ve 18. yüzyıllarda, varlıklı kişilerin özel mülklerini vakfa dönüştürmeleri elverişli bir yol olmuştu. Böylece, özerk bir konum kazanan mülklerini, olağan miras durumunda uygulanan kural ve vergilere tâbî olmaksızın ya da el konulma tehlikesi bulunmaksızın vârislerine bırakabiliyorlardı (Shaw, s. 161-162).

Böylece, genel olarak bakıldığında, merkezî hazineye giren başlıca taşra gelirleri şunlardı: İltizam esasına dayalı eyaletlerden gelen gelirler, cizye, hayvan vergisi, maden vergisi ve savaş sırasında konulan olağandışı vergiler. Bunlara ek olarak, merkezî hazineye zanaatkarlar ve tüccarlarla ilgili düzenlemelerden de gelir giriyordu: Pazar ve gümrük vergisi. Bunlar, genellikle, mültezimler aracılığıyla, kimi zaman, merkezî yönetimin maaşlı temsilcilerince toplanıyordu. Tüccarlar ve zanaatkârlar sistemin istikrarını tehdit edebilecek boyutta sermaye biriktirebilirlerdi. Bunu en alt düzeyde tutmak üzere, kentlerdeki zanaatkârlar ve tüccarlar, her mesleğin standartlarını düzenleyen ve yeni üyelerin katılmasını sınırlayan, ayrıca fiyatları, ücretleri ve kâr hadlerini düzenleyen loncalarda örgütlenmişlerdi. Pazar deneticisi muhtesib, pazar yerlerinde zabıta görevi yapıyor, Sultan'ın fiyat, kâr ve kaliteye ilişkin nizamnamelerine uyulmasını sağlıyor, ayrıca, pazar vergilerini topluyordu (Shaw, 1976, s. 112-169).

Bölgesel ve uluslararası ticaretle uğraşan tüccarlar, köylülerin ve zanaatkârların tâbî olduğu katı kural ve vergilerden büyük ölçüde muaftı. Ancak, imparatorluk içindeki mal akışına ilişkin kapsamlı kurallar vardı. Kentlerin iaşesi fiyat farklılaşmasına, mal üretim ve hareketine bırakılamayacağı için, devlet hangi eyaletlerde nelerin üretileceğini ve hangi kentlere gönderileceğini düzenlemekteydi. Devlet aynî vergilerin satışını ve malların büyük kentlere akışını kolaylaştırmak amacıyla, tüm imparatorlukta yalnızca belirli malların

satıldığı çeşitli pazarlar oluşturmuş ve işleyişini sağlamıştır. Bu pazarlardan mal almak hakkı resmî olarak imtiyaz verilmiş tüccarlara aitti. Mal akışı, ithalhat ve ihracatta olduğu gibi, imparatorluk içindeki ticarete de uygulanan gümrük vergileri sistemiyle de düzenlenmekteydi. Her türlü ihracat ve ithalâtta yüzde 10'luk gümrük vergisi, ayrıca ticarete ya da transit ticarete yüzde 2.5 vergi uygulanıyordu. Bu vergiler kıymet üzerinden değil, miktara göre alınıyordu. Bununla birlikte tüccarların, özellikle bölgesel ve uluslararası ticaretle uğraşanların denetlenmesi ve nizamlara uymalarının sağlanması en zoruydu ve bunlar kendileri için önemli miktarda sermaye birikimi sağlıyorlardı (İnalcık, 1969). Ticaret alanındaki düzenlemelerin aşırı biçimiyse, Sultan'ın, özel mülke el koyma yetkisiydi.

İmparatorlukta resmî temsilci sıfatıyla bulunan yabancılar, tüccarlar ya da ziyaretçiler genellikle en avantajlı konumda olanlardı. Genelde kapitülasyon olarak anılan anlaşmalar, yabancı ülke vatandaşlarının hukuksal ve ticarî işlerinde sahip olacakları imtiyazları belirtmek üzere her ülkeyle ayrı ayrı imzalanmıştı. Ancak, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasına değin yabancı tüccarlar imparatorluğun iç kesimlerinde ticaret yapamıyorlar ve yalnızca uzak mesafelere yönelik ticaretle uğraşıyorlardı (Tekeli ve İlkin, s. 18-23).

Öyleyse, Osmanlı yönetim sistemi, Sultan'ın mutlak iktidarında ifadesini bulan son derece merkezîyetçi bir ruha sahip olmakla birlikte, pratikte oldukça ademî merkezîydi. Mevcut üretim ve ulaştırma teknolojisiyle uyumlu bir biçimde, büyük bir ordunun bulundurulması ve eyalet yönetimiyle ilgili giderler, subaylara, komutanlara ve valilere fief'ler vererek yerel düzeyde karşılanıyordu. Saray giderleri ve yüksek devlet görevlilerinin maaşları büyük fief'lerle, merkezî yönetim ve düzenli orduyla ilişkili giderlerse pazar ve gümrük vergilerinin iltizam aracılığıyla toplanması, bazı bölgelerin tarımsal vergileri

ve fief'ler üzerindeki vergilerden karşılanıyordu.

Kuşkusuz, bundan, ekonominin ademî merkezî olduğu ya da piyasa güçlerine tâbî olduğu sonucu çıkarılamaz. Tersine, ekonomi, ekonomik fazlaya el konulma biçimini ve bu fazlanın bölüşümünü belirleyen ekonomik etmenlerden çok, siyasal etmenlerle katı biçimde düzenlenmişti. Sistemin içindeki kritik bir gerginlik noktası ekonomik fazlanın ve siyasal iktidarın, merkezî yönetim ile taşradaki gruplar arasındaki dağılımıydı. Bu nedenle, devlet açısından, taşradaki grupların ya da devletle bütünleşmiş grupların ellerindeki sermaye birikimini sınırlamak önem taşıyordu. Devlet, ekonomik fazla üzerinde katı denetim sürdürerek ve bu fazlayı sürekli bir biçimde birbirleriyle çekişen gruplar arasında yeniden bölüştürerek sistemin devamlılığını güvenceye alıyordu. Bu sistem, bu hali ile kendine yeten hassas bir sistemdi. Dünya ekonomisi değiştikçe ve Avrupa'yla daha yakın ilişkiler kuruldukça dengesinin bozulması da kaçınılmazdı.

2. 17. Ve 18. yüzyıllardaki bunalım

Kayıtları elimizde bulunan en eski Osmanlı bütçelerinden biri 1527/28 malî yılına aittir. İstanbul'a gelen vergi gelirlerinin yanısıra, tımar ve vakıf sahiplerince toplanan vergileri de kaydetmesi bakımından oldukça olağandışı bir bütçedir. Bu bütçeye göre, imparatorlukta toplanan toplam vergi gelirleri 538 milyon akçedir. Bu gelirin 277 milyon akçesi merkezî hazineye girmiş, geri kalan da çeşitli tımar ve vakıf sahiplerince toplanmış ve tutulmuştur. Bir başka deyişle, merkezî yönetim imparatorluktaki tüm vergi gelirlerinin yüzde 51'ini denetlemektedir. Elimizde bu bütçeyle karşılaştırılabilir yegâne bütçe 1669/70 malî yılına aittir. Bu bütçeye göre de, imparatorlukta toplanan vergi gelirleri 2.4 milyar akçedir. Bu miktarın yalnızca 593 milyonu merkezî hazineye girmiştir.

Bir başka deyişle, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde merkezî yönetim ekonomideki toplam vergi gelirlerinin yalnızca yüzde 25'ini denetlemekteydi. Bu ikinci bütçe ayrıca merkezî hazinede 45 milyon akçe tutarında bir açığı göstermektedir. Buna karşılık, 1527/28 bütçesinde merkezî hazine 174 milyon akçe tutarında bir fazlaya sahipti (Yerasimos, s. 491).

Her ne kadar bunlar, çok uzun bir dönemi kapsayan yalnızca iki veriyse de, 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyıl başının genelde imparatorluk açısından, özel olarak da merkezî hazine açısından önemli bir dönüm noktası olduğunu düşündüren öteki tarihsel kaynakları doğrular niteliktedir. Bu dönemin belirgin özelliği 17. ve 18. yüzyıllar boyunca varlığını koruyacak iki yeni eğilimin ortaya çıkışıydı: Toprakta tımar sisteminin çözülmesi, vergi gelirleri toplamında iltizam usulünün gitgide daha çok kullanılması, varlıklı yerel ayanların türeyişi, ekonomik fazlanın denetiminin ademî merkezîleşmesi ve devletin malî bunalımının başlayışı.

Bu yeni yönelişe katkıda bulunan birçok iç ve dış etmen vardı. Bu etmenler arasında, imparatorluğun Avrupa ticaretiyle bağlantılı üç değişiklik, yaşamsal önem taşıyordu. Birincisi, Avrupalılar, Afrika'yı kıyılarından dolanınca, Avrupa'nın Doğu'yla lüks mallar (baharat, ipek, kahve vb) ticaretinde Akdeniz'in önemi azaldı. Bu transit ticareti kolaylaştıran devlet konumundaki Osmanlı İmparatorluğu, kentlerindeki uygarlık düzeyine katkıda bulunmuş olan gümrük gelirlerini ve ticaret kârlarını önemli ölçüde yitirdi. Osmanlılar bu değişikliklerin iyice farkındaydılar. 1625'te Ömer Talip şunları yazıyordu:

> "Avrupalılar artık tüm dünyayı öğrenmiş durumdalar, gemilerini her yere gönderiyor ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan'ın, Sind'in ve Çin'in malları Süveyş'e gelir ve buradan Müslümanlarca tüm dünyaya dağıtılırdı. Ancak, artık bu mallar Portekiz,

> Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a (Fransa) taşınmakta ve buradan tüm dünyaya dağıtılmaktadır. İhtiyaçları olmayan malları İstanbul'a ve öteki ülkelere getiriyorlar ve beş misli fiyatla satıyorlar, böylece çok para kazanıyorlar. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını ve buradan geçen ticareti ele geçirmelidir, aksi takdirde çok geçmeden Avrupalılar İslâm ülkelerine egemen olacaklardır" (Aktaran Sunar, s. 29).

İkinci olarak, Amerika kıtasından Avrupa'ya akan çok miktardaki İspanyol gümüşü, gümüşün altına göre nisbî değerini düşürmüştür. Avrupa'da altının gümüşe oranı 1/13 iken, Yakın Doğu'da 1/10'du. Ardından, gümüş, ipeğin yanısıra, altının karşılığında Osmanlı İmparatorluğu ve İran'a aktı. Bu, gümüş fiyatlarında enflasyonist baskı yaptı (Vilar, s. 101; Tekeli ve İlkin, s. 33).

Belki de, daha önemlisi, Avrupa'yla olan ticaretin çoğunlukla temel mallar ticaretine dönüşmeye başlamasıydı. Avrupa'da yeni merkezî merkantilist ekonomilerin kamçıladığı ekonomik gelişmenin sonucunda, genişleyen dokuma sanayileri için pamuk, yün, ham ipek ve boya hammaddesi gibi çeşitli tarım ürünlerine, ayrıca artan kentsel nüfusları için tahıl ve besin maddelerine olan talep arttı. Avrupa'da bu malların nisbî fiyatı artarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi altındaki ekonomik ortamda fiyatlar oldukça düşük kaldı. Sonuçta, imparatorluğun batı eyaletlerinden bu malların ihracı arttı ve Osmanlı kentlerinde ciddi darlığa neden oldu. En önemli darlık, kuşkusuz, İstanbul'da ve öteki büyük kıyı kentlerinde görüldü; çünkü, bu kentler, ulaşım giderlerinin ucuzluğu dolayısıyla yiyeceklerini aynı batı eyaletlerinden karşılamaktaydılar. Osmanlı yönetimi, fiyatları sabit tutmaya, "stratejik" tahılların ihracatını yasaklamaya yönelik birbiri ardına fermanlar yayınlamak suretiyle mal akışı üzerindeki

denetimini yeniden kurmaya çalıştı. Bu çabalara karşın, sonuçta kaçak ticaret arttı ve tarım ürünlerinde iç fiyatlar yükseldi (Shaw, 1976, s. 172-3).

Bu gelişmeler, aynı zamanda, ithal mallarla rekabet eden zanaatları çözülme eğilimine soktu. Yerel zanaatkârlar hem ihraç edilebilir mal girdilerinin yüksek fiyatlarından, hem ithal edilen mamul malların düşük fiyatlarından zarar görüyorlardı. Daha ucuz ve daha kaliteli Avrupa mamullerinin ithali tam anlamıyla daha sonraki yüzyıllarda etkisini gösterecekti; ancak, dokuma alanındaki etkileri çoktan hissedilmekteydi. Örneğin, devlet, 1567'de Batı Anadolu'daki dokumacılardan kumaş sipariş ettiğinde, dokumacılar siparişi karşılayacak kadar iplik bulunmadığı yanıtını veriyorlardı. Çünkü Avrupalılar, ipliği toptan satın almışlardı (Yerasimos, s. 410). 1621 ile 1721 arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İran'dan ham ipek ihracatının yüzde 275 arttığını, 1560 ve 1630'lar arasında Osmanlı limanlarında ham ipek fiyatlarının yüzde 293 arttığını bildirmektedir. Benzer biçimde, 17. yüzyıl başında yalnızca İngiltere'ye yönelik tiftik ihracatında yüzde 400 artış olmuştu. 1530 ile 1630 arasında Balkan yün fiyatları, Venedik yünlü ürünlerindeki artışa bağlı olarak artmıştı. İtalya'nın talebi azalmasına karşın Felemenk ve Fransa'nın talebindeki artış nedeniyle yün fiyatı artmaya devam etti. Flaman sayetlerinin ve Suffolk ince dokumalarının ithaliyle birlikte Bursa, Halep ve Tokat'taki ipek kumaş üretimi, ayrıca Selanik'teki yünlü kumaş üretimi düştü (Çizakca).

İmparatorluğun Avrupa'yla ekonomik ilişkilerini etkileyen bu etmenlerden ayrı olarak, nüfus artışı ve Avrupa askerî teknolojisindeki değişimin etkileri de tüm sistemi saran bunalımın şiddetlenmesine katkıda bulundu. 16. yüzyılda imparatorluğun nüfusu iki katına çıktı. Akdeniz havzasındaki ülkelerde benzer artışlar görüldü. Her ne kadar marjinal topraklar ekildiyse de, bu alandaki uzmanların hesaplamalarına

göre nüfus artışı daha fazla olmuştur. (Cook; İslâmoğlu ve Faroqui) Bunun etkisi iki yönlü oldu: Yiyecek maddelerindeki inelastik talep dolayısıyla yiyecek fiyatlarının nisbî fiyatlarına ek bir baskı doğdu ve yönetici sınıfa, gönüllü asker ve paralı asker kaynağı sağlayan, düşkırıklığına uğramış çok sayıda topraksız köylü ortaya çıktı.

Olayların akışını etkileyen son bir etmen de askerî teknolojideki değişimdi. Ticaret yollarındaki değişikliğe imparatorluğun ilk tepkisi, Avrupa'ya doğru genişleyerek bu yeni darboğazı aşmaktı. Ancak, boşa çıkan çabaları sonucunda Osmanlılar, modern savaşın, barut, tüfek, ağır top, son derece disiplinli daimî ordulara dayalı olduğunu anladılar.[4] Taşradan gelen süvari, tımar sahipleri ve askerleri bu yeni savaş tarzına uygun değillerdi. Savaşlar yenilgiyle sonuçlandıkça, askerî seferler merkezî hazine için ganimet ve gelir kaynağı olmaktan çıkıp bir yük olmaya başladı (İnalcık, 1980). Öte yandan, modern bir daimî orduyu finanse etmek, tüm toprak sistemini değiştirmek anlamına geliyordu.

Bu güçlerin karşılıklı etkileşimi, gelirlerin ve siyasal gücün paylaşımı üzerinde büyük bir etkiyle birlikte, imparatorluğun sosyoekonomik yapısına çok ağır bir baskı yaptı. Bu süreci enflasyon kamçılayacaktı.

Askerî yenilgilerin hazineyi boşalttığı ve devletin ücretli daimî orduyu genişletme, ayrıca orduyu yeni silahlarla donatma planları yaptığı bir sırada, merkezî hazine ekonomik fazladan aldığı nisbî payı yitirmeye başlamıştı. Burada dikkat edilmesi gerekli nokta, merkezî hazinenin gelirlerinin çoğunun nominal olarak sabit oluşudur. Alınan vergiler, iltizam usulüne

---

4 Dönemin Avrupalı bir gözlemcisinin belirttiği gibi: "Türkler kuşkusuz yenileceklerdir, çünkü birkaç yeniçeri (düzenli ordu) taburu dışında piyadeleri önemsizdir ve iyi eğitim görmüş kargılı ve arkebüzlü birlikler karşısında duramaz" (Aktaran İnalcık, 1980, s. 286 n).

dayalı eyaletlerden gelen gelirler ve cizye nominal olarak sabitti. Gümrük ve pazar vergileri, ayrıca tüm öteki vasıtalı vergiler, fiyat hareketlerinden bağımsız spesifik vergilerdi. Kuramsal olarak, hayvan vergisi ve maden vergisi ürün miktarı ve/veya fiyata oranlıydı. Ancak, bunlar da eski değerler temelinde değerlendirilme eğilimindeydi. Hem nüfus artışı hem Avrupa'yla temel mallar ticareti nedeniyle tarım ürünlerinin nisbî fiyatlarındaki artış tarımsal mallar bakımından merkezî gelirlerin satınalma gücünü azaltırken, gümüş fiyatlarında enflasyon ek bir yük getirdi. Daha önce değinildiği gibi fiyatların baskısı en çok İstanbul ve çevresinde hissediliyordu; çünkü, Avrupa'ya kaçak olarak ihraç edilen tarımsal ürünler sarayı ve orduyu besleyecek olan ürünlerdi.

Devlet bu duruma üç türlü yanıt verdi. Osmanlı Devleti'nin ilk tepkisi, Avrupa devletlerinin yaptığı gibi sikkelerin tağşişiydi. 1566 ile 1618 arasında akçedeki gümüş oranı 0.731 gramdan 0.306 grama düşürüldü (Barkan). Bu uygulamaların sonucu enflasyon oranındaki artıştı. Şekil 3.1'de görülebileceği gibi, 1585 ile 1605 arasında yiyecek fiyatlarının gümüşe bağlı indeksi, gerçek talep baskısı ve Avrupa'dan giren gümüş dolayısıyla yıllık yüzde 3.4'lük bir enflasyon gösterirken, ülke içinde kullanılan tağşişli akçeyle gelişen enflasyon yüzde 6.4 artış gösteriyordu. Bu enflasyon oranı, Avrupa'daki en yüksek orandı (Braudel ve Spooner).

Devletin benimsediği ikinci politika, geleneksel olarak yalnızca savaş zamanları konan bir dizi olağandışı vergiyi daimileştirmek oldu (İnalcık, 1980). Bu vergilerden çoğu nakit olarak alınıyordu. Toplanmaları valilere ve tımar sahiplerine bırakılmıştı. Buysa, yerel güçlere ekonomik fazlaya el koyabilecekleri ek bir kanal sağladı: Bunlar, vergiye eşdeğer bir miktarı fahiş faiz oranlarıyla ödünç veriyor ve ürün zamanı bu parayı tahsil ediyorlardı.

Ekonominin gitgide parasallaşmasından ve ticarileşmesinden

yararlanarak devletin uyguladığı üçüncü politika geleneksel olarak tımar sahiplerinin payına düşen gelirleri toplama hakkını da ihale etmekti. Devlet, yükümlülüklerini yerine getirmemiş tımar sahiplerinin fieflerine el koymaya, yaşlı tımar sahiplerinin ölümüyle sahipsiz kalan fiefleri elinde tutmaya ve diğer bazı fiefleri de "parayla" geri almaya başladı. Bu topraklardan ve Sultan ile yüksek görevlileri beslemiş olan saray haslarının çoğundan vergi toplama hakkı, genellikle üç yıl gibi belirli bir süre için en yüksek parayı teklif eden mültezime ihale ediliyordu. Genellikle ihale bedelinin bir kısmı peşin, geri kalanı aylık, üç aylık ya da altı aylık taksitlerle ödeniyordu (İnalcık, 1980). Bu belirlenmiş toplamı aşan her türlü vergi geliri mültezime kalıyordu. Tımar sahiplerinin birçoğu da bu yeni vergi toplama biçimini tercih ediyordu. Çünkü, köylülerle ilişkilerinde daha bağımsız olmanın yanısıra, devlet için asker bulundurma yükümlülüğünden ve öteki hizmet yükümlülüklerinden kurtulmuş oluyorlardı. Bununla birlikte, merkezî hazine bu yolla en azından, iki önemli gelir kaynağı olan, geleneksel olarak tımar sahibinin gelir kaynaklarını oluşturan, aşar ile toprak vergisinin bir kısmını almayı umuyordu.

Enflasyon ve tarımsal ürünlerin fiyatındaki artış Osmanlı sınıf yapısında önemli sonuçlara yolaçtı. İthalâtta rekabet eden sektörlerdeki zanaatkârlara ek olarak, sabit gelirli yönetici sınıf üyeleri ve askerleri için iaşe sağlamakta gitgide zorlanan tımar sahipleri kaybediyordu. Öte yandan, Avrupa'yla ticarette rol oynayan ya da tarım ürünlerinin dış piyasadaki yüksek fiyatından yararlanan gelir sahipleri (valiler, tımar sahipleri, din adamları vb) ve tüccarlar büyük servet biriktiriyor, böylece yerel bir ayanlar sınıfı doğuyordu. Gitgide artan bir oranda, toprak kârlı bir gelir kaynağı olmuştu ve sahip olunan toprağı/geliri genişletme, ayrıca köylülerin ürünlerine olabildiğince el koyma isteği görülüyordu (Shaw, 1976, s. 171-3). Akdeniz

transit ticaretinin gerilemesiyle açıkta kalan Osmanlı ticaret sermayesi Avrupa'yla yapılan yeni ticarete, ayrıca toprak ve iltizam geliri elde etmeye yöneliyordu.

Gelişmelerden yararlanan başka bir grup da Avrupalı tüccarlardı. Ticaretin niteliğinin değişmesiyle birlikte, önceleri imparatorluğun gücünün bir jesti ve ticarette karşılıklı imtiyaz olarak tanınmış olan kapitülasyonlar değişik bir konum kazandı. Yabancı tüccarlara kendi bayraklarını taşıyan gemilerle serbestçe ticaret yapma, kendi yasalarına göre yargılanma, Osmanlı vergilerinden muaf olma ve Osmanlı tüccarlarından daha düşük gümrük vergisi ödeme gibi haklar tanınmak suretiyle, kapitülasyonlar Avrupa ticaret sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmesinin kurumsal yollarını sağlıyordu (Yerasimos, s. 401-3). Örneğin, 1581'de Osmanlı Devleti'nden berat almış olan ve Levant ticaretinde İngiliz tekelini elinde bulunduran İngiliz Levant Kumpanyası, Osmanlı pazarlarında ucuz kumaş satarak, ayrıca, Osmanlı ve Hint ipeğini, kuşüzümünü, tiftiğini ve anason tohumunu İngiltere'de tekel fiyatıyla satarak yüzde 300'e varan kâr sağlamıştı (Braudel).

Tuhaf bir biçimde, merkezî bürokrasinin, eyaletlerin elindeki kaynakları iltizam usulüyle merkezî hazineye yöneltme çabaları beklenmedik sonuçlar doğurdu. Genelde, yönetim, giderlerini karşılamada ya da yeterli ölçüde geliri merkeze yöneltmede başarılı olamadı. Yapılan iltizam sözleşmesinin niteliğinden ötürü merkez, fiyat hareketlerinden ileri gelen gelir kayıplarına karşı güvencesizdi. Stilize bir biçimde açıklamak gerekirse, hazine, belirli bir eyaletin vergilerini toplama yetkisini devlet görevlilerinin katıldığı ihalede en yüksek fiyatı verene bırakıyordu. Sözleşmeyle mültezimin her yıl hazineye ödemekle yükümlü olduğu tutar nominal olarak sabitti ve fiyat-ürün hareketlerinden etkilenmiyordu. Sözleşmenin mültezime tanıdığı, köylülerden

vergi toplama yetkisiyse gerçek ürün miktarıyla orantılıydı (İnalcık, 1980; Genç). Bunun anlamı, enflasyonist dönemlerde merkezî gelirlerin satmalma gücünün, mültezimler lehine yıpranmasının yanısıra, ithal edilen mamul malların nisbî fiyatındaki artışdan doğan ekonomik fazlanın paylaşımında hazineden çok mültezimlerin kârlı çıkmasıydı.

Orta/uzun vadede, ihale fiyatının, beklenen kârların o günkü iskonto edilmiş değerini yansıttığı ve hazinenin payını karşıladığı düşünülebilir. Ancak, böyle bir ayarlama iltizam ihalelerinin sıklığına ve bu ihalelere katılmaya engel bulunup bulunmadığına bağlıdır. İhalelerin sıklığı devletin kararlaştıramadığı bir konuydu. Sık uygulanan ihaleler hazinenin gelir payını korumaya yarıyordu, ama aynı zamanda köylülerin daha fazla sömürülmesine yolaçıyordu. Çünkü, mültezimler, bu kısa süre içinde kârlarını en üst seviyeye çıkarmaya çalışıyorlardı. Buna ek olarak, ihalelere katılım sınırlanmıştı: Genellikle ihalelere yalnızca resmî yönetici sınıf katılabiliyordu. Ayrıca, ihale bedelinin bir bölümü peşin olarak ödendiğinden sınırlama daha da daralıyor ve yalnızca malî (bu ortamda ticarî) sermayesi olan ya da bunu sağlayabilenler ihaleye katılabiliyordu. Sonuçta, ihale fiyatını düşürmek üzere danışıklı rekabet eden az sayıda mültezim, tefeci ve tüccar arasında sıkı bir ittifak doğmuştu (Bak. İnalcık, 1980). İktidar mücadelelerinin verildiği yasal kurumsal yapı buydu. Döneme ait fıkra ve öyküler bu işlerde büyük ölçüde suiistimal bulunduğunu düşündürmektedir. Mültezimler, üreticilerden vergi olarak, ürünün yasal olarak bırakılan bölümünden fazlasını almakla kalmıyor, hazineye ödemeleri gereken parayı da ellerinde tutuyorlardı.

Genel olarak bakıldığında, tımar sisteminden iltizam usulüne geçiş, birbirine kenetlenmiş varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisinin doğmasına yolaçmıştır. Tefecilikte uzmanlaşmış, uluslararası ve bölgelerarası ticaret yapan büyük tüccarlar

da bu hiyerarşinin başını çekiyordu. Bu tüccarlar büyük mültezimlere, eyalet valilerine ve yüksek rütbeli subaylara, ihale bedelinin peşin ödenen bölümünü ödünç vererek malî destek sağlıyordu. Eski tımar sahipleri, din adamları ve küçük mültezimler bu hiyerarşiyi tamamlıyor ve büyük mültezimlerin gelir kaynaklarının küçük bir bölümünü alıyorlardı.

Topraklı ayanlar, aynı zamanda, özel ordular oluşturarak zora dayalı birer güç durumuna geldiler. Ülkede başıboş dolaşan çok sayıda topraksız köylünün varlığını gözönüne alan Osmanlı yönetimi, bunları paralı asker olarak kullanmanın yanısıra, eski tarzda eyalet orduları oluşturma çabasıyla, valileri ve öteki büyük mültezimleri kendi ordularını kurmaya özendiriyordu (İnalcık, 1980). Yeni zenginliklerini korumak ve köylüleri borçlarını ödemeye ikna etmek amacıyla ayanlar buna dünden razıydı. Bu özel ordular hem köylülerin elindeki ekonomik fazlayı alıkoymada, hem toprak sahibi ayanların merkezî bürokrasiye karşı özerkliğini sağlamada rol oynuyordu.

18. yüzyıl boyunca ayanlar özerkliklerini ve topraklarını genişletmeye yöneldiler. Aşırı vergilendirme ya da borç dolayısıyla terk edilmiş toprakları işgâl ederek, otlakları, ormanları ve geleneksel olarak köylülerce kullanılan diğer toprakları gasbederek, borçlanmak üzere arazilerine ipotekleyen, ama borçlarını ödeyemeyen köylülerin arazilerine el koyarak ya da kaba kuvvet yoluyla pekçok toprağın denetimini ellerine geçirdiler (McGowan, s. 62-3). Genellikle yasadışı yöntemlerle, birçoğunu, arazilerini vergi dışı kategoriye giren vakıflara dönüştürdüler. Daha 17. yüzyıl ortalarında merkezî hazinenin bu tür dönüştürmeler dolayısıyla gelir kaybının 40-50 askerin yıllık maaşları toplamına eşit olduğu ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Anadolu'daki ekilebilir toprakların dörtte üçünün vakıfların denetiminde olduğu tahmin edilmektedir (Yerasimos, s. 417; Ancanlı, 1970,

s. 118). Bu duruma merkezî yönetimin yanıtı tüm topraklardan devlet vergisi (Müslüman olmayanlardan cizye, hayvan vergisi, 16. yüzyıl sonlarında konulmuş olağandışı tüm vergiler) alınacağının ilânı oldu. Ama, bu vergileri toplamada pek başarı sağlanamadı (Yerasimos, s. 420).

Toprağı denetim altına almanın bir başka yolu da iltizam hakkıyla toprak edinmek ve bunu sürdürmekti. Bu tür ömür boyu iltizama verilen topraklar (bunlara "mülk gibi" anlamında, malîkâne deniyordu) 1695'te yasal bir konum kazandı ve 1774'te bu topraklar üzerindeki hakların miras yoluyla geçmesi kabul edildi (Yerasimos, s. 482). Daha önceki iltizam sözleşmelerinin bir uzantısı olarak, ömür boyu iltizam sözleşmesi ihale bedelini ve her yıl hazineye ödenecek küçük ve sabit nominal bir değeri kapsıyordu (Genç). Ancak, artık bu sabit fiyatlı sözleşme çok daha uzun bir süre için, mültezim yaşadığı sürece geçerliydi. Merkezî hazine açısından bir başka sorun da, sözkonusu toprağın yeniden ihale edilebilmesi için mültezimin gerçekten ölüp ölmediğinin belirlenmesiydi.

Mültezim-köylü biçimindeki üretim ilişkileri içinde aynî vergilerin toplanması ve pazarlanması yeterince kârlı olmakla birlikte, genellikle Rumeli, Batı ve Güney Anadolu'daki bazı topraklar, köle emeği ve mevsimlik ücretli işçi kullanarak ya da ortakçılık yöntemiyle işletilen ve ticarî ürün yetiştirilen çiftliklere dönüştürüldü.[5] Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında

---

5 Günümüzde, sözkonusu çiftliklerin ne ölçüde yaygın olduğu üzerine tartışma vardır. Stoianovich'in 1954'te yayınlanan bir makalesinde çiftlikler, Balkanlar'da, Avrupa'yla artan ticarette ve genel olarak ekonominin ticarileşmesine yaygın bir karşılık olarak tanımlanmaktadır. Benzer araştırmalar Batı ve Güney Anadolu için de aynı sonuca ulaşmaktadır. Ancak, yakın zamanlarda yapılan araştırmalar çiftliklerin önemini sorgulamakta (örneğin, Balkanlar'la ilgili olarak bkz: McGowan, Batı Anadolu'yla ilgili olarak bkz: Veinstein). Yarıcılık ve diğer geleneksel emek denetim biçimlerinde de (köylüler ve mültezimler) ticarileşmenin gerçekleştiğini göstermektedir. Kuzey-Orta Anadolu'da Huri İnan'ın, İzmir bölgesinde Veinstein'in, Suriye'de Schatkowski-Schilcher'in araştırmaları, mültezimlerin ve öteki ayanın,

Makedonya ve Tesalya bu tür çiftliklerde yetiştirdiği tahılın yüzde 40'ını, pamuğun da yüzde 50'sini Avrupa'ya ihraç ediyordu (Wallerstein ve Kasaba).

Osmanlı ekonomisinin ticarileşme ve dünya ekonomisiyle bütünleşme yolundaki uzun ve eşitsiz gelişim süreci böyle başladı. Bu süreçle birlikte ekonomik fazlanın denetiminin gitgide ademî merkezîleşmesi yaşandı. Merkezî yönetim geleneksel siyasal gücüne dayanarak vergi temelini yeniden oluşturmaya çalıştı. Ancak, piyasa mantığının her yere girmesine engel olamadığı gibi, bölüşümün siyasal mekanizmalarını koruyamadı. Ayanlar merkezî otoriteyi bertaraf etmeyi ve merkezî bürokrasinin zararına zenginleşmeyi başardı.

18. yüzyıl sonunda ayandan bazıları kendi ordularına, hazinelerine ve yönetimlerine sahip yerel derebeyi olmuşlardı. Karaosmanoğlu ailesi Güneybatı Anadolu'yu, Çapanoğlu ailesi Orta Anadolu ovasını, Canikli Ali Paşaoğlu ailesi de Kuzeydoğu Anadolu'yu denetim altına almıştı. Mısır'da, Suriye'de ve Irak'ta bazı Osmanlı yüksek devlet görevlileri Memluklular'ın desteğiyle fiilen özerk bir konum kazanmışlardı. Mısır'da Memluk Ali Bey ul-Kebir 1760 ile 1773 arasında, Murat ve İbrahim Beyler de 1783'ten sonra tam denetim sağlamışlarsa da, Osmanlı valisi kendi özerkliğini sürdürebilmek için hizipler arasındaki rekabetten yararlanmıştır. Memluk Valisi Ahmet Cezzar Paşa, Suriye, Lübnan ve Filistin'in büyük bölümünü, Ömer Paşa (1764-1780) ve Büyük Süleyman Paşa (1780-1803) da Irak'ta özerkliklerini korudular. Aşırı dindar Vehhabi

---

ticarileşmenin gelişimini kolaylaştırmada ve bundan faydalanmada oynadıkları role dikkat çekmektedir. Bu son araştırmalar, 18. yüzyılda yerel ayanın ortaya çıkışı ve ademî merkezileşmenin, sistemin iç dinamiklerince körüklenen, Asya tipi üretim tarzından feodalizme bir geçiş olmayıp, dünya ekonomisiyle bütünleşmeye karşı Osmanlı sisteminin bir ilk tepkisi olduğu biçiminde, bu kitapta geniş olarak ele alınan tezi de desteklemektedir.

hareketinin liderleri olan Suud Ailesi, Arap Yarımadası'nı denetimi altında tutuyordu. Balkanlar'da Dağdevirenoğlu, Edirne dolayına egemendi. Ayrıca Tuna Irmağı boyunca Nikopolis, Sistova ve Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, Arnavutluk'un orta ve güneyi ile Yunanistan'ın kuzeyinde Yanyalı Ali Paşa, Arnavutluk'un kuzeyinde Busatli, Bulgaristan'ın kuzeybatısında Pasvanoğlu Osman Paşa, Karadağ'da 1. Pedro Niegos Petroviç egemendi (Shaw, 1976, s. 253-67).

Bu egemen güçler İstanbul'a pek az vergi ödüyor ve Sultan'ın kendilerini ortadan kaldırma yolundaki tüm girişimlerine karşı koyuyorlardı. Aslında, bu güçlerden hem dışa dönük askerî seferlerde yararlanan hem bunları birbirlerine karşı kullanan Sultan, insan ve asker kaynağı olarak bu güçlere dayanmak zorunda kalıyordu. Kimi zaman Sultan bu kişilere yüksek mevkiler bağışlıyor, böylece bunların devlet aygıtıyla bütünleşmesine çalışıyordu, ama bu çaba genellikle bunların güçlerini yasallaştırmalarına ve genişletmelerine yarıyordu (Shaw, 1976, s. 267).

Anlaşıldığı gibi, 18. yüzyıl sonunda merkezî bürokrasi vergi tabanı üzerindeki denetimini fiilen yitirmiş durumdaydı. Bu duruma bir çözüm olması düşüncesiyle devlet 19. yüzyıl başlarında hem vergi toplamayı hem başta askerî giderler olmak üzere, harcamalarını merkezîleştirmek için daha planlı bir çaba gösterdi. Harcamaların merkezîleştirilmesi, beklendiği gibi gelirleri merkezîleştirmekten daha kolaydı.

BÖLÜM IV

19. YÜZYIL

19. yüzyıl, 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmış eğilim (trend) ve çatışmaların yoğunlaştığı bir dönemdi. Bir yandan merkezîleşmeye yönelik reform ve girişimler, diğer yandan da hızla ticarîleşme ve ademî merkezîleşme çağıydı. Önce dış borçlanmaya, sonra da 1875'te borçların ödenemeyeceğinin ilânına yolaçan, imparatorluğun toplumsal dokusu üzerindeki bu baskı olmuştur.

Bu bölümün birinci arabaşlığı altında, gerçekleşmekte olan toplumsal değişimlerin ardındaki itici gücü oluşturan, imparatorluğun uluslararası ticaretine genel bir bakış sunulmaktadır.

İkinci arabaşlık altında, merkezî bürokrasinin islah etme ve denetleme çabaları ele alınmaktadır. Son arabaşlık altındaysa, devletin mali bunalımı ve dış borç üzerinde durulmaktadır.

1. Dış ticaret ve ekonomi

19. yüzyıl boyunca Avrupa'yla ticaret hacmi genişledi ve ticaretin büyüme hızı dünya ekonomisinin devlerine gitgide daha çok bağımlı hale geldi. Önce İngiltere'yle imzalanan, ardından öteki Avrupa ülkelerini de kapsayan 1838 Ticaret Antlaşması, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin hızlanışının ve Avrupa ticaret sermayesinin ekonomiye egemen olmaya başlayışının hukuksal çerçevesini oluşturdu.

Dünya ekonomisindeki 1650-1730 durgunluğunun ardından, Avrupa'yla toplam ticaret değerindeki yıllık artış yüzde 1, 1730 ile 1780 arasındaysa yüzde 1.5 oranında artış gösterdi. 1830'dan sonraysa büyük bir sıçrama oldu ve Avrupa'yla ticaretin yıllık büyüme oranı yüzde 5'i geçti (Pamuk, 1980, s. 172).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalâtı esas olarak Avrupa'nın mamul mallarından oluşuyordu: Pamuklu, yünlü ve ipekli dokumalar, askerî malzeme, donanım, kalay, demir ve çelik, ayrıca şeker, çay ve kahve gibi tarım ürünleri. İhraç mallarıysa hammadde ve yiyeceklerden oluşuyordu: Pamuk, yün, ham ipek, tiftik yünü, hububat, tütün, üzüm, incir, meşepalamudu[1], meyan kökü, afyon ve daha sonraları bazı madenler. Şekil 4.1'de görülebileceği gibi, genelde bir ticaret açığı sözkonusuydu.

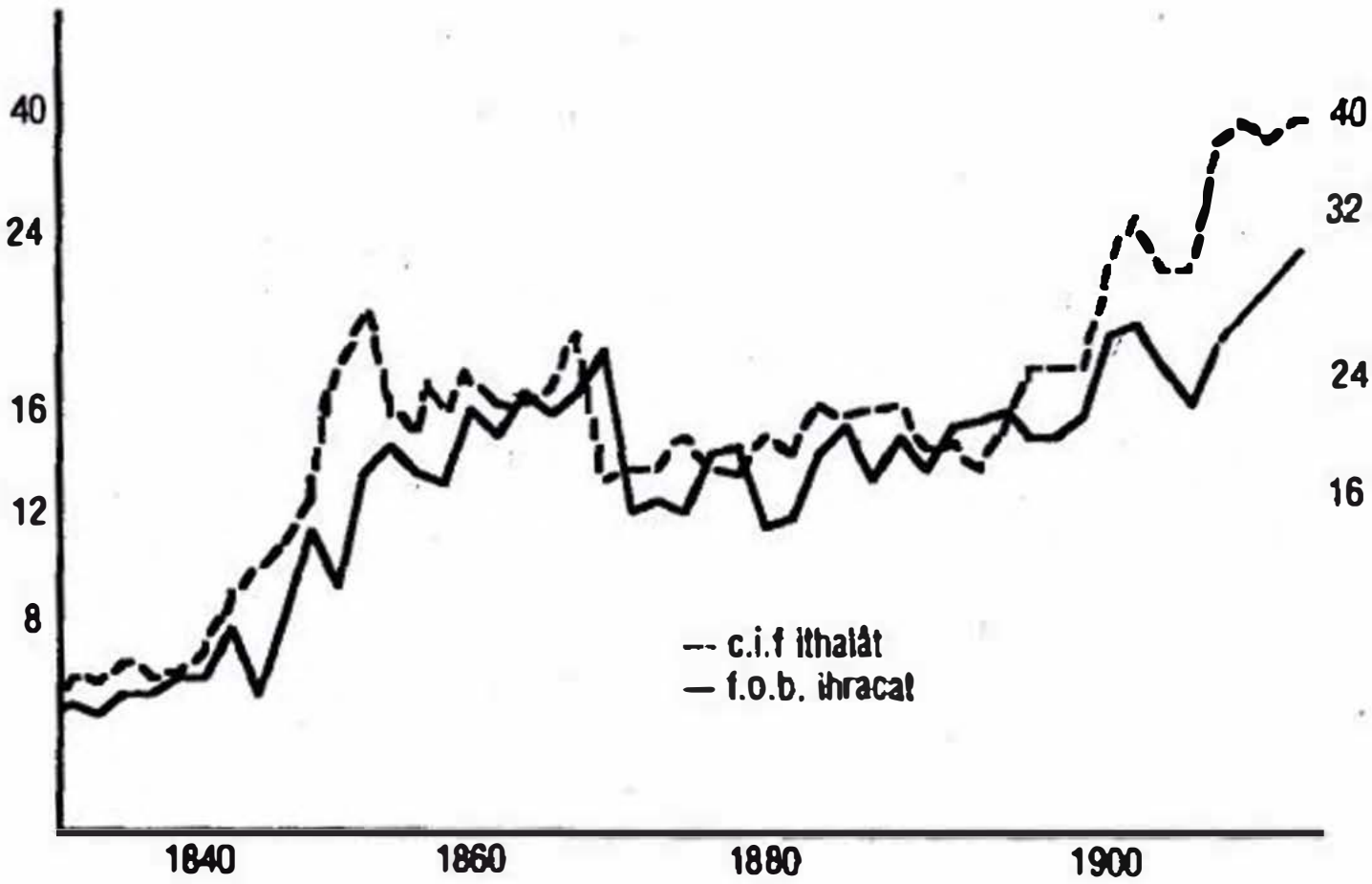
Napoleon Savaşları'ndan sonra, özellikle pamuklu dokumada rekabet gücü İngiltere karşısında gerileyen, ancak hammadde ve hububat açısından Osmanlı Devleti'ne bağımlılığı süren Fransa'yla ticaret fazlası vardı (Bkz: Tablo 4.1). İngiltere'yle ticaretse canlıydı ve açık veriyordu (Bkz: Şekil 4.2).

Kuşkusuz imparatorluk, İngiliz dış ticaretindeki önemini

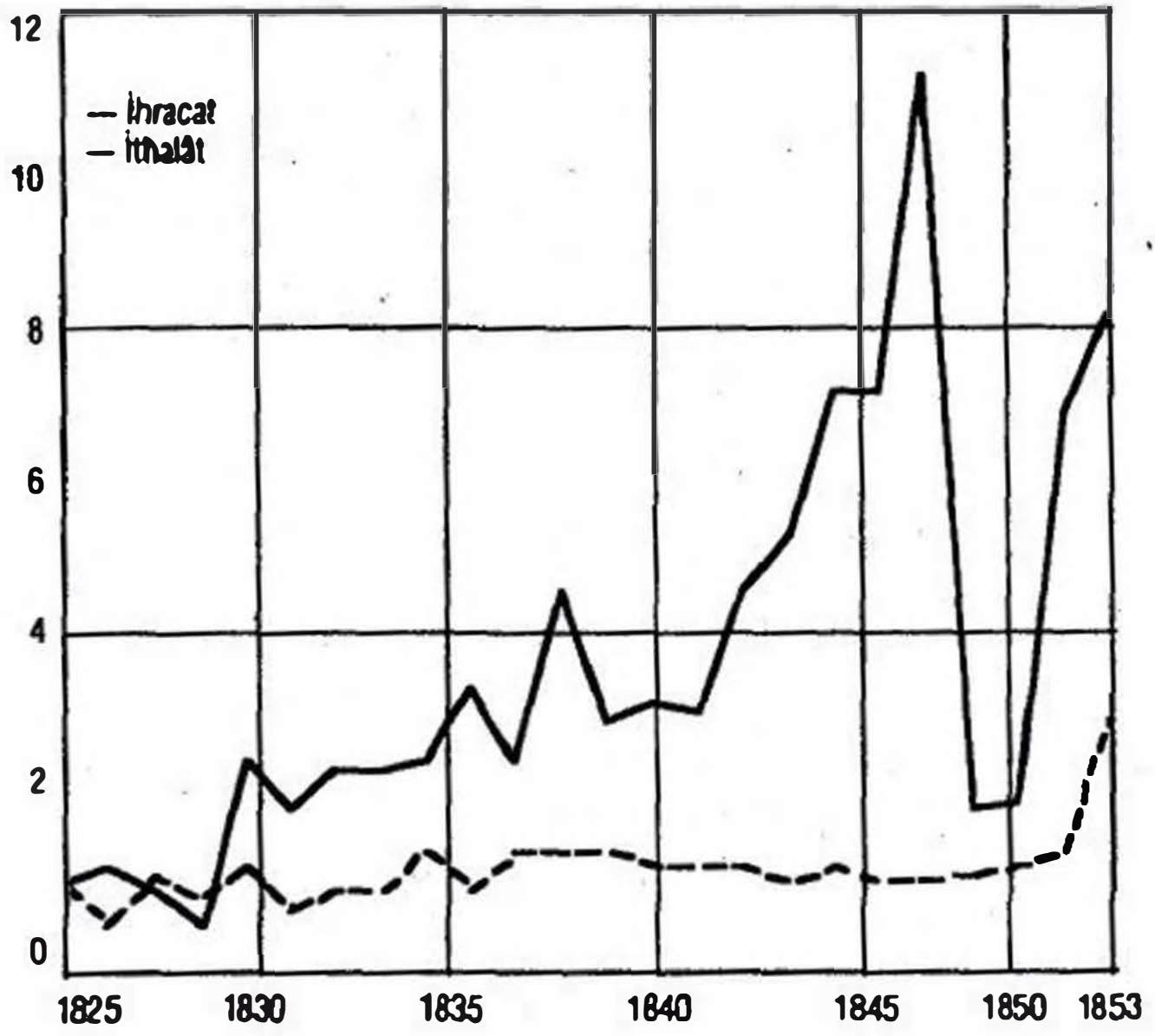
1 Meşepalamudu, deri sepilemede kullanılır.

Şekil 4.1: Osmanlı Dış Ticareti, 1830-1913
(milyon sterlin)

Kaynak: Pamuk, 1978, s.145

Şekil 4.2: Osmanlı-İngiliz Ticareti
(milyon sterlin)

Kaynak: Bailey, s. 75

9. yüzyıl sonlarında yitirdiyse de, 1850'ye gelindiğinde İngiliz ihracatı açısından üçüncü büyük pazar durumundaydı (Bkz: Tablo 4.2). 19. yüzyıl başlarındaki dış ticaret açıkları kısmen nakit akışıyla ve kısmen de imparatorluğun vergi geliri sağlayan bölgelerinden sermaye girişiyle finanse edilmiştir (Pamuk, 1984, s. 197).

TABLO 4.1: Osmanlı-Fransız Ticareti

(yıllık ortalamalar, milyon frank)

	İthalât	İhracat
1791 öncesi	32.0	38.0
1816-17	11.0	12.5
1827	13.9	23.5
1832-35	17.1	18.7
1840	13.3	26.2
1841-44	23.7	46.6
1847-56	29.1	51.8

Not: İmparatorluğun coğrafi sınırları değişmektedir. 1 L=25 frank.
Kaynak: Owen, s.87.

TABLO 4.2: 1850'de İngiliz İhracatının Yöneldiği Ülkeler

(milyon İngiliz lirası)

Hanse Kentleri (Hamburg, Lübeck ve Bremen)	6.755
Hollanda	3.542
Osmanlı Devleti	2.811
İtalya	2.791
Fransa	2.401
Rusya	1.455
Avusturya Toprakları	0.607

Kaynak: Bailey, s.83

TABLO 4.3: Osmanlı Dış Ticaretinin Yıllık Ortalama Büyüme Oranı

(yüzde)

Yıllar	Cari Fiyatlarla		1880 Fiyatlarıyla	
	İhracat	İthalât	İhracat	İthâlat
1840-53	5.3	5.5	5.3	6.4
1857-73	5.0	4.9	6.2	5.2
1879-98	1.1	0.6	2.7	2.5
1898-1907	4.3	6.0	3.4	4.2

Kaynak: Pamuk, 1980, s.171.

Bu dönemde, dış ticaretteki artış, üretimdeki genişlemeden kesinlikle daha büyüktü. Eldem'in hesaplarına göre, 19. yüzyılın sonlarında, imparatorluğun tarihindeki en etkin dönemlerinden biri olan 1894 ile 1914 arasında, yıllık üretim artışı yalnızca yüzde 1.5, nüfus artışı da yüzde 0.8'di. Bu nedenle, 19. yüzyıl boyunca ekonomi gitgide daha çok ticarîleşir ve dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşirken, toplam üretimde pek bir artış olmamıştı.

Bu dönemde, imparatorluk dünya ekonomisiyle daha çok bütünleşirken, dış ticaret de dünya ekonomisindeki büyük dalgalanmaları yansıtmaya başladı. Tablo 4.3'te görülebileceği gibi, Kırım Savaşı (1853-56) dışarda tutulursa, 1840 ile 1873 arasında Osmanlı dış ticareti yüksek bir büyüme hızına sahipti, 1873-1895'teki Avrupa ekonomik bunalımı sırasındaysa dış ticaret geriledi. Arthur Lewis'e göre, her ne kadar Avrupa ülkelerinin bu son dönemdeki deneyimleri farklı olduysa da, Avrupa'daki sanayi üretimi genel olarak durağanlaştı ve çevre ülkelerden hammadde talebindeki artışı azaldı (Lewis, s. 33-68). Avrupa'da 1895-1913'teki iktisadî canlanmanın ardından dış ticaret gene toparlandı.

Dış ticaret açısından en önemli dönüm noktası 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'ydı. Bu antlaşma, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesinin

kuramsal ve hukuksal çerçevesini oluşturdu.

1830'ların başlarında İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir hammadde kaynağı ve İngiliz mamul malları için bir pazar olarak taşıdığı potansiyeli fark etmiş, belki de abartmış durumdaydılar. Ekim 1834'te, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone için hazırlanan bir raporda, İstanbul'daki İngiliz Elçiliği başkâtibi David Urquart "(İmparatorluğun) kaynaklarının ortaya çıkmasını engelleyen idarî zincirler, ticarî yasaklar"dan yakınıyor ve şöyle diyordu:

> "İmalâtçı bir toplum olarak refahımızın birinci ögesi bol ve ucuz malzeme olduğu gözönüne alınırsa, bu ülke bize sınırsız kaynaklar sunmaktadır... Pamuk, en iyi kalite ipek, tütün, yün, ilaç hammaddesi, mısır, yağ, kenevir, donyağı, floş üretimine ne engel vardır? Kambiyo kolaylıkları, bu maddelerin günümüzde büyük miktarlarda dışarıya satıldığı ülkelerin hepsinden oldukça ucuza üretim yapılmasına imkân vermektedir... Osmanlı Devleti'nin ticareti (idarî zincirlerden) kurtarıldığı takdirde üretim öylesine büyük olacaktır ki, hammadde fiyatları tüm dünyada düşecek ve Amerika'nın keşfiyle karşılaştırılabilecek bir devrim gerçekleşecektir" (Aktaran Bailey, s. 164 n).

İngilizler üretim ve ticaret kalıplarının değişiminin iyice farkındaydılar ve bu konuda çok iyimserdiler. Urquart'ın Türkiye üzerine yazdığı kitabındaki gibi:

> "Pamuklularımız, muslinlerimiz, basmalarımızın vb, daha kaliteli olmasa bile Doğu'da üretilenlerden son derece ucuz olduğu kesindir. Beğeniler gitgide bizim mamullerimize yönelmektedir... Siyasal sorunların üstesinden gelinirse, yakın bir gelecekte, tüm Doğu'nun zorunlu ihtiyaç mallarının yanı sıra, lüks mallar ihti-

yacını da karşılayabileceğimizi, böylece bu halkların enerjilerinin yalnızca tarın ve hammadde üretimine yöneleceğini hesaba katabiliriz..." (Aktaran İssawi, 1966, s. 442).

1838 Ticaret Antlaşması'ndan önce, kapitülasyonlar aracılığıyla, ithalât ve ihracat üzerindeki rüsumlar, geleneksel yüzde 10 oranından, ithalâtta yüzde 5'e ve ihracatta yüzde 3'e düşürülmüş durumdaydı. Transit ticaret vergisiyse yüzde8'di (Issawi, 1966, s. 38, Bailey, s. 120). Ancak, devlet, iç ticaretin yanısıra, belli bazı malların ihracatında tekel kısıtlamalarını ve yasaklamaları korumuştu. İngiliz tüccarlar, tüm yasaklamaların ve tekellerin, keyfi vergi ve harçların, ayrıca, transit ve iç ticaretteki rüsumların kaldırılmasını istiyorlardı. Osmanlı Devleti'yse, vergi gelirlerini arttırmanın ve büyük kentlerin iaşesinin güvenceye alınmasının yollarını arıyordu. Dahası, merkezî bürokrasi, mültezimlerle ittifak kurmuş Osmanlı tüccarlarının gücünü kırmak için canatıyordu. Bir sürü görüşmeden sonra, 1838 Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla ithalâtta yüzde 5, ihracatta yüzde 12 ve transit ticarette yüzde 3 rüsum uygulanacaktı. Tüm yasaklamalar, tekeller, olağandışı vergiler ve harçların yanısıra iç ticaretteki rüsumlar İngiliz tüccarlar için kaldırılıyor, böylece ticaret destekleniyor ve tüccarların, imparatorluğun iç kesimlerine ulaşmaları kolaylaştırılıyordu. Bu, tek yanlı bir ithalât liberasyonuydu: İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatındaki rüsum artık yüzde 5, İngiltere'ye Osmanlı ihracatındaki rüsum oranıysa yüzde 60'tı (Bailey, s. 120). Antlaşma, imparatorluğun her yerinde, özellikle de Mısır'da geçerli olacaktı. İngiliz elçisi Ponsonby, bu antlaşma sayesinde, "Mısır ve Suriye, Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kaynaklarının kesileceğini" umut ediyordu (Aktaran Bailey, s. 124). Ardından, öteki Avrupa ülkeleri de antlaşmadan yararlandılar.

Daha önce belirtildiği gibi, antlaşmanın ardından dış ticaret hacminde büyük bir artış gözlendi. Ancak, dinamik kapitalist ekonomilerle yaygın ticaret, artık hem ithalâtla rekabet eden sektörlerde el zanaatlarının parçalanmasını, hem de, uluslararası talebi karşılamak üzere tarımsal üretimin bileşiminin değişimini hızlandırdı. Tarımda geçimlik üretim yerini büyük oranda ticarî ürün üretimine bıraktı; başta halı ve kilim gibi uluslararası talebi bulunan el zanaatları gelişirken, öbür el zanaatları durma noktasına geldi.[2]

19. yüzyıl boyunca ihracat oldukça düzensiz bir biçimde arttı. Bu artışlara daha çok, nakliye maliyetlerinin karşılanmasına katkıda bulunan, Avrupa'daki büyük fiyat artışları yolaçıyordu. Osmanlı Türkiyesi hiçbir zaman tek tarımsal ürüne dayalı bir ekonomi olmamış, çok çeşitli ürünler ihraç etmiştir. Örneğin, 1846'da Tahıl Yasası'nın (Corn Law) kaldırılışı sonucunda İngiltere'ye buğday ve arpa ihracatında büyük artış olmuştur. Daha önceleri İngiltere'ye ihraç edilen mallar arasında 18. sırada yeralan buğday 1850'de 4. sıraya

---

2 Örneğin, 1856'da yayınlanan Letters on Turkey (Türkiye üzerine Mektuplar) adlı kitabında Ubicini şunları yazıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nda imalât etkinliği eskisine oranla büyük ölçüde zayıflamıştı. Günümüzde Türkiye'nin ihracatının büyük kısmını Avrupa'ya satuğı hammaddeler oluşturur ve Avrupa bu hammaddeyi işleyerek Türkiye'ye geri satar. Eskiden yalnızca imparatorluğun tüketimine değil, ama tüm Levant bölgelerinin, ayrıca bazı Avrupa ülkelerinin pazarlarına yeten çok sayıda ve çok çeşitli ürünler artık ya tamamen ortadan kalkmış ya da çok azalmıştır... Anadolu, Diyarbakır ve Bursa bir zamanlar kadife, saten ve ipeklileriyle ünlüydüler, ama günümüzde, 30-40 yıl önce ürettikleri miktarın onda birini bile üretmemektedirler. Bursa, yılda 40.000 kuruşluk ipek üretimini ancak gerçekleştirirken, ham ipek ve kuru koza ihracatı neredeyse 8 milyon kuruşa ulaşmaktadır" (Aktaran Issawi, 1966, s.43). Benzer biçimde, "Eskiden Küçük-Asya'da tam işletim durumunda 82 maden ocağı biliniyordu, bugün ise işletmeye açık yalnızca 14 ocak vardır. Bunlar sağlayabilecekleri üretim oylumunun üçte birine zor ulaşabilmektedir" (Aktaran Yerasimos, s.569). Bu dönemde Osmanlı Devleti gitgide artan miktarda demir ve kömür ithal etti. Yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa ağır sanayisini geliştirmeye başlarken, imparatorluk da madenlerini ihraç etmeye başladı. 19. yüzyıla gelindiğinde bir başka gümüş sikke olan kuruş, en yaygın sikke olan akçenin yerini almıştı. 100 kuruş bir Osmanlı Lirası (TL) ediyordu.

yükselmiştir (Bailey, s. 76-77). Benzer biçimde, Kırım Savaşı sırasında Avrupa'ya Rus hububat ihracatı düşerken müttefik ordularının hububat talebi arttı ve fiyatlar yükseldi, böylece Osmanlı hububat ihracatı çarpıcı bir artış kaydetti (Owen, s. 100). Fransa'da ipek böceklerinin hastalıktan kırıldığı 1850'lerin sonlarında Osmanlı ham ipek üretimi ve ihracatı arttı; 1860'ta 5-7 bin balya olan pamuk ihracatı, Amerikan İç Savaşı nedeniyle Avrupa pamuk fiyatlarının beş katına fırladığı 1865'te 80 bin balyaya yükseldi (Owen, s. 111-113). 1870'lerde Amerika'da afyon talebinin artışı, meşepalamudu pazarının genişlemesi, ayrıca, Fransa'daki bağlarda filoksera hastalığından ötürü üzüm ve kuru üzüm fiyatlarının yükselmesi ihracat hacminin gerilemesini engelledi (Owen, s. 113).

Kuşkusuz Avrupalılar dünyanın her yerindeki ülkelerle benzer ilişkiler kurabilirlerdi. İmparatorlukta, tarımda üretkenliği arttıracak önemli bir toplumsal ya da teknolojik yeniden örgütlenme olmadığından, Osmanlı ticarî ürünlerinin birçoğu zamanla yerlerini, birim maliyeti daha düşük olan, başka ülkelerin ticarî ürünlerine bıraktılar. Osmanlı pamuğunun yerini Amerikan pamuğu, Osmanlı yününün yerini Avustralya ve Arjantin yünü, Osmanlı ipeğinin yerini Çin ipeği aldı, vb.

Yerel ayan, mültezim ve Osmanlı tüccarlar, imparatorlukta Avrupa'yla ticaretten yararlananların başında gelmeye devam ettiler. Ancak, kaynakların harekete geçirilmesinde ve pazar yaratılmasında en önemli rolü oynayanlarsa Avrupalı tüccarlar ve Avrupa ticaret sermayesi oldu. 1838 Antlaşması'nın en önemli yanı, Avrupa ticaret sermayesine iç ticaret yolunun açılmasıydı. Liman kentlerinde toplanmış ve Osmanlı hammaddesi karşılığında mamul mal satmakta olan Avrupalı tüccarlar artık ticarî etkinliklerini farklılaştırıyor ve genişletiyorlardı. Örneğin, 1860'lardaki pamuk üretimi patlaması

sırasında, üretimin genişletilmesi için altyapıyı yaratanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşik Avrupalı tüccarlar ve onların yerel aracılarıydı. Avrupalılar çırçır ve buharlı ayıklama makinaları ve pamuk presleri getirttiler, pamuk ekicilerine işletme sermayesi sağlamak için düzenlemeler yaptılar ve ürünü satın almak için Avrupa'dan kredi aldılar. Yerel alıcılar da, iç bölgelerde perakendeciliğe, tefeciliğe ve Avrupalı tüccarlardan aldıkları krediyle pamuk alıcılığına başladılar (Owen, s. 112-113).

1838 Ticaret Antlaşması, Avrupalıları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Sözgelimi, Avrupalı tüccarların ödemek zorunda olmadığı yüzde 8'lik iç ticaret rüsumunu yerli tüccarlar ödemek zorundaydı. Her zamanki gibi, yabancılar tüm kişisel vergilerden muaftı. Bu nedenle yabancı tüccarlar zamanla yerli tüccarların yerini aldılar. 1840'tan sonra yüzlerce yabancı tüccar imparatorluk içine yerleşti ve hem oldukça deneyimsiz, hem yeterli sermayeden yoksun olan Osmanlı tüccarlarını safdışı etti (Shaw. ve Shaw, s. 122). Dahası, kredilerin ve para kullanımının sınırlı olduğu bir ekonomide Avrupa sermayesi, geçimlik tarım sektörünü ticarete açmada kritik bir rol oynadı. Stilize bir biçimde açıklamak gerekirse, ihracatta Avrupalı tüccarlar yerel aracılara avans veriyor, aracılarsa bu parayı hasattan sonra ürünün teslimi sözü karşılığında ekicilere işletme sermayesi olarak ödünç veriyordu. İthalattaysa, Avrupalı tüccarlar mallarını yerel aracılara kredili olarak satıyor, aracılar da, bu malları bedeli gene hasattan sonra ödenmek üzere köylülere kredili olarak satıyorlardı. Yabancı tüccarlar üreticilere dolaysız biçimde ulaşmaya çaba harcıyorlardı, ancak çoğu durumda, İstanbul'daki tüccardan köylerdeki bakkallara kadar değişiklik gösteren pekçok aracıyla karşı karşıyaydılar. Her aracı aşamasında artan faiz masrafları köy düzeyine gelindiğinde fahiş oranlara ulaşıyordu. Faiz geliri tüccarların ucuza alıp pahalı

satma yoluyla elde ettikleri ticarî geliri bütünlerken, köylülerin de elini kolunu bağlıyor, böylece yerel tüccarlara, aracılara ve ayana ek bir güç sağlıyordu (Keyder, 1981, s. 97-126).

Ardından, Avrupa ticaret sermayesince finanse edilen ulaşım ve kişiselleşmiş iletişim ağları, zamanla, ekonomik fazlayı denetlemede devletin vergi toplama ağının yerini aldı. Örneğin, 19. yüzyılda Batı Anadolu'nun verimli vadileri Avrupa ekonomilerinin başlıca buğday ve baklagil kaynağı oldu. 1860'larda Avrupalılar, en büyük liman kenti İzmir'de liman tesisleri, ayrıca, İzmir'i vadilere bağlayan bir demiryolu ağı yapılmasını önerdiler, finanse ettiler ve yaptılar. Tren istasyonlarıyla köyler arasındaki ulaşımıysa son derece iyi örgütlenmiş bir deve kervanı sistemi sağlıyordu. Avrupalı ticarethanelerde çalışan Osmanlılar düzenli biçimde kentten köylere giderek kişisel sözleşmeler yapıyorlardı. Bu yolla, Avrupalı tüccarlar ve yerel aracılar bölgenin en ücra köşelerine kadar nüfuz edebiliyorlardı (M. Kıray, 1972, s. 4-53). Mübeccel Kıray'a göre, köylülerin yaşam standardı değişmemişti; bu arada, tarımsal üretimin yüzde10'undan fazlası İzmir üzerinden Avrupa'ya akar ve dış ticaret sektöründe önemli ölçüde sermaye birikimine yolaçarken Osmanlı hazinesi, köylülerden en önemli vergisini toplamada devlet mekanizmasından yararlanamıyordu (M. Kıray, 1972, s. 53-5). Bu nedenle, ticarîleşmenin artışı ekonomik fazlanın denetiminin daha çok ademî merkezîleşmesine yolaçtı. Bu eğilim 19. yüzyıl boyunca sürdü.

2. Reformlar

19. yüzyılın başlarında merkezî bürokrasi, kendisinin ve imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için, imparatorlukla Avrupa arasındaki ilişkilerin daha eşit bir temelde yürümesini sağlayacak radikal reformlara gerek olduğunu kavramıştı. Merkezî bürokrasi klasik sistemi yeniden kurma yolundaki

olağan hedefinden vazgeçerek açıkca 'Batılılaşma' yönünde olan bazı reformlara girişti.

Ancak, nihaî hedef, ekonomik fazlanın merkezî denetimini ve ayanın gücünü kırmayı sağlamak üzere imparatorluğun idarî ve askerî yapısını yeniden örgütlemek olarak kaldı. Reform girişimleri 18. yüzyıl sonlarında başladı ve 1839'dan sonra, Tanzimat[3] olarak bilinen dönemde, daha sistemli bir biçimde sürdü.

Merkezî idarî ve askerî yapılar, devlet iktidarını pekiştirmek ve merkezî bürokrasi mensuplarının çıkarlarıyla devlet aygıtının çıkarlarını özdeşleştirmek üzere yeniden düzenlendi. Taşrada yerel eşrafı ve ayanı merkezî devlet iktidarına bağımlı duruma getirmek için kapsamlı reformlar yürütüldü. Vergi yapısındaki reformlarla birlikte vergi toplama yöntemleri ekonomik fazlayı merkeze yönlendirmeyi amaçlıyordu.

---

3 Şu noktaya dikkat edilmelidir: Her ne kadar merkezileşme ve reform yönündeki hareket içsel olarak doğduysa da, bu hareket, başta İngilizler olmak üzere Avrupalılar'ın özendirmesi ve bazen yönlendirmesiyle ilerlemiştir. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'yla kârlı bir ticaret ilişkisi içindeydi: Belki daha önemlisi, demiryollarının gelişmesiyle birlikte, imparatorluğun, Hindistan'a uzanan bir karayolu olarak önemi artmıştı. 1833 önemli bir dönüm noktasıydı. 1833'te Mısır'ın de facto hükümdarı Mehmet Ali Paşa ayaklandı; kuvvetleri Suriye'yi istilâ etti ve Orta Anadolu'ya kadar geldi. İngiltere ve Fransa yardım etmeyi reddedince Osmanlı Devleti Rusya'dan yardım istedi. Mayıs 1833'te Sultan, Suriye ve Adana'yı Mısır'a verdi ve Ruslarla Hünkar İskelesi Antlaşması'nı imzaladı. Aslında bu bir savunma anlaşmasıydı, ama Avrupa devletleri arasında paniğe neden oldu. İngiltere'de yeni bir doğu politikasına yolaçtı. Rusya'nın güneye doğru yayılmasını önlemek, Hindistan'a uzanan karayolunu korumak ve imparatorlukla açık ekonomik ilişkileri sürdürmek amacıyla İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya ve iç gelişimini özendirmeye karar verdi (Bailey, s. 129-139). İngiltere'nin izlediği politikalar doğrudan müdahaleden ademî müdahaleye ve ikna etmeye kadar değişiklik gösteriyordu. 1835'te dışişleri bakanı Lord Palmerston, İngiliz elçisi Lord Ponsonby'ye Osmanlı bakanları "askeriye, donanma, maliye ve idare alanlarında başarılı biçimde başlamış bulunan dirayetli örgütlenme sistemini artan bir enerji ve azimle izlemeye ikna etme talimatı veriyordu" (Aktaran Bailey, s. 145). Böylece, İngilizler, merkezî bürokrasiye, lord-bürokrat olarak işlevlerini yitirmekte oldukları bir toplumda kendisine yeni bir rol bulmada yardımcı oluyorlardı.

İdarî ve askerî reformların amacı, genişleyen bir merkezî bürokrasi lehine askerî ve dinsel sınıfların geleneksel gücünü ortadan kaldırmaktı. Düzenli ordunun geleneksel ögesi (yeniçeriler) lağvedildi ve geride kalan tımar sahipleri de sonunda ortadan kalktı. Devlete bağlı olacak yeni bir merkezî ordu yaratıldı. Yeni askerî okullar açıldı ve orduyu yeniden düzenlemek, askerleri ve subayları eğitmek, sınır bölgelerinin haritalarını çıkarmak, savunma mevzilerini güçlendirmek ve levazım fabrikalarını modernleştirmek üzere yabancı danışmanlar çağrıldı (Shaw ve Shaw, s. 20-28).

Merkezî yönetim, işlevlerine göre daireler ve bakanlıklar biçiminde yeniden örgütlendi. Yürütme ve yasama organları güçlü başvezir tarafından koordine ediliyordu. Zaman içinde pekçok yasama organı oluşturulmasına ve kaldırılmasına karşın, bunlardan en önemli reformları yürüten Tanzimat Meclisi'ydi.

Tüm bürokratlara, tımar ya da iltizam yerine, rütbelerine göre ücret verilecekti (Shaw ve Shaw, s.71-89). Böylece, modern ilkeler doğrultusunda yeni bir bürokratik hiyerarşi yaratıldı. Ancak, kurumlar yaratılırken, eskilerini dağıtmama eğilimi vardı, çünkü bu, siyasal sorunlar yaratıyor ve ek bir malî yük getiriyordu.

Taşraya yönelik reformun hedefi vergi tahsilatını arttırmak ve merkezî iktidarı pekiştirmekti. Önce, merkezî bürokrasinin yerel eşrafla ve ayanla çatışmaya girmesi gerekti. 1808'de ayanla Sultan arasında bir ittifak yaratma girişimi oldu. Sened-i İttifak denilen bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşmeyle ayan Sultan'a bağlılığını onaylıyor, Sultan'a ait gelirlere el koymaksızın Osmanlı vergi sistemini tüm imparatorlukta uygulamaya ve reformların uygulanmasına muhalefet edenlere karşı merkezî yönetimi desteklemeye söz veriyordu. Bunun karşılığında Sultan da, ayanın yerel önderler olarak hak ve ayrıcalıklarını onaylıyor ve vergilerin adil ve haklı olacağına

söz veriyordu (Shaw ve Shaw, s. 2-3). Bununla birlikte, 19. yüzyıl boyunca, özellikle de 1830'larda, devlet büyük malikânelere el koymuş ve bunları köylülere dağıtmıştır (Issawi, 1980, s. 220-3).

1840'larda devlet, çok büyük nüfuz kazanmış[4] valilerin gücünü kırmak amacıyla daha küçük ayana ayrıcalıklar tanıma yoluna gitti. Eyalet danışma meclisleri oluşturuldu. Bu meclis üyeleri seçimle işbaşına gelecek ve devletten maaş alacaktı. 1840'larda devlet, meclislerin gücünü genişleterek küçük ayana fiilen siyasal bir rol verdi. Bu sistem etkili oldu ama gene de hazine için yeterli fon sağlayamıyordu. Bu nedenle, 1864'te, valilerin otoritesini bir kez daha genişleten Vilayet Nizamnamesi hazırlandı (Shaw ve Shaw, s. 84-89). Aslında, ayan ile hükümet arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için pekçok araştırma yapılmış, sınama-yanılma yöntemiyle doğruya ulaşılmak istenmişti.

Yönetimin merkezî otoriteyi kurma çabasında kritik bir öge de vergi reformuydu. Vergi reformunun üç yönlü bir amacı vardı: Vergi yükünü köylülerin sırtından kent ve taşradaki zenginlere kaydırmak, vakıflara ve özerk mülklere tanınmış tüm muafiyetleri kaldırmak, vergileri mültezimler yerine maaşlı tahsildarlar aracılığıyla toplamak.

1839'da çıkarılan bir fermanla, aşar vergisi, hayvan vergisi ve gayri müslimlerden alınan cizye dışında geleneksel ve olağandışı vergilerin tümü kaldırıldı. Aşar vergisi ürünün onda biri olarak belirlenmişti ve tarımsal ürün üzerindeki tek

---

4 En nüfuzlu mültezimler valilerdi. Devletin üst kademeleriyle yaptıkları sözleşmeler aracılığıyla, halka açık gerçek bir açık arttırmada ödemek zorunda olacakları bedelin çok altında bir bedelle aşar toplama ayrıcalığını elde ediyorlardı. Galata bankerlerinden borç alarak sağladıkları peşin ödemeyi yaptıktan sonra, iltizamı başkalarına satıyor ve ödemekle yükümlü oldukları aşar toplamından kat kat fazlasını kazanıyorlardı. Bu fazladan kazanç banker, vali ve iltizamın satıldığı kişiler arasında paylaştırılmış oluyordu (örn. Blaisdell, s. 11-12)

vergiydi. Cizye, ödeme gücüne göre 60, 30 ve 15 kuruş, hayvan vergisiyse hayvan başına 5 kuruş olarak belirlenmişti. Pazar vergisi ve tüccarlar ile zanaatkârların ödediği kentsel vergilerin yerine ticaret ve sanayiyle uğraşan kişilerden alınmak üzere yüzde 3'lük bir kazanç vergisi konuldu. Kapitülasyonlarca korunan yabancı uyruklular dışında herkes bu vergileri ödemekle yükümlüydü. Ayrıca, cizye dışındaki tüm vergiler, mültezimler ve valiler tarafından değil, maaşlı tahsildarlarca toplanacaktı. Cizyenin toplanması da mültezimlerin elinden alınmış ve özerk "millet"lerin liderlerine bırakılmıştı (Shaw, 1975).

Ayrıntılı bir nüfus sayımı ve kadastro çalışması yürütüldü. Her eyalette kadastro tamamlanırken vergi reformları da yürürlüğe kondu. Süregiden bütçe açıklarının baskısı altında, bu temel vergi yapısında daha sonra bazı değişiklikler yapıldı. Yeni vergiler konuldu, mevcut vergiler arttırıldı ve vergi tahsilatı yöntemleri değiştirildi. Damga pulu vergisi 1845'te konuldu; bu verginin aldığı son biçime göre, vatandaşlar çoğu ticarî ve hukukî belgeye satın alacakları özel vergi pulları yapıştırmak zorundaydılar. Bir diğer önemli vergi de 1858'de konan mülk vergisiydi. Yıllık olarak alınan bu vergi tüm ekili araziden, kentlerdeki arsa ve binalardan değerlerinin yüzde birinin beşte ikisi oranında, kira gelirlerinin de yüzde dördü oranındaydı (Shaw, 1975). Bu vergi toprak vergisinin 19. yüzyıldaki biçimiydi.

Vergi yapısında ve tahsilat yöntemindeki hukuksal reformların kolaylığına karşın, bunları uygulamak o kadar kolay değildi. Kentlerdeki yeni vergilerin toplanmasında kırsal yörelerden daha çok başarı sağlandı. Ancak, kentlerde bile gümrük vergilerinin yanısıra alkollü içkiler, tütün, enfiye ve keresteden alınan vasıtalı vergilerin toplanması için yapılan kısa süreli ve başarısız girişimden sonra, bu vergilerin toplanması yeniden mültezimlere bırakıldı. Vergilerin doğrudan

doğruya tahsildarlarca toplanması kırsal yörelerde de başarılamadı. Bunun nedeni, kısmen, bu tür bir merkezî sistemin kurulmasındaki coğrafi ve teknolojik zorluklardı; ancak, asıl neden, yerel ayan ile merkezî bürokrasi arasındaki gerginlikti. Ayan kendi "vergi"lerini toplamaya ve pazarlamaya devam ediyordu, yeni düzenleme onlar açısından kesinlikle kabul edilemez olduğu için, yerel ilişkiler ve bilgi sağlama konusunda tahsildarlara yardımcı olmuyorlardı.[5] (Shaw ve Shaw, s. 96-103). Merkezî yönetim meşruluğunu yeniden sağlayamıyordu.

Aslında, 19. yüzyılın büyük bölümünde, toplam hazine gelirinin hâlâ en önemli kalemini oluşturan aşar vergisinin etkili biçimde toplanmasına çalışılmıştı. Devlet bu vergiyi doğrudan toplamayı, bir yıllık, iki yıllık, beş yıllık ve ömür boyu iltizamı defalarca denedi; iltizamı İstanbul'da, eyaletlerde ihale etmeyi, mültezimleri valilerin önerisiyle atamayı denedi. Ancak pek ilerleme kaydedilemedi.

3. *Devletin malî bunalımı ve dış borç*

Genel olarak bakıldığında, hem Osmanlı tüccarlarını, hem mültezimleri aracı ve mal tedarikçisi olarak kendi ağına katan Avrupa ticaret sermayesi Osmanlı ekonomisine nüfuz ederken, ekonomik fazlanın başlıca denetleyicisi olarak devletin vergi toplama ağının da yerini almaya yöneldi. Yerel eşrafı ve aracılan sınırlandırmada, ayrıca idarî ve askerî harcamaları merkezîleştirmede başarılı olan merkezî bürokrasi gelirlerin toplanmasını yeniden merkezîleştirmede tam anlamıyla başarısız kalmıştı. Merkezî bürokrasi sonunda, yardım için Avrupa finans sermayesine başvuracaktır.

---

5 "Bey mi Haydut mu? Kilikya'nın Derebeyleri" adlı yazısında Gould, Güneydoğu Kilikya'da maaşlı iki tahsildarın öyküsünü anlatır. Bu tahsildarların emrinde öylesine az asker vardır ki, Adana Meclisi'ni oluşturan ayan gruplarından herhangi biriyle ittifak yapmak zorunda kalırlar.

19. yüzyılda mültezimlerle ilişkili sorunları konu alan çok sayıda öykü vardır. Bunlarda rüşvet alma, vergi gelirlerini hazineye aktarmadan köylülerin istismarı ve iltizam açık arttırmalarında danışıklı olarak değişik fiyat vermeye kadar birçok olay yeralmaktadır.

Örneğin, 1807'de yayınlanan *The Present State of Turkey*'de (Türkiye'nin Günümüzde Durumu) Thornton, köylülerden yaklaşık 20 milyon sterlin vergi toplandığı halde, bunun yalnızca 3.75 milyonunun hazineye aktarıldığını tahmin etmektedir. (Owen, s. 59-60). Aynı şekilde, yüzyılın sonlarına doğru, 1878'de Berlin Kongresi'nde, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı tartışmaları sırasında Rus delegesi vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiğini ve reform için geniş imkân bulunduğunu öne sürerek miktarın arttırılmasını istemiştir (Pamuk, 1984, s. 54).

1839'da yayınlanan *The Present State of Turkish Empire* (Türk İmparatorluğu'nun Günümüzdeki Durumu) adlı bir kitapta, Mareşal Marmont, son derece ticarîleşmiş İzmir bölgesindeki mültezimlerden birçoğunun köylülerin yıllık ürünlerinin onda birini değil, altıda birini, hattâ beşte birini istediklerine dikkat çekmekte ve şöyle yazmaktadır:

> "Aynı baskı tüm paşalıklarda (eyaletler) sürmektedir, çünkü her paşa (vali) kendisine bağlı köylülerden kendisi için çıkarabileceğinin en fazlasını almakta... (ve) toplanan verginin dörtte biri bile Sultan'ın hazinesine ulaşamamaktadır (Aktaran Bailey, s. 18)".

Benzer biçimde, 1858'de, Kıbrıs'ın Larnaka kentindeki konsolos yardımcısının hazırladığı bir dışişleri raporunda şöyle denilmektedir:

> "Mültezimler her türlü haksızlığı yapmaktadır; küstahça ve tehditle, çoğu zaman da dayakla köylülerden keyfi

biçimde vergi toplamakta ve ürünlerin onda birini değil, zorla üçte birini almaktadırlar. Köylülerin protestolarına aldırış eden yoktur. Çünkü devlet memurlarının çoğu bu mültezimlerle suç ortağıdır (Aktaran Issawi, 1980, s.357)".

Yerasimos, yıllık 200 Osmanlı lirası tutarında bir iltizam almış olan, Kudüs'teki bir ayan örneğini vermektedir. Bu bölgedeki aşarın değeri 1.000 liraydı. Bu kişi fiilen 1.400 lira tutarında vergi topluyor ve İstanbul'a 200 lira gönderip, gerisini cebine indiriyordu (Yerasimos, s. 911). 1850'de Erzurum'daki İngiliz konsolosu bölgenin gümrük gelirlerinin 230.000 lira karşılığında mültezime verildiğini ancak, vergilerin "haklı biçimde" toplanması halinde 1 milyon liradan biraz az olacağını bildirmekteydi (Aktaran Issawi, 1980, s. 326). Benzer biçimde, 1858 tarihli bir başka dışişleri raporunda şöyle deniyordu: "Vergiler bizzat devlet tarafından toplanmış olsa, üretici, Avrupa'daki bir başka ülkedeki üreticilerden oldukça daha az ödeyecekken, fiilen iki katı kadar vergi ödemektedir" (Aktaran Issawi, 1980, s. 326).

Erzurum'daki konsolosun 1850 tarihli bir başka raporunda tarımsal vergilerin açık arttırımı betimlenmektedir:

> "Eyaletin tüm yörelerinden gelmiş çok sayıda alıcı ve olması gereken rekabet gözönüne alınırsa, hazine için büyük bir kazanç sağlanacağı düşünülebilir. Ancak, devletin malî çıkarlarının sık sık ortaya konduğu yerde, satışlar görülmedik bir adam kayırmayla yürütülmektedir; açık arttırmayı, çoğu zaman en çok teklif eden değil de en nüfuzlu eşraf almaktadır" (Aktaran Issawi, s. 356).

Anlaşıldığı gibi, anlattığı bu olayda konsolosa göre, Cennet Zadah adında güçlü bir eşraf, iltizamını almak istediği ilçe ve köylerin adlarını etrafa duyurmuştu. Öteki alıcılar da bu

duyuruyu, bu iltizamlar için açık arttırmaya girmemeleri yolunda resmî bir emir olarak anlamışlardı. Cennet Zadah, almak istediği iltizamları geçen yılki fiyatlardan aldıktan sonra, kendi evinde gerçek bir açık arttırma düzenlemişti (Aktaran Issawi, s. 356-7).

Bu tür suiistimâller daha yüksek düzeyde de sürüyordu. Tezakir-i Cevdet adlı kitabında Ahmed Cevdet Paşa 1840'ları şöyle anlatmaktadır:

> Nüfuz sahibi ve bağlantıları olan kişiler aşar vergisi ve diğer gelirlerin kiralanması sayesinde para kazanıyorlardı. Böylece, bir tefeci aracılığıyla, kişi bir yörenin karşılığında belirli bir para ödemeyi garanti edebilir ve nüfuzlu bir devlet memuruyla miktar üzerinde anlaşabilirdi. Bu nüfuzlu kişi de gelirin daha düşük bir fiyatla iltizama verilmesini isterdi. Eğer başvezir kabul ederse, hazine bakanından, iltizam bedelinden birkaç bin kese azına bir sözleşme elde ederdi. Böylece, kolayca çok para kazanılabilirdi. Aslında bu, imparatorluk hazinesinden düzenbazlıkla para satmak demekti" (Aktaran Issawi, 1980, s. 349).

İdarenin aşar tahsilatını geliştirmedeki temel başarısızlığı gözönüne alındığında, idarî reformlar, genişletilmiş merkezî ordu ve savaş giderleri bütçe açıklarını büyüttükçe, bütçeyi denkleştirmek için para politikasına ve açık bütçe politikasına başvurmak gerekiyordu.

Devletin para politikası saraydaki altın ve gümüş tabakların eritilmesinden, şeriatın mücevheratı günah saydığını ilân ederek halkın ziynet eşyalarını devlete vermesi için ferman çıkarmaya kadar değişiklik gösteriyordu. Ayrıca, sikkelerin tağşişi ve halkı elindeki iyi sikkeleri vererek tağşişlileri almaya zorlamak, altına çevrilemeyen kâğıt para basmak ve yüzde 12 faizle Galata bankerlerinden borç almak gibi yöntemler

de uygulanıyordu.

Mevcut koşullar altında her ne kadar en mantıklısı Galata bankerlerinden faizle borç para almak idiyse de, bu da merkezî bürokrasinin uzun vadeli çıkarlarına, yani ekonomik fazlanın denetiminin merkezîleştirilmesine zarar veriyordu. Bu sayede bankerler, müflis bir devletin alacaklısı durumunda, mültezimlerin malî destekçisi konumlarını güçlendiriyorlardı. Borç senetlerinin tutarı önemli bir miktara ulaştığında daha fazla baskıya dayanamayan bakanlar, iltizamları değerlerinin epeyce altında "ihale" etmek ve borç senetlerini ödeme olarak kabul etmek zorunda kalıyorlardı[6] (Suvla; Issawi, 1980, s. 339; Blaisdel, s. 11-12).

Kırım Savaşı patlak verdiğinde durum buydu ve imparatorluk borçlanmak için Avrupa'nın resmî baskısına artık dayanamıyordu (bkz: Bölüm II). Bir başka deyişle, imparatorluk borç aldığı parayla yatırım yapmak, ekonominin üretim kapasitesini arttırmak, böylece zorlanmadan borcunu ödeyebilmek amacıyla borçlanmıyordu. Devlet gelecekteki gelirlerinin mevcut gelirinden daha fazla olacağını umuyordu, ama bu ne yeni doğal kaynakların keşfine, ne de dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmeden ötürü üretimin artacağı inancına dayanıyordu. Merkezî bürokrasi, ayanın ve yerel eşrafın gücünü kırmak ve ekonomik fazla üzerindeki geleneksel siyasal meşruiyetini ve denetimini yeniden kurmak için Avrupa'dan borç alıyordu. Ekonomik fazlanın üretimini finanse etmekten çok, bu fazlanın bölüşümü üzerindeki çatışmayı finanse etmek için borçlandı.

---

6 *A Journal Kept in Turkey and Greece. 1857-58* (Türkiye ve Yunanistan Günlüğü, 1857-58) adlı kitabında Nassau Senior'un anlattığına göre, İstanbul'daki İngiliz tüccarlardan biri, Osmanlı Devleti'nin varolma nedenlerinden birinin, "ülkeyi soyarak zenginleşen elli altmış kadar banker ve tefeciyle otuz kırk kadar paşanın yararı" olduğunu ifade eder (s. 84).

TABLO 4.4 (A): Osmanlı Hükümeti'nin Planlı Harcamaları 1860-1874

(milyon Osmanlı Lirası)

Yıllar	Toplam	Askerî	İdarî	Sultan'ın harcamaları
1860-1	14.76	6.21	4.25	2.03
1862-3	14.91	6.25	3.86	1.60
1863-4	14.85	5.38	3.43	1.57
1866-7	16.80	4.33	5.24	1.41
1868-9	17.01	4.94	7.81	1.02
1869-70	16.97	5.30	7.17	1.01
1870-1	22.77	5.18	9.56	1.30
1872-3	21.40	4.73	8.25	1.31
1874-5	25.13	6.05	9.02	1.32

TABLO 4.4 (B): Osmanlı Hükümeti'nin Planlı Harcamaları 1860-1874

(milyon İngiliz Lirası)

Yıllar	Dış Borç	İç Borç	Eğitim	Bayındırlık
1860-1	0.92	1.32	0.03	v.y.
1862-3	1.23	1.92	0.05	v.y.
1866-7	1.76	2.61	0.05	v.y.
1868-9	2.90	2.80	0.12	v.y.
1869-70	2.90	0.01	0.06	0.27
1870-1	6.20	0.01	0.11	0.41
1872-3	6.51	0.01	0.08	0.51
1874-5	7.84	0.01	0.13	0.76

v.y.= veri yok

1 sterlin= 1.1 TL.

Askerî harcamalara seraskerlik, bahriye ve zaptiye nezaretleri ile imparatorluğun mühimmat dairesinin bütçeleri dahildir.

İdarî harcamalara dahiliye, hariciye, adalet ve maliye nezaretlerinin bütçeleri dahildir.

Sultan'ın harcamaları yalnızca devlet bütçesinden gelen fonları yansıtmaktadır. Sultan'ın bütçesinin gelir kaynakları arasında özel mülkleri ve yatırımları, diğer kaynaklar önemli bir yer tutmaktaydı.

Bayındırlık harcamalarına nafıa nezareti ile postane ve telgraf idaresi bütçeleri dahildir.

Kaynak: Shaw, 1978, s. 373-8.

Alınan borçların kullanımının yanısıra merkezî bürokrasinin Osmanlı tüccarlarının ve girişimcilerinin yerini Avrupalılar'ın

alışına görünüşte kayıtsız kalışları bu bağlamda bir anlam taşımaktadır. Yüzyıllar boyunca devlet, ekonomik fazlayı, birbiriyle çatışan kesimler arasında, bunları devlet aygıtı içine alarak, birbirlerine karşı kullanarak ve oynak ittifaklar oluşturarak, ama her zaman nihaî denetimini yeniden kurmayı başararak, bölüştürüp durdu.[7] Bu ortamda, yerel eşrafın ve ayanın en güçlülerini kısmen birleştirerek, kısmen birbirlerini yok etmelerini sağlayarak devlet, ekonomik fazladan aldığı payı ve bu fazla üzerindeki denetimini arttırmak üzere, ayana ve eşrafa karşı Avrupa malî sermayesiyle ittifaka karar verdi.

Tablo 4.4'te başlıca harcama hedefleri görülmektedir. Bunlardan biri, imparatorluk topraklarının bütünlüğünü korumanın yanı sıra ayana karşı devletin zorlayıcı gücünü arttırmaya yönelik askerî harcamalardı. Bir başka harcama kalemi genel idareyi ve merkezî otoriteyi güçlendirmek üzere yürütülen kapsamlı kurumsal reformların finansmanına yönelikti.

Üçüncü harcama kalemi, Galata bankerlerine olan ve siyasal açıdan sıkıntı verici iç borçlanmaların yeni müttefikler olan Avrupalı finansörlere ödenecek dış borçlara dönüştürülmesine yönelikti. Bayındırlık, eğitim ya da Sultan'ın özel harcamaları bile çok gerilerde kalan harcama kalemleriydi.

---

7 Bu bakımdan Osmanlı Devleti kavramına ilişkin çok ilginç bir yazı için, bkz: Arıcanlı, 1986.

KISIM II

19. Yüzyılda Borç Koşulsallığı

Önceki bölümlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854 ile 1914 arasındaki dış borçlarının genel bir tablosu sunulmuş ve dış borçlanmaya yolaçan büyük tarihsel güçler çözümlenmişti. Buradaki iki bölümde 1860 ile 1870 arasındaki dönem incelenmekte ve Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyeceğinin ilânına yolaçan olayları Avrupalıların nasıl gördüğü, borç ödeyememe olgusunun önlenmesi için önerdikleri yollar ve bunlara Osmanlı Devleti'nin verdiği yanıtlar üzerinde yoğunlaşılmaktadır.

Bu bölümlerin odak noktasını İngiliz Ticaret Heyeti'nden Mr. Foster ve Lord Hobart'ın hazırlayıp 1862'de İngiltere Parlamentosu'na sundukları "Türkiye'nin Malî Durumu Üzerine Rapor" oluşturmaktadır.

Hobart-Foster misyonu, aldığı üç dış borçtan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1860'ta yeni bir borç alma girişiminin başarısız kalması ve dış yükümlülüklerini yerine getirememesi üzerine, Dışişleri Bakanı Lord Russell tarafından gönderilmişti. Raporda, yazarların, Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa vadede dış borçlarını tümüyle ödeyebilmesi, uzun vadede ise büyüme

sağlayabilmesi için yapması gerektiğine inandıkları malî ve idarî reformlar ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu özelliğiyle bu misyon, bugünlerde hem kısa dönemde istikrarla ilgilenen IMF'nin, (Uluslararası Para Fonu) hem de, uzun dönem yatırımlarıyla ilgilenen Dünya Bankası misyonlarının 19. yüzyıldaki analogu niteliğindeydi.

Her ne kadar tarihsel bağlamı oldukça farklı idiyse de, raporun pratik önemine ilişkin bir karşılaştırma yapılabilir. 20. yüzyılda IMF ve Dünya Bankası tüm dünya ülkelerince tanınan kuruluşlardır; "borç koşulları", bu kuruluşların azgelişmiş ülkelere borç vermeden önce dayattıkları ekonomik önkoşullar dizisini ifade etmektedir. Bu önkoşullar resmî olarak bağlayıcıdır. 19. yüzyılda İngiltere Hükümeti, İngiliz Ticaret Heyeti, ya da Dışişleri Bakanlığı'nın böylesine uluslararası bir meşrulukları yoktu ve raporun önerileri resmî olarak bağlayıcı değildi. Ancak, özel sermaye piyasalarında dış kredi bulmak için tahvil satışı esas olarak yatırımcıların güvenine dayanıyordu; bu güven de büyük ölçüde sözkonusu ülkenin resmî kanallardan yapılan değerlendirmesi tarafından belirleniyordu. Ülkenin resmî değerlendirmesiyse, gönderilen misyonun sunduğu teknik rapora ve reformların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine dayanıyordu. Diğer bir deyişle, ülke, rapordaki önerileri, ancak, Avrupa sermaye piyasalarından yeniden borç alamama riskine girerek gözardı edebilirdi. Bu nedenle, Rapor'un ve önerilerinin uygulamadaki etkisi iki yönlüydü. Bir yanda, IMF'nin "yeşil ışık" işlevine benzer biçimde, malî düzenin yeniden kurulmuş olduğu ya da kolayca kurulabileceği işaretini veriyor; diğer yandan, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, daha çok reform yolunda baskı yapabilmesi için cephane sağlıyordu.

Dış ödemeler dengesinde sorunları olan ülkelere IMF'nin dayattığı koşulların, kural olarak, malî daralma, devalüasyon ve parasal daralma olduğunu unutmamak gerekir; Dünya

Bankası'nın da, proje ve yapısal uyum kredileri verme olanağını kullanırken, piyasaların tahsis mekanizmasının işlemesinin (fiyatların ayarlanması, ticaretin ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi, faktör hareketlerinin desteklenmesi, vb) sağlanması, bütçe reformu, kurumsallaşma ve hükümetin yatırım önceliklerinin yeniden düzenlenmesi aracılığıyla kalkınmanın desteklenmesini tercih ettiği hatırlanmalıdır. Her iki kurum da kalkınma sorunlarına piyasa ekonomisi çözümleri önerme yanlısıdır.

Rapor'un 19. yüzyıl bağlamında değerlendirilmesi gerekir: Bir yanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyoekonomik koşulları, diğer yanda klasik ekonomi kuramı gözönüne alınmalıdır. Misyonun önerilerinin gerekçesi, ayrıca, ekonomi kuramının, siyasetle ve mevcut kurumlarla etkileşerek değişim süreci içinde yeni bir yöneliş yaratmayı nasıl başardığı kavranmalıdır. IMF ve Dünya Bankası'yla yapılan tarihsel karşılaştırma son derece ilginçtir ve ileriki bölümlerde bu konuya dönülecektir. Belki en şaşırtıcısı, Hobart ve Foster'ın önerdiği istikrar programının IMF ve Dünya Bankası'nınkilerden pek farklı olmayışıdır.

V. Bölüm'de (Avrupa'nın Önerdiği Çözümler), Rapor'u hazırlayan misyonun gönderilmesine yolaçan nedenler ayrıntılarıyla ele alınıyor, klasik ekonomi kuramı açısından kuramsal zemini oluşturuluyor ve Rapor, bu kuram bağlamında çözümleniyor. Bölümün sonunda klasik programla neoklasik program karşılaştırılmaktadır. VI. bölümde (Osmanlı Devleti'nin Yanıtı) gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmeyen reformlar ele alınmaktadır. Bu bölümün sonundaysa, klasik ekonomi kuramı ve Osmanlı toplumunun mevcut dinamikleri arasındaki etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkan makro ilişkiler incelenmektedir.

BÖLÜM V

AVRUPA'NIN ÖNERDİĞİ ÇÖZÜMLER

1860'a gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu üç dış borç sözleşmesi yapmış durumdaydı. 1854 ve 1855 borçlanmalarından elde edilen 7.4 milyon sterlin, Osmanlı hazinesine 11.2 milyon sterline malolan Kırım Savaşı'nın finansmanında kullanıldı. 1858 borçlanmasından elde edilen 3.8 milyon sterlin, bu arada çıkarılmış kâğıt paranın piyasadan çekilmesi için ayrıldı; ancak bu paranın 0.6 milyon sterlini Cidde'ye yapılan bir askerî seferde ve bazı ayaklanmaların bastırılmasında kullanıldı (Du Velay, s. 84-9). 1860'ta malî durum gene vahimdi: Kısa vadeli iç borçlar 20 milyon sterline ve dış borçların yıllık ödemeleri 0.8 milyon sterline ulaşmıştı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, yüzde 12 olan faiz oranını her altı yılda iki katına çıkaran Galata bankerlerinden alınmış kısa vadeli borcun 4 milyon sterlinini ödemek üzere yeni bir dış borç çıkarmaya karar verdi (Yerasimos, s. 745-6). Ancak, bu kez borç bulmak kolay değildi.

Bu dönemde Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumuna ilişkin pek az şey biliniyordu. Avrupa basınının görüşleri karışık ve genellikle ihtiyatlıydı. 1854 ve 1855 ta-

rihlerindeki kısa vadeli borçlanmalar İngiliz ve Fransız hükümetlerinin desteğiyle gerçekleşmişti; finans piyasaları böyle bir destek olmaksızın yeniden kısa vadeli borç vermeye isteksizdi.

1854-1860 dönemi dış borç ile dış politika arasındaki önemli dinamikleri gözler önüne sermektedir. Daha önce belirtildiği gibi, 1834'ten sonra İngiltere, Rusya'nın güneye doğru yayılmasını önlemek, Hindistan'a uzanan karayolunun kendisine dost ellerde kalmasını sağlamak ve Osmanlı İmparatorluğu'yla açık ekonomik ilişkileri sürdürmek amacıyla, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya büyük önem vermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu bu işlevi yerine getirdiği sürece İngiltere Parlamentosu doğrudan devlet finansmanına müdahale etmek istemiyordu. Ancak, Kırım Savaşı patlak verdiğinde ve Osmanlı hükümetinin böyle bir savaşı finanse edemeyeceği açığa çıktığında hem İngiliz, hem Fransız hükümetleri, uluslararası sermaye piyasalarında desteklemek suretiyle Osmanlı hazinesinin yardımına koştular.

1854 borçlanmasını İngiliz hükümeti destekledi. Prospektüste şöyle deniyordu:

> "Altında imzası bulunan (banka), Majesteleri'nin dışişleri bakanı Lord Clarendon'un kendilerine yetki verdiğini açıklamaktan ve bu borç sözleşmesinin İngiliz Hükümeti'nin bilgisi içinde imzalandığını belirtmekten onur duymaktadır;... ve Lord Clarendon, Türk Hükümeti'nin üstlendiği yükümlülüğü iyi niyetle yerine getireceğine güven duymaktadır" (Aktaran Blaisdell, s. 48-9).

Sonuçta, 1854 borçlanmasının emisyon kuru itibarî değerinin yalnızca yüzde 20 altındaydı; efektif faiz oranı yüzde 7.9'du. Borcun koşulları, o dönemde emisyon kurunun itibarî değerin ortalama yüzde 59 altında ve ortalama efektif faiz oranının da

yüzde 10 olduğu hesaba katılırsa, oldukça iyiydi.

1855 borçlanmasındaki faiz ödemesi aslında İngiliz ve Fransız hükümetlerince garanti edilmişti. Konu 30 Temmuz'da Avam Kamarası'na geldiğinde İngiltere Parlamentosu'nda şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştı. Disraeli, Gladstone, Layard ve Cobden gibi önde gelen üyeler, Başbakan Lord Palmerston'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarına ilişkin tahminlerini kuşkuyla karşılamışlardı ve eğer kaynakları Lord Palmerston'ın söylediği kadar genişse, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiklerinin desteği olmaksızın neden tahvil satışına yönelmediğini soruyorlardı. Karar, sonunda yalnızca 132'ye karşı 135 oyla benimsendi (Blaisdell, s. 52). Böylece, en muhafazakâr bankerler de piyasaya girdiler ve sonuçta tahvillerini Londra'daki Rothschields'in satışa sunduğu 1855 borçlanması, emisyon kuru itibarî değerinin yüzde 2.6 yukarısında ve efektif faiz oranı yalnızca yüzde 4 olan tek borçlanma oldu.

Bu arada, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği, dış borçlanma işini, etkinliğini arttırmanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ününü arttıracağı söylemiyle reformları dayatmanın bir aracı olarak görüyordu. Büyükelçi Canning, aslında daha önce de Sultan'ı borç almaya zorlamıştı. Daha önce belirtildiği gibi, savaş borçlanmalarının hemen ardından, Canning, Sultan'a bir dizi reformu dayatmayı başarmıştı. Bunun sonucunda Şubat 1856'daki Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı), iyi örgütlenmiş, tüm tebasına adil davranan ve egemen olan modern bir devleti, ayrıca bayındırlık hizmetlerine önem vermeyi taahhüt ediyordu. Ferman, Rusya'nın, Balkan halklarını ayaklandırma planlarını engellemek üzere, Müslüman olmayan tebaya tam eşitlik tanıyor, yabancılara banka kurma, yol yapımı ve toprak edinme hakkı taahhüt ediyordu. Borçlara ilişkin genellikle muhafazakâr bir tutum takınmış olan Londra'daki Times bile artık koyduğu çekinceleri kaldırıyordu. 12 Şubat 1856'da şöyle

yazıyordu:

> "Yabancıların toprak satın almalarının önündeki bütün engellerin kaldırılması (ve) sağlam bir malî sistemin ve yollara ve limanlara yatırılan sermayenin güvenliği için güvencelerin oluşturulması, kısa zamanda büyük sonuçlar doğuran diplomatik çabaların sonucu olmaktadır. Önümüzde zengin ve işlenmemiş bir ülke var ve Batı'nın sermayesi bu ülkeye girebilir ve ona sahip olabilir! Bu nedenle, çabalarımızla zamanın lehimize işlemesinden hoşnut olabiliriz."

Aynı yıl daha sonra, Osmanlı hükümeti, çıkarılmış kâğıt paranın karşılığını ödemek ve Osmanlı lirasını istikrara kavuşturmak üzere yeni bir borç aradı. Ancak, 1858 borçlanmasının resmî bir desteği yoktu ve tahvillerin satışı oldukça zordu. Osmanlı Bankası yöneticilerinden Du Velay'ın 1902'de yazdığına göre, 1858 fermanı ve ardından Osmanlı Bankası'nın kuruluşu iyi karşılanmıştı, ancak, İngiltere Parlamentosu'ndaki muhalefet garantili borçlanmaya darbe vurmuştu. (Du Velay, s. 87). 1855 borçlanmasına tam destek vermiş olan Londra'daki Times, yeni bir borçlanmanın geleceği konusunda son derece kuşkuluydu. 1 Kasım 1856'da şunları yazıyordu:

> "... güvencelerin ve ayrıcalıkların yalnızca bir aldatmaca olduğunu ve çok büyük miktarda paranın kaybolduğunu çok geç fark edebiliriz... Vatandaşlarımıza, (Osmanlı) siyasal desteğine fazla güvenmemelerini tavsiye ederiz. Osmanlı görevlileri ticarî konularda hem cahil, hem de fırsatçıdırlar... Kanımızca, Bâb-ı Âlî dış girişimlerle ilişkilerinde hiç güven vermemektedir."

1857'de bir iyi niyet jesti olarak Sultan, Avusturya Büyükelçisi'nden, malî reformlara yardımcı olmak üzere kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bir danışman atamasını istedi.

1858'de bu meclisin başkanı Fuad Paşa, malîyeyi yeniden düzenlemek için bir plan hazırladı ve borç bulmak üzere Avrupa'ya gitti, ancak pek başarılı olamadı. Ağustosta Sultan, harcamalarda sıkı disiplin uygulanmasını isteyen bir ferman yayınladı (Yerasimos, s. 140). Avrupa basınının tepkisi bu konuda da ihtiyatlı davranmak oldu. 13 Eylûl 1858'de Times şu yorumu yapıyordu:

> "... ekonomiye birdenbire bu denli önem verilmesiyle yeni bir borç talebi arasındaki ilişkiyi görmemek ahmaklık olur. Bâb-ı Âlî'nin sahte bir reform görüntüsüyle yabancıları borç vermeye kandırma hevesinde olduğunu varsaymaksızın... Sultan'ın mevcut kararlılığını doğru değerlendirmeliyiz..."

Ağustos sonlarında, Osmanlı hükümetiyle, Londra'daki Dent, Palmer and Company arasında 5 milyon sterlinlik bir sözleşme imzalandı. İstanbul'un gümrük ve duhuliye (transit ticaret) gelirleri güvence olarak gösterilmişti ve Osmanlı hükümeti bu gelirleri toplayacak, faiz ve anapara ödemelerini yapacak özel bir komisyon kurulmasını kabul etmişti. Bu borç sözleşmesi imza aşamasındayken 25 Eylûl 1858'de Times şu uyarıda bulunuyordu.

> "Şimdilerde sermaye fazlalığı gibi bir durum var ve bundan zarar gören vatandaşlarımız kurtuluşu Türkiye'nin boşalmış damarlarını doldurmakta bulabilirler... Türk hükümetlerinin birçok kuşaktır büyük günahı, malî savurganlık olmuştur. İmkânlarına uygun biçimde yaşamak, yalnızca önemli durumlarda borçlanmak ve sonra da alacaklıları mağdur etmemek, onurlu bir toplumun ilk görevidir. Türkiye bu ilkelere uyma kararlılığını gösterinceye kadar devlet olarak yeni bir yardım ummamalıdır."

Daily News ve Daily Herald daha olumlu bakıyorlardı. 2 Eylül 1858'de Daily News, gösterilen gelir kaynaklarının özellikle likit niteliğine işaret ediyor ve komisyonu "finans açısından olduğu kadar, siyasî açıdan da önemli bir yenilik" olarak alkışlıyordu. 3 Eylül 1858 tarihli Daily Herald, daha da ileri gidiyor ve şöyle diyordu:

> Osmanlı hükümetinin istikrarsızlığına, gümrük gelirlerinin usulsüz kullanımı ve borç sözleşmesi yapacak otoritenin bulunmayışına ilişkin söylenmiş olan her şey... borç yolunu kapamak ya da bir indirim teklifi sağlamak amacıyla söylenmiştir ve herhangi bir dayanağı kalmadığı kesindir.

1858 tahvillerinin satışında karma bir uygulama oldu. Başlangıçta 3 milyon sterlinlik tahvil, itibarî değerin yüzde 15 altında bir emisyon kuruyla satıldı; 1859'da satışa çıkarılan gerideki 2 milyon sterlinse, bankaların zararını karşılamak üzere itibarî değerinin yüzde 37-5 altında bir emisyon kuruyla satılmak zorunda kaldı. Böylece genel efektif faiz oranı yüzde 8.7 oldu. Du Velay'a göre, bu olay genellikle, Osmanlı hükümetinin kendi hesabına tahvil satmak için yeterli güvenilirliğe sahip olmadığının kanıtı olarak yorumlandı" (Du Velay, s. 88).

Bu nedenle, 1860'da Osmanlı Devleti, kısa vadeli borcunu ödemek için yeni bir borç aramaya başladığında, İngiliz sermaye piyasası tahvil almaya istekli görünmedi. Osmanlı Devleti bunun üzerine Fransız sermaye piyasasına yöneldi ve M. Mires adında bir sermayedar buldu. O günlerde finans piyasasındaki becerikliliğiyle ünlü olan bu kişi, Osmanlı tahvillerini satmayı kabul etti.

Fransız polisi, Mires'yi öteki şirketlerindeki fonları kötüye kullanmaktan ötürü tutuklayıncaya kadar tahvil satışları oldukça başarılıydı. Bu olay üzerine iş çığırından çıktı.

Sterlinin değeri beş ay içinde 129 Osmanlı kuruşundan 200 kuruşa fırladı (Du Velay, s. 95).

Osmanlı hükümeti yükümlülüklerini karşılayabilmek için 1 milyon sterlin tutarında kâğıt para daha bastı; ayrıca, İngiltere ve Fransa'ya bir ultimatom göndererek, Türk ticaret işletmelerinin kambiyo senetleri kabul edilmez ve Osmanlı hükümetinin bu şirketlere olan borcunu ödeyebilmesi için yeni bir borç verilmezse, siyasal istikrarsızlığın ve "Doğu Sorunu'nun" yeniden gündeme geleceğini bildirdi (Du Velay, s. 98).

İngiltere hükümetinin İngiliz Ticaret Heyeti'nden Lord Hobart ve Mr. Foster'ı, Osmanlı İmparatorluğu'nun malîyesini araştırmak üzere İstanbul'a göndermesi bu ultimatoma bir yanıttı.[1]

Lord Hobart ve Mr. Foster, Londra'dan ayrılmadan önce Dışişleri Bakanı Lord Russell 22 Nisan 1861 tarihli bir mektupta gündemi belirliyordu. Bu ikisinin görevi, "gelirlerin toplanması, tahsisi ve muhasebesi sisteminin geliştirilmesi açısından" Bâb-ı Âlî'nin malîyesini sorgulamak olacaktı. Esas olarak tarım vergileri ve mültezimlerle ilgileneceklerdi. Ge-

---

1 Mr. M. H. Foster hakkında pek az şey bilinmektedir. Bilindiği kadarıyla Mr. Foster, İngiliz Ticaret Heyeti'nde haznadar yardımcısıydı. (Lord) Vere Henry Hobart (1818-1875) hakkında daha çok bilgimiz var. Hobart, Buckinghamshire 6. kontu August Edward Hobart'ın (daha sonra Hobart-Hampden) ile Mary Williams'ın oğluydu. Oxford'daki Trinity College'de öğrenim gördü ve 1840'da buradan mezun oldu. Aynı yıl Ticaret Heyeti'nde kâtipliğe atandı. 1854'de, o sırada sömürgelerden sorumlu Dışişleri Bakam olan Sir George Grey'in özel kâtibi oldu, ama bu görevinden, Kırım Savaşı'na açıkça karşı çıkabilmek amacıyla 1855'de istifa etti. 1861'de, Ticaret Heyeti'ndeki başkâtiplik görevinden bu misyondaki göreve yükseltildi. Bu görevinin ardından Bank-ı Osmani-i Şahane genel müdürlüğüne getirildi. 1872'de Madras valiliğine atanan Hobart burada 1875'de tifodan öldü (Lee, s. 34-5). Hobart'ın İngiliz Ticaret Heyeti'nde görev yaptığı dönemin, Gladstone'un başbakanlığına, yani, İngiltere'nin ve Ticaret Heyeti'nin (karşılıklı) serbest ticarete ve bu arada 1846'da Tahıl Yasası'nın (Corn Faw) kaldırılmasına yöneldiği, önemli politika değişiklikleri içinde bulunulan bir döneme rastladığına dikkat edilmelidir.

lirlerin hazineye gitmesi gereken kısmına artık mültezimlerce el konulamadığını kesinleştireceklerdi. Ayrıca, devletin mültezimlerce yasal olmayan yollarla el konan gelirlerin bir kısmını verimli bir biçimde hazineye aktarıp aktaramayacağını araştıracaklardı. İkinci olarak, harcamaların gerçek boyutunu saptayacaklardı. Üçüncü olarak, uygun bir denetim ve muhasebe sistemi oluşturacaklardı. Ve nihayet, "ticaretin yararına" öneriler yapacaklardı.

Mektubun sonunda şöyle deniyordu: "Eğer, çalışmalarınızın sonuçları Türk malîyesinin sağlam bir değerlendirmesini sağlayacak olursa, çok esaslı bir hizmet yerine getirmiş olacaksınız; ve yalnızca Bâb-ı Âlî'ye değil, ama Türkiye'yle siyasal ya da ticarî ilişkileri olan tüm devletlerin genel çıkarlarına hizmetkâr olacaksınız."

"Türkiye'nin Malî Durumu Üzerine Rapor" 7 Aralık 1861'de Lord J. Russell'a, 1862'de de İngiltere Parlamentosu'na sunuldu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Harry Bulwer raporun içeriğini Sultan'a sunmakla görevlendirildi.

1. Teorik zemin

Kuşkusuz asıl ilgi uyandıran soru misyonun neyi, niçin önerdiğiyle ilgilidir. Rapordaki önerileri genel teorik bağlamına oturtabilmek ve sözkonusu önerilerin gerekçelerini anlayabilmek için, dönemin iktisatçılarının genel kaygı ve kavrayışlarına gözatmak gerekir. Sonraki iki bölümde klasik iktisatçıların, reform önerilerinin bazılarına kaynaklık eden büyüme ve kalkınmaya ilişkin görüşleri ana hatlarıyla sunulmaktadır.

Büyüme ve uluslararası işbölümü

Klasik iktisatçıların bir okul olarak başlıca ilgi alanları büyümeydi. Okula bir bütün olarak bakıldığında, yalnızca, Ricardo tarafından ortaya konan ve John Stuart Mill tarafından

daha da geliştirilen karşılaştırmalı üstünlük kuramının sonucu olarak değil, ama aynı zamanda, sanayileşmiş ülkelerde büyümenin sürdürülmesinin bir aracı olarak, 19. yüzyılda uluslararası işbölümünün bir politika reçetesi olarak doğduğu görülebilir. Klasik iktisatçıların tümü, kapitalistler açısından giderek kâr oranının sıfıra ya da subjektif bir minimuma ineceği ve toplumun durgunluğa gireceği görüşüne sahipti. Bu bağlamda, 19. yüzyıldaki uluslararası işbölümünün çeşitli özellikleri, sanayileşmiş ülkelerde durgunluktan kaçınmanın bir yolu olarak ortaya çıkmıştır. Smith ve Ricardo belki de, bu konudaki değişik görüşlerin aşırı birer ucunu oluşturuyorlardı. Ricardo, biçimsel olarak tutarlı, ama bir parça statik bir model geliştirmişti; buna karşılık Smith, daha sosyolojik ve dinamik bir yaklaşım sergiliyordu. 1850'lerin en etkili iktisatçısı John Stuart Mill başta olmak üzere, diğer klasik iktisatçıların çoğu bu iki uç arasında bir yerlerdeydiler.

Smith'e göre, sermaye birikimi ve büyüme, üretkenliği geliştiren ve yeniliği körükleyen işbölümüyle elele gidiyordu. Sermaye birikimi arttıkça emek talebi, ücretler ve ardından nüfus artacak, böylece üretilen mallara talep artışı güvenceye alınmış olacaktı. Bununla birlikte Smith, yatırım olanaklarının tükenmesi ve bizzat işbölümünün "piyasanın genişliği"yle sınırlı oluşu dolayısıyla, toplumun muhtemel bir durgunluğa yaklaşmakta olduğunu görüyordu. Yeni toprakların ele geçirilmesi ve yeni ticaret dallarının ortaya çıkması, durgunluğu önlemeye yönelik eğilimlerdi. Bu durumda "fazla üretimin aktığı bir kanal" olarak ticaret, durgunluğu ertelemenin önemli bir aracı oluyordu. Ticaret, işbölümünü yaygınlaştırıyor, dolayısıyla yatırımı ve büyümeyi, iç pazarın destekleyebileceğinin ötesine genişletiyordu. Bu nedenle Smith, yeni pazarlar aranmasını savunuyordu.

Ricardo'nun Tahıl Modeli (Corn Model) daha biçimseldi. Bu modelde toprağın verimliliği homojen değildir ve arzı

sabittir; bu nedenle tarımda ölçeğe göre ve değişken girdiye (emek-ile-sermayenin belirli bir dozu) göre azalan getiri sözkonusudur. Tahıl cinsinden ifade edilen gerçek ücretler, Malthusgil nüfus ayarlaması dolayısıyla (fiziksel) geçimlik düzeyde sabit kalır. Yani, yatırımda ve emek talebindeki artışlar gerçek ücrette bir artışa neden olurken, nüfus (emek arzı) da, gerçek ücret özgün düzeyine ininceye kadar artış gösterir. Bu nedenle, tahıl talebi nüfusla doğru orantılıdır ve inelastiktir. Mısırın fiyatını, marjinal verimlilikteki topraklarda üretilen tahılın fiyatı belirlemektedir. Ortalama verime sahip topraklarla marjinal verimli topraklar arasındaki, azalan getirinin yol açtığı fazla, diferansiyel ranta yol açarken, marjinal verimli toprakların rantı sıfırdır. Ücret faturası da nüfus tarafından belirlenir ve geride kalanlar kârı oluşturur. Sermaye birikir ve ekili topraklar kâr hadlerinin istenir düzeyde olduğu alanlara yayılırken, nüfus artar ve sabit gerçek ücret ve azalan getiriyle birlikte ücret faturası, marjinal topraklardaki üretimin giderek daha büyük bir bölümünü kapsamaya başlar. Bu süreç, ücret faturasının, marjinal topraklardaki üretimin tamamını kapsayışına ya da yatırımlar subjektif bir kâr haddinde durup toplu durgunluğa ulaşıncaya kadar devam eder. Bu varsayımlar altında, durgunluğa giden yolu uzatmanın bir yolunun ucuz yiyecek maddesi ithali olduğu açıktır; buysa, kullanılan toprakları daraltmak suretiyle kâr haddini arttıracaktır. Bu sonuca ulaşılması şaşırtıcı olmamalıdır. Çünkü Tahıl Yasaları'na (Corn Laws) karşı çıkarken Ricardo'nun görüşlerinin temelini bu model oluşturuyordu.

Konumuzla belki de en yakından ilişkili iktisatçı olan John Stuart Mill, Smith ile Ricardo'nun arasında bir yerdeydi. Mill, fiziksel geçimlik ücret düşüncesini reddediyordu ve eğitim yoluyla, nüfus artışını sınırlamanın, böylece daha yüksek ücret elde etmenin mümkün olacağını düşünüyordu. Mill'in, konumuzla daha yakından ilgili bir görüşü de, birim başına ücret

malîyetinin nüfusla birlikte artmak zorunda olmadığı, çünkü teknolojik gelişmenin olabileceği görüşüydü. Bununla birlikte, Mill de, yatırım olanaklarının tükenmesine dayalı Smith'çi yaklaşım doğrultusunda durgunluğun yaklaştığına kesinlikle inanıyordu; ve aslında, durgunluğun çok yakın olduğunu düşünüyordu. Mill'e göre, kâr haddi düştükçe kapitalistler yüksek riskli girişimlere yatırım yapmaya eğilimli oluyorlardı; buysa, ekonomide istikrarsızlığa ve kararsızlığa neden olmaktaydı. Bu nedenle Mill'e göre, dışarıya sermaye ihraç etmek kötü bir düşünce değildi; bu sermaye işçilerin tükettiği malları ucuz sağlamada kullanılabilirse, daha da iyi olurdu.

Görüldüğü gibi, klasik ekonomi teorisinde, imâlat ürünleri için pazar bulmak zorunluluğunun, ucuz hammadde ve yiyecek maddesi ithal etmenin, yani Avrupa ekonomilerinin büyümesini sürdürmek için sermaye ihraç etmenin bir mantığı vardı.

Kalkınma ve ticaret teorisi

Kısaca belirtilirse, klasik gelişmemişlik kavramına göre, mutlak kâr haddi, sözgelimi İngiltere'dekiyle karşılaştırıldığında yüksek olsa bile, kurumsal sınırlamalar ya da gelişmemiş beğenilerden ötürü, subjektif ya da yerel değerlendirmeyle, değişmez kaldığı için, azgelişmiş toplumlar düşük bir gelir düzeyinde durgunluğa ulaşmışlardır. Smith, McCulloch ve J. S. Mill, bu tür durgun ekonomiye örnek olarak Çin'i gösteriyorlardı. Smith'e göre bu net yatırım eksikliğinin nedeni tekeller ve devlet müdahalesiydi; McCulloch'a göre, yüksek riskti; Mill'e göreyse, gelecek zevklere karşı şimdiki zevklere aşırı değer verme ya da gelişmemiş beğenilerdi. Genel olarak bakıldığında, mülkiyet güvencesinin, altyapının ya da birikimleri harekete geçirecek bankaların olmayışı, buna karşılık, tekellerin varoluşu, uygun olmayan adlî yapı ya da istihdam azlığına yolaçan geleneksel toprak kullanma ve vergilendirme

yöntemleri, yatırım ve büyüme şevkini kıran önemli kurumlar arasında görülüyordu. Gelişmemiş beğenilerle kastedilen, kapitalistlerin kayıtsızlığı ve işgücü arz eğrisinin geriye eğimli oluşuydu. Daha iyiyi isteme ateşi tutuşturulmalıydı... Kapitalistler maddî varlıkları biriktirmeye, işçiler de çalışmaya zorlanmalıydı.

Kuşkusuz, klasik ticaret teorisi Ricardo tarafından ortaya konan karşılaştırmalı üstünlük teorisine ve J. S. Mill tarafından ortaya konan karşılıklı talep yasasına dayanıyordu. Temel düşünce şuydu: Ticaretle, ülkeler karşılaştırmalı malîyet üstünlüklerinin bulunduğu malların üretiminde uzmanlaşacaklar ve serbest ticaretten iki taraf da yararlanacaktı. Madenî para akışı mekanizması karşılaştırmalı gerçek malîyet üstünlüğünün mutlak fiyat üstünlüğü biçiminde yansımasını sağlayacaktı.

Öyleyse, genel olarak, Rapor'un, hem Avrupa, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına, Osmanlı ekonomisinin kurumsal yapısını değiştiren politikaların yanısıra, ticareti ve doğmakta olan 19. yüzyıl uluslararası işbölümünü destekleyen politikalar tavsiye etmesini beklemek doğaldı.

2. *Rapor ve klasik ekonomi teorisi*

Buraya kadar, Rapor'un hazırlanmış olduğu teorik bağlamı geliştirdik. Şimdi burada Rapor daha ayrıntılı olarak incelenmekte ve önerileri klasik ekonomi teorisinin özellikleri açısından ele alınmaktadır. Akademik ile pratik ekonomi bilimi arasındaki olağan bölünmeyi bir kenara bırakırsak, bu bölüm, Rapor'un önerilerinin mantığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

42 sayfa uzunluğundaki Rapor altı ana bölümden oluşmaktadır: Gelirler, giderler, idarî yapılar, muhasebe uygulamaları, gelir ve gider bilançosu ve kamu borçları. İlk iki bölümde, uzun dönemli kalkınma ve büyümeyi destekleme

açısından vergilendirme ve harcama kalıpları değerlendirilmektedir. İdare ve muhasebe konulu sonraki iki bölümde aynı bakış açısıyla kurumsal değişiklikler önerilmektedir. 20. yüzyıldaki benzerleri bakımından, bu bölümler Dünya Bankası'nın etkinlik alanına denk düşmektedir. Son iki bölümdeyse, mevcut borçların ödenmesi için bütçede fazla sağlanması gereğine ağırlık verilmekte ve kısa dönemde istikrar için hemen benimsenmesi gerekli bir dizi önlem sıralanmaktadır. Bu da günümüzde IMF'nin alanına girmektedir.

Uzun dönem gelirler

Klasik (liberal) modelde, vergilendirme genellikle kötü bir düşünce olarak kabul edilir, çünkü piyasanın kaynak ayırmasına müdahaledir. Gene de, zorunlu bir kötülüktür, çünkü, devletin sorumluluklarını yerine getirebilmesi için gelir gereklidir. Vergilendirmenin zararını kısmen gidermek üzere devletin sorumlulukları üç şeyin sağlanmasıyla sınırlanmalıdır: Savunma, adalet (oyunun kurallarının korunması) ve altyapı. Devlet, rekabet, büyüme ve kalkınmaya vesile olan kurumları desteklemekte aktif bir rol oynamalıdır; ama bu genellikle kendi tutkularını dizginlemesi anlamına gelir.

Vergilendirmeye ilişkin pratik ölçü, buna göre, piyasanın kaynak ayırmasına, faktör ya da büyümeye olabildiğince az müdahale etmesiydi. Bu koşullarda, umulmadık kazançlar olan ve lüks tüketime harcanan net rantlar vergiler için ideal kaynaktı.[2] Net rantlardan başka, lüks mallardan (tütün, çay, bira, şeker vb.) alınan vasıtalı vergiler öneriliyordu; çünkü hem talebin göreli fiyat inelastikliği vergi gelirlerinde verimli bir artış yaratacaktı, hem de, Victoria Çağı ahlâk anlaşıyı bu ürünlerin tüketiminde azalmayı destekliyordu.

---

2 Dikkate değer bir husus da, Hindistan'da James Mill'in "bilimsel vergilendirme"yi ortaya atması ve diferansiyel rantı saptamaya çalışmasıdır!

Rapor'un gelirlere ilişkin olarak yönelttiği suçlama, vergilendirmenin " kötü düzenlendiği ölçüde sıkıntı verici" olduğu (s.32) ve devletin ekonomide fazla rolü bulunduğu şeklindeydi. Vergi yapısında önerilen değişikliklerin çoğu, hazinenin gelirlerini azaltmaksızın tarım üreticilerinin vergi yükünü azaltmayı hedefliyordu. Amaç, tarımsal üretimin teşvikinin önündeki engelleri kaldırmak, kâr oranını yükseltmek , böylece tarımsal verimin artmasını sağlamaktı.

Rapor, toplam gelirlerinin yüzde 25'ini oluşturan aşar vergisine ilişkin, Osmanlı hükümetince üretilen reform planını onaylamaktadır. Uygulamada, aşar, tarımsal üretimin yüzde 10'uydu ve toplanması mültezimlere ihale ediliyordu. Önerilen reforma göre bu vergi dolaysız biçimde toplanacak ve son beş yılda toplanan yıllık vergilerin ortalama değerine dayanarak itibarî bir aşar vergisi değeri hesaplanacaktı. Hobart ve Foster, böylece hazinenin gelirlerinin yüzde 8 artacağını tahmin ediyorlardı, ama bundan asıl yarar sağlayan köylüler olacaktı. Çünkü, hem mültezimlerin istismarı ortadan kalkacaktı, hem de tarımsal verim artacak ve uzun vadede daha fazla gelir sağlanacaktı: "Öyleyse bütün olarak bakıldığında, vergi gelirinde dolaysız biçimde önemli bir artış sağlarken, yeni önlemler, (haklı olarak beklenebileceği gibi) toprağı işleyenlere sağladığı rahatlamayla ve sonuçta tüm imparatorlukta üretimi ve ticareti teşvik ederek gelirleri de dolaylı biçimde arttıracaktır" (s.7). Diğer bir deyişle, dışişleri bakanının soruşturmasına yanıt olarak, mültezimlerin tasfiyesi süresinde, Hobart ve Foster hazinenin gelirlerini büyük ölçüde arttırmaktan çok, köylülerin sırtındaki vergi yükünü azaltmayı tercih etmektedirler.

Aslında, genel olarak bakıldığında, iltizam sisteminin (aşarda, hayvan vergilerinde, gümrük resimlerinde, vb.) yerine verginin dolaysız biçimde toplanışının geçirilmesi, Rapor'un en çok önem verdiği önerisidir. Rapor, şunu be-

lirtmektedir: "İltizamlar satılmakta ve yeniden satılmaktadır... böylece, üreticinin hükümete ödemesi gerekli miktarla mültezimin hükümete ödediği miktar arasında birkaç önemli ticarî kârı karşılayacak kadar geniş bir sınır bulunmaktadır." (S.5) Rapor'da ayrıca, üründen aldığı payın değerini arttırmak amacıyla mültezimin yetkisini kötüye kullandığı belirtilmektedir. Bu tür bir analiz, iltizam yöntemine hepsi de karşı olan klasik iktisatçıların analizine uygundur. Örneğin, Smith, iltizam sisteminin, vergi faturasını arttırdığını, çünkü mültezimin kârını da karşılaması gerektiğini öne sürüyordu. Özellikle Smith, mültezimin gelirinin tekelci kârını temsil etmesi gerçeğine dayanarak iltizam sistemine karşı çıkıyordu; iltizam sistemi tekelciydi; çünkü büyük miktarlarda sermaye ve vergi sistemi bilgisi gerektirdiğinden, sisteme giriş önemli ölçüde engelleniyordu.

Rapor'daki bir başka ilginç konu gümrük vergileri bölümüdür. Klasik iktisatçılar, kuşkusuz, serbest ticaretten yanaydılar ve genelde, gümrük vergisine karşıydılar; çünkü, bu verginin, kaynakların ve madenî paranın hatalı biçimde tağşiş edilmesine yol açtığını, fazlanın akacağı kanallar aracılığıyla ticaretin dinamik biçimde teşvikini ortadan kaldırdığını, ayrıca kaçakçılık ve rüşvete yol açtığını vb düşünüyorlardı. Gene de, klasik iktisatçıların çoğu, gümrük vergilerinin verimli ve kolay toplanır olmasından ötürü iyi bir gelir kaynağı olduğunda hemfikirdiler. Örneğin McCulloch'a göre, gelir elde etmek amacıyla, yüzde 12, yüzde 15 hatta yüzde 25'lik gümrük vergisi oranları uygulanabilirdi; ayrıca, gümrük vergisinin koruyucu etkisi, yerli mallar üzerindeki vasıtalı vergiyle dengelenebilirdi. İmparatorluğun bütçe fazlasına ihtiyacı olduğu düşünülürse, gümrük vergilerinde artış bile önerilebilirdi.

Ancak, Rapor'un hazırlandığı sırada Osmanlı hükümetinin Avrupa devletleriyle yeni imzalamış olduğu bir ticaret antlaşması

gümrük gelirlerini azaltıyordu. Yeni antlaşmayla ihracattan alınan yüzde 12'lik gümrük vergisi yüzde 8'e indiriliyor, ayrıca bu oranın her yıl 1 puan azalarak yüzde 1'e inmesi kararlaştırılıyordu. Bunun karşılığında, ithalâttan alınan yüzde 5'lik gümrük vergisi yüzde 8'e çıkarılıyor, ancak transit ticaretten alınan yüzde 4 vergi, yüzde 2'ye indiriliyordu.

Rapor'da, mevcut koşullarda gümrük gelirlerinin azalacağı tahmin ediliyor, ama, vergilerin doğrudan toplanması kurumsallaşır ve kaçakçılık önlenirse artabileceği savunuluyordu. Bununla birlikte, Hobart ve Foster; "Antlaşmanın tarıma ve ticarete getireceği rahatlama ve teşvik"ten umutluydular (s. 10); böylece, aşar vergisinin toplanmasında artış bekliyorlardı. Bir kere daha görüldüğü gibi; ikisi de, tarımsal üretimin fiyat elastikliği konusunda çok iyimserdiler.

Hobart ile Foster'ın arttırılmasını önerdikleri vergiler yalnızca pul vergisi ve tütün vergisiydi. Pul vergisi, tapu senedi, kira kontratı ve para senetlerinden vb alınan bir vergiydi. Rapor'da, bu verginin kambiyo senetlerini, bonoları ve çekleri kapsayacak biçimde genişletilmesi öneriliyordu. Genelde klasik iktisatçılar satıcıların ya da borç verenlerin değil de, tüketicilerin ve borçluların ödeyeceği biçimde pul vergisinden yana olmuşlardır. Daha önce belirtildiği gibi, inelastik lüks bir mal olan tütünün vergilendirilmesi klasik geleneğe tümüyle uygundu. Rapor'da "erkeklerin çoğunun ve birçok kadının tütün tiryakisi olduğu bir ülkede, vergilendirilmesi tüm dünyada kabul edilen bu maddeden sağlanan gelir çok daha fazla olmalı", (s. 11) denilmekte ve vergi oranlarında bir artış önerilmektedir. Rapor'da ayrıca, Müslümanların fazla alkollü içki kullanmayışlarına, böylece alkollü içki vergisinden elde edilebilecek gelirin sınırlı olmasına hayıflanılmaktadır. Diğer tüm vasıtasız vergilerde, vergilerin doğrudan toplanması önerisinin yanısıra, bu vergilerin oranlarının bir örnek yapılması ve/veya azaltılması önerilmektedir.

Diğer gelir kaynaklarıyla (devlet mülkleri) ilişkili olarak, misyon, devletin ekonomide aşırı bir rolü olduğuna işaret etmektedir. Rapor'da, uzun vadede, gelirlerdeki artışın devlete ait mülklerin (emlâk, dalyan, orman, maden ve arazi) satışından gelmesi gerektiği savunulur. Devlet mülklerinin satışı siyasal bakımdan makbul değilse, bunlar uzun dönemli olarak kişilere kiralanmalıdır:

> Bu mülkün büyük bölümü satılabilir; özellikle, olması gerektiği gibi, yabancılara mülk edinme hakkı verilirse, devlet bundan büyük yarar sağlar. Mülkün devletin elinde olduğu yerlerde, şu sırada yıllık olduğunu sandığımız kiralar daha uzun süreler için olmalı ve kiralanmak istenen mülk için reklamdan kaçınılmalı... Kiraların süresi daha uzun olursa, piyasada değerleri artar ve kiralayanlar (mülkün) bakımı ve geliştirilmesi için daha çok özen gösterirler. (s. 15)

Bu öneriler de klasik çevreyle uygundur. Daha önce belirtildiği gibi, klasik iktisatçılar arasında (neoklasik iktisatçılar arasında da) olduğu gibi, devletin ekonomiye müdahalesinin yarar sağlayamayacağı, görevinin piyasanın tahsisi mekanizmasına bağlı olarak oyunun kurallarını belirlemek ve korumakla sınırlanması gerektiği konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Ayrıca, daha önce belirtildiği gibi azgelişmiş ülkelerde mülkiyet güvencesinin bulunmayışı, yüksek kâr oranlarına karşın yatırımların düşüklüğünün temel nedeni olarak görülmektedir. Buna ek olarak, devletin mülklerinin uzun vadeli kiralanmasının, hazinenin net rant -ki bu uygun bir gelir kaynağıdır- sağlanmasına imkân vereceği belirtilmektedir.

Rapor'un, sık sık yinelenen yabancı sermaye ve yabancıların mülk hakkı konusunu ilk kez ortaya atışı bu bağlamdadır. Yinelenen öneri, hükümetin, "yerli ya da yabancı özel girişime

karşı kıskanç tutumunu bir kenara bırakması ve kapılarını serbest rekabete ardına kadar açması" ve "toprağın hem mülkü için daha yüksek bir gelir elde edecek devlet, hem de üretici gücünün gelişmesinden yararlanacak toplum için en yüksek değeri yabancı sermaye aracılığıyla sağlayacağı" (s. 15) şeklindeydi. Serbest rekabetin klasik övgüsüne ek olarak, bu görüşte, Hindistan'la ilgili tartışmalarda da ortaya çıkan bir başka nokta vardır: Ülke, tasarrufun ve yatırımın düşük olması nedeniyle yoksulsa ve hükümet yatırım etkinliklerine müdahale etmek amacıyla vergilendirme yapamıyorsa, mantıklı tek diğer kaynak yabancı sermayedir.

Rapor'da, bu bölümle ilgili son öneri temel (ve bilinen) yapısal değişimdir: "Arz ve talebin serbest oluşumuna müdahaleleri kaldırın" ...tüm devlet tekellerine son verin, lonca sistemini tasfiye edin, ve köylülerin, toprak sahibinin malikânesinden ayrılmasını yasaklamaktan vazgeçin....Çünkü "hükümetin işgücünü ve üretimi yapay biçimde düzenlemeye yönelik her türlü girişim, devlete ve halka zarar vermekten başka bir sonuca ulaşamaz" (s. 33).

Öyleyse, bir bütün olarak ele alındığında Rapor'da, üreticilerin vergi yükünü arttırmaksızın, çoğu durumda fiilen bu yükü azaltarak, merkezi hazine gelirlerinin arttırılabileceğine ilişkin bir iyimserlik gözlenmektedir. Bu, kısa vadede iltizam sisteminin tasfiyesi, orta vadede de tarımsal üretim ve ihracatın arttırılmasıyla sağlanacaktır.

Uzun vadede, serbest piyasanın tahsis mekanizması bağlamında (fiyatların rayına oturması) ve devletin ekonomideki rolünün kısıtlandığı koşullarda, yerli ve yabancı özel sermaye arasında serbest rekabetin tam anlamıyla egemen kılınması, daha fazla yatırıma, verime, ayrıca gelire yol açacaktır. (İlginçtir ki tüm bu öneriler, bugünlerde Dünya Bankası misyonlarının önerilerine çok benzemektedir).

Harcamalar

Rapor'un harcamalara ilişkin genel bakışı şudur: "Ülkenin toplam harcamasında maddî kesinti, başka bir yol bulunmadığında benimsenmesini önerebileceğimiz tek çıkış yoludur" (s. 32).

Rapor'da hem mevcut harcamaların kısılabileceği, hem yönetimin verimliliğinin arttırılabileceği savunulmaktadır. Rapor'da öne sürülen görüş şöyledir: Üst kademe maaşları fazla yüksek olduğundan olağandışı bir israfa neden olmaktadır; öte yandan alt kademe memurların maaşları fazla düşük olduğundan rüşvetçiliğe ve verimsizliğe yol açmaktadır. Yönetim kademelerinde aşırı personel istihdam edildiği de öne sürülmektedir. Ücretlerin ayarlanması, idarî yapının yeniden düzenlenmesi ve bürokrat sayısının azaltılması, ayrıca çalışmayı özendirmek amacıyla terfi sistemi oluşturulması önerilmektedir.

Bu reformlar sayesinde sağlanacak tasarruflar, Rapor'a göre acilen öteki harcama kalemlerine aktarılmalıdır: Ordu, polis teşkilâtı, yargı, karayolları. Rapor'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusu "yağmacı kabilelere karşı sınırları korumada yetersiz, fanatik ayaklanmalara karşı güçsüz, polis teşkilâtı güven vermemekte ve yargı sistemi de "büyük çapta masraflı bir düzenlemeye muhtaç"tır. Ayrıca, üretim ve ticaret yol olmadığından felç olmuş durumdadır" (s. 32). Başka bir deyişle, devletin rolüne ilişkin klasik görüşle tam bir uyum içinde, imparatorluk, daha iyi bir savunma sağlamak (orduya yönelik harcamalar), oyunun kurallarını koymak ve korumak (ordunun yanısıra yargı sistemi ve polis teşkilâtına yönelik harcama) ve altyapı (yol) sağlamak zorundadır.

Bu arada şuna da işaret etmeliyiz: Sözkonusu harcama kalemlerinden son ikisi, özellikle, Rapor'un sık sık değindiği yol yapım harcamaları İngiltere'yle ticareti de kolaylaştıracaktı. 19. yüzyılda, yollar, özellikle de demiryolları uluslararası

işbölümünün iç bölgelere yayılmasında başlıca araçtı. Ulaştırma malîyetlerindeki düşüş yiyeceklerin ve hammaddelerin ihracatını, mamul malların ithalâtını kolaylaştırıyor, böylece iç bölgelerin üretim yapısını değiştiriyor, ayrıca, Senior'un belirttiği gibi, ekonomik durgunluğu da erteliyordu.

Rapor'da, uluslararası ticareti ve uluslararası işbölümünü kolaylaştırmada yolların etkisi açıkça belirtilmekle birlikte, bu konu, tuhaf bir biçimde, hükümet gelirleriyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Ulaştırma malîyetleri çok yüksek olduğu için ürünlerin yerel fiyatının çok düşük olduğu, böylece hükümetin ürünün az bir bölümünü aşar olarak alabildiği öne sürülmektedir. Dahası, iç bölgelerden ihracat yapmak olanaksız olduğundan, üretim yerel taleple sınırlı kalmakta, bu nedenle, hem ürün, hem aşar ile gümrük gelirleri düşük olmaktadır. Gümrük gelirleri olabileceğinden de düşüktür. Çünkü, yol olmayışı ve sonuçta ortaya çıkan yoksulluk "ithalât vergisine tâbî malların tüketimini azaltmaktadır" (s. 33).

Kısa vadede altına çevrilemeyen kâğıt para

Kısa vadede istikrar sağlamak üzere ilk ve en önemli öneri altına çevrîlemeyen kâğıt paranın piyasadan derhal çekilmesidir. Rapor'da, İngiliz lirasının resmî (itibarî) kambiyo değerinin 110 kuruş, piyasa değerinin ise 120 altın kuruş ve 240 kuruş olduğuna işaret edilmektedir. Kâğıt paranın değeri altına göre yüzde 100 aşağıdadır. Rapor'daki temel görüşe göre, altına çevrilemeyen kâğıt para malların fiyatını arttırmakla, kâğıt paraya göre saptanmış borç ve ödemelerin değerini azaltmakla, her türlü ticarî işlemde belirsizlik ve risk yaratmakla ve yaygın hoşnutsuzluğa yol açmakla kalmıyor, hazinenin de önemli ölçüde gelir kaybetmesine neden oluyordu.

Hobart ile Foster, Osmanlı İmparatorluğu'nun o sıradaki

bütçe açığının 2.9 milyon sterlin ve bu miktarın 1.2 milyon sterlininin de, "hükümetin çok masraflı ve yıkıcı türden bir borç olan, altına çevrilemeyen kağıt paranın karşılığı olarak ödenen kısım" (s. 31) olduğunu tahmin ediyorlar. Rapor'da öne sürülen görüşe göre, hükümet, vergi ödemelerini kâğıt paranın itibarî değeri üzerinden kabul ederken, piyasada kâğıt kuruşun değerinin madenî kuruşun değerinin yarısı olmasından, ayrıca, hükümetin borçlarının çoğunun, özellikle madeni kuruş üzerinden olmasından ötürü yılda 1.2 milyon sterlinlik kayba uğramaktadır: "1.220.000 sterlin, madenî kuruşla ödenmesi gerekli değişik harcama kalemlerinde hükümetin kaybını göstermektedir; bu kayıp, kâğıt paranın değerinin düşmesinin yol açtığı yüksek kurdan ileri gelmektedir" (s. 31). Bu nedenle, Rapor'a göre, "kâğıt paranın değerinde görülen neredeyse günlük düşüş gözönüne alındığında...devletin gelirlerini ve itibarını arttırmak, ayrıca tedavüldeki paranın değerinin düşmesini önlemek üzere acil önlemler alınması zorunludur" (s. 39). Hobart ile Foster, Osmanlı hükümetinin bir Kambiyo Bankası kurma önerisine, bunun, hükümet müdahalesiyle kambiyoyu düzenlemek üzere girişilen "boşuna ve zararlı bir çaba" ve "siyasal ekonominin en temel ilkelerine aykırı bir önlem" olduğu gerekçesiyle şiddetle karşı çıkarlar. Bunun yerine, yineledikleri öneri, hükümetin malî işlemlerini kolaylaştıracak ve yönetecek bir Millî Banka kurulmasıydı. Onlara göre, para konusunda atılması gerekli adım yeni bir dış borçlanmayla tedavüldeki kâğıt paranın derhal çekilmesiydi; eğer bu hemen yapılamıyorsa bütçe fazlası vererek zamanla gerçekleştirilmeliydi.

> "Eğer, (diyorlardı) önerdiğimiz ya da önermek üzere olduğumuz önlemler... gecikmeksizin benimsenirse, sonuç, her olasılıkta, devletin itibarını sağlayacak ve bunun sonucunda, kâğıt paranın değeri itibarî değerine

yükselecektir...Bu nedenle, gelecek yıllarda gerekecek tutarı tahmin ederken, bu 152.346.000 kuruşun (1.2 milyon sterlin) gözönüne alınmayabileceğini düşünüyoruz" (s. 31-32).

Klasik okulun uluslararası para teorisi Altın Standardı Rejimi'nde geliştirilmişti. Modern terminolojiyle ifade edilirse bu rejim, kambiyo kuru, altın akışını düzenleyen altın ihraç ve ithal noktaları arasında kaldığı sürece esnek bir kambiyo kuru rejimi, altın ihraç miktarında sterilizasyona gidilmediği sürece de sabit bir kambiyo kuru rejimiydi. Altın standardına ilişkin klasik para teorisi birbirlerini bütünleyici iki teoriden türetilmişti: Paranın Miktar Teorisi ve Fiyat Nakit-Akışı mekanizması. Altına çevrilemeyen kâğıt paraya ilişkin teori İngiltere'de 1797'de konvertibilitenin kaldırılmasını izleyen Külçeci (Bulionist) tartışmalar sırasında şekillenmiştir.

Başka bir ifadeyle Paranın Miktar Teorisi şunu öne sürmektedir: Üretim düzeyi ve paranın dolaşım hızı sabit olduğundan, para arzındaki artışların etkisi fiyat düzeyindeki bir artıştan, ya da, aynı biçimde, paranın değerindeki bir düşüşten başka bir şey olmaz. Fiyat-Nakit Artışı mekanizması ödemeler dengesini otomatik olarak ayarlayan bir teoridir. Eğer, herhangi bir nedenle bir ülkenin dış ödemeler dengesi açık veriyorsa, itibarî kambiyo kuru, ödemeler dengesi açığı kapanana kadar değer yitirecektir. Eğer açık, kambiyo kurunun altın ihraç noktasını, yani, ülke dışındaki altının ülke parasıyla fiyatının, altının taşıma malîyetlerini, risk primini vb. karşılayacak şekilde ülke içi fiyatını aştığı noktaya düşmesine yol açacak kadar büyükse, altın ihraç edilir. Sterilizasyona gidilmediği takdirde bunun anlamı para arzında, dolayısıyla, Paranın Miktar Teorisi uyarınca, fiyatlarda bir düşüş olmasıdır. Bu durum, uluslararası alanda rekabet yeteneğini (gerçek anlamda malların fiyatında azalma) ve ödemeler dengesi açığı

kapanıncaya ve altın kaçışı duruncaya kadar net ihracatı arttırır.

Bu iki teori, her üretim düzeyiyle ilişkili tek bir gerçek para stoku olduğunu belirtmenin yanı sıra, kambiyo kuru altın ihraç ya da ithal noktasına yönelir yönelmez itibarî para stokunun sabitleştiğini ve Altın Standardı Rejimi'nde para arzını arttırma çabasının boşuna olduğunu da belirtir. Para arzındaki artış Paranın Miktar Teorisi uyarınca, fiyat düzeyinde artışa yol açacaktır; bu da, ülkenin uluslararası alanda rekabet yeteneğini azaltacak (yani malların fiyatında bir artışa yol açacak) ve dış ticaret ve ödemeler dengesinde açığa neden olacaktır. Buysa karşılığında, itibarî kambiyo kurunun düşmesine ve (para arzında artış yeterince büyükse) altının kaçışına ve para arzında düşüşe yol açar; böylece, fiyat düzeyinde düşüşü ve ödemeler dengesi açığının kapanmasını sağlar. Başka bir deyişle, oyunun uluslararası kurallarına ve Altın Standardı'na uyulduğu sürece para arzını arttırmak istemek için sebep olmaz. (Burada, klasik iktisatçılarca ayarlama sürecinin hızlı olduğu ve ithal fazlasının uzun sürmediği varsayılmaktadır.)

Konumuzla ilgili önemli bir nokta da şudur: Hem kâğıt, hem madenî para tedavülde olduğu sürece, yukarıdaki sonuç, altına çevrilemeyen kâğıt para arzındaki artış için de geçerlidir. Ricardo'nun, külçeci tartışmaları sırasında işaret ettiği gibi, bunun nedeni, madenî paranın külçe altına çevrilebilirliğidir. Buradaki görüşe göre, fiyat artışı kambiyo kurunun altın ihraç noktasına düşmesine yol açtığında, her ne kadar kağıt para altına çevrilemezse de, altın külçe tüccarlarının altın ihraç etme isteği külçe fiyatının darphane fiyatını (ya da altın sikkelerin itibarî değerini) aşmasına neden olacak, madenî para külçeye dönüştürülerek ihraç edilecek, böylece madenî paranın piyasadan çekilmesi sonucunda para arzı azalacaktır.

Ülke, altına çevrilemeyen kâğıt para çıkarmaya başladı-

gındaysa, kâğıt paranın altına çevrilebildiği bir sistemde görülmeyecek türden sorunlar yaratır; çünkü, bu durumda sterilizasyon mümkün hale gelir, yani, para basmaya yetkili makamlar, altın ya da madenî para kaçışını dengelemek üzere para arzını arttırmaya devam edebilir. Külçeci tartışmalarının temel konusu piyasaya fazla para çıkarılıp çıkarılmadığının saptanmasıydı. Bu tartışmalar sırasında ortaya çıkan ilkelere göre, madenî para standardı konvertibilite koşullarında desteklenebilecek miktardan fazla ise, para arzının aşırı olduğu kabul ediliyordu.

Sonunda egemen olan külçeci görüşe göre, altının kâğıt paranın üzerinde uzun süre prim yapması ve itibarî kambiyo kurunun gerçek paritenin altına düşmesi, bu tür aşırı para arzının göstergeleriydi ve bu durumda para arzının azaltılması gerekiyordu. Hem madenî, hem kâğıt paranın tedavülde olduğu durumda da, altının kâğıt paranın üzerinde prim yapıyor olması (madenî paranın piyasadan çekildiğini gösteriyordu) ve kâğıt para kambiyo kurunun altın kambiyo kurundan daha çok değer kaybetmesi (altının ihraç edildiğini gösteriyordu) paranın, konvertibilite koşullarında desteklenebileceğinden daha fazla çıkarıldığını gösteren açık bir belirtisi ve bu durumda fazla paranın piyasadan çekilmesi gerekiyordu. Kâğıt paranın değerindeki düşüşün nedeni, Rapor'da işaret edildiği gibi devlete güven duyulmayışından kaynaklanıyor olsa bile, bu zorunluydu.

Bu durumda, misyonun önerisi, külçeci tartışmaların içinde evrildiği biçimiyle klasik teoriyle uyumluydu. Hobart ile Foster'in bu tartışmaların derinliğine indiklerini söylemek zordur; ancak, akademik tartışmalardan türetilen politik önerilerin ince noktalarını anlamasalar da uygulayıcılar bunları hayata geçirir. Benzer biçimde, Osmanlı Imparatorluğu'nda madenî paranın ve altına çevrilemeyen kâğıt paranın tedavülde olduğu gözönüne alındığında, Rapor'da açık olmayarak yapılan

tamamen madenî bir para sistemi önerisi, Nakitçi Okul'un politika önerileriyle uyumludur.

Külçeci Okul'un ardılı olarak Nakitçi Okul, 19. yüzyıl ortalarında, ihtiyarî para politikasına karşı çıkan ve madenî para sistemini andıran bir para sistemini savunan görüşleriyle, Bankacı Okul'la giriştiği tartışmayı kazanmıştı. Bu çerçeve içinde, kâğıt paranın piyasadan çekilmesinin, fiyat düzeyinde bir düşüşe yol açacağını, ülkenin rekabet yeteneğini arttıracağını (ya da, mallarının değerinin azalacağını), ayrıca, ödemeler dengesi açığı kapanıncaya ve itibarî kambiyo kuru altının dışarı akışını durduracak altın ihraç noktasının altına düşünceye kadar net ihracatı arttıracağını belirtmek gerekir. Başka bir deyişle, bir bütün olarak bakıldığında para arzındaki azalma, kâğıt para açısından gerçek bir değer kaybına yol açar, çünkü, altının dışarıya akışını durduracak ve ödemeler dengesi açığının kapanmasını sağlayacak biçimde, fiyat düzeyi, itibarî kambiyo kurunun değer kazanışından daha çok düşmek zorunda kalır.

Yeni vergiler

Altına çevrilemeyen kâğıt paranın piyasadan çekilmesi sonucunda 2.9 milyon sterlinlik bütçe açığının 1.2 milyon sterlinin kapatılmasıyla birlikte, Rapor, gerekli malî reformların gerçekleştirilebilmesi için ayrıca yıllık olarak 0.5 milyon sterlin gerektiğini, böylece hazinenin kısa dönemde yıllık gelir ihtiyacının 2.2 milyon sterlin olduğunu tahmin etmektedir. Harcamalarda bir indirimi öneremedikleri için, ayrıca, "gelirlerin artışına dolaylı ve dolaysız biçimde katkıda bulunan" gelir ve yapısal değişim konusundaki daha önceki önerilerinin sonuçları kaçınılmaz olarak "zaman içinde ortaya çıkacağı" için, yazarlar, vergilerin derhal arttırılmasını önermektedirler. Daha önce değinilen tütün ve damga vergisi artışlarına (yazarlar, bu vergilerin her birindeki artışın 50.000

sterlin olacağını tahmin ediyorlar) ve aşarın doğrudan toplanışına (bunun da 120.000 sterlin ek gelir sağlayacağını tahmin ediyorlar) ek olarak üç yeni gelir kaynağı öneriyorlardı: İstanbul'un vergilendirilmesi, erkek hizmetçilerin vergilendirilmesi ve vakıf niteliğindeki arazi ve binaların özel mülke dönüştürülmesi.

İstanbul'un vergilendirilmesi sonucunda, şahıs vergilerinden muaf olan yabancılardan vergi alınmasa bile, 500.000 sterlin elde edileceğini tahmin ediyorlardı. İmparatorluğun klasik örgütlenmesinde sorun tarımsal ekonomik fazlayı İstanbul'a aktarmak olduğu için, kent olarak İstanbul satış vergilerinden muaftı. Loncalar ve ticarî ruhsatlar vergilendiriliyordu, ama gelir ya da varlık vergisine eşdeğer bir vergi yoktu. Ancak, 19. yüzyıla gelindiğinde, kentte yerleşik mültezimlerin ve tüccarların sayısındaki fazlalaşma, ayrıca dış ticaretteki artışla birlikte önemli ölçüde bir zenginlik birikimi olmuştu. Bu nedenle Rapor, "hazinenin tevzi edici adaleti ve acil gereksinimleri yararına" bir varlık vergisi konulmasını önermektedir (s.33).

Klasik iktisatçılar, genelde, kazanç ya da varlık vergisine karşıydılar. Onlara göre, bu vergi fazla gelir sağlamazdı, bu verginin değerlendirilmesi ve toplanması çok zordu, ayrıca, bu vergi, kâr oranı düşük sermayenin likidasyonuna ve sermaye göçüne yol açar ve büyümeye zarar verirdi. Bununla birlikte, binaların ve kiraların vergilendirilmesinin kazançlı olabileceği konusunda görüşbirliği vardı; Rapor'un gelir vergisi yerine önerdiği vergi türü buydu. Rapor'da, ticarî yerlerin kiralarının vergilendirilmesi yolundaki Osmanlı önerisi desteklenir ve şu öneride bulunulur:

> Konut kirası, genelde, oturan kişinin görece zenginliğinin bir göstergesidir; İstanbul'a (yıllık olarak) belirli bir sabit vergi konulmasını önermeliyiz... bu vergi,

konutlar arasında bölüşülmeli, her konuttaki kişiler, konutun kirasıyla (ya da yıllık kullanım değeriyle) orantılı biçimde bu vergiyi ödemelidirler (s.34).

Hizmetçi başına 1 sterlin olmak üzere erkek hizmetçilerin vergilendirilmesi hazineye net olarak 450.000 sterlin gelir sağlayacaktı. Yazarlara göre, "israfa, atıllığa ve yararsız gösterişe" yol açan bir hizmetçi "fazlalığı" olduğu için, böyle bir verginin konulmasını zorunlu kılan "malî politika ögelerinin tümü" vardı. Böyle bir vergi, "hazineye büyük miktarda gelir sağlayacak ve bir yandan, tümüyle, yaşamın aşırılıklarına saldırır ve lüks alışkanlıkları kısıtlamaya yönelirken, aynı zamanda, şu sırada toplum açısından kayıp olan emek kapasitesinin üretken biçimde istihdamını serbest bırakacaktır" (s.35).

Bu analiz, üretken olan ve üretken olmayan emek arasındaki ayrımı ortaya koymak için bir miktar çaba harcamış klasik iktisatçıların çizdiği çerçeveyle tümüyle uyum içindedir. Örneğin Smith, zenginliği belirleyenin yalnızca emeğin yol açtığı verimlilik (işbölümünün bir işlevi) olmadığını, aynı zamanda, "üretken" işte kullanılan emek gücüyle orantılı olduğunu savunuyordu. Ona göre, üretken iş, kullanılan sermaye miktarına dayanıyordu; bu iş, üretimin sürmesini güvenceye alan ve elle tutulur bir şeyler üreten çalışmalardan oluşuyordu. Bu nedenle, Smith'e göre, örneğin lüks mallar üreten işçilerin emeği çiftlik kâhyalarının emeğinden daha üretkendi. Malthus ve J. S. Mill gibi diğerleriyse, sermaye kullanan ve yaratan emeği daha üretken olarak kabul ediyorlardı.

Bu ikiliğe ek olarak, zevklerdeki değişikliğin de kalkınmayı özendirebileceği görüşü vardı. Varlıklıların mâddi birikim isteği arttırılabilir ve taleplerinin yönü kişisel hizmetlerden

maddî ürünlere kaydırılabilirse üretken istihdamı sağlayacak biçimde girişim ruhu harekete geçebilirdi. Ayrıca, ticarî mallar üzerindeki gümrük vergisi gözönüne alındığında ticarî olmayan bir mal üzerindeki vergi serbest ticaret ilkeleriyle uyumlu olacaktı.

Son olarak, Rapor'da belli vakıf mülklerinin özel mülklere dönüştürülmesinin de en azından 1.2 milyon sterlinlik bir gelir getireceği tahmin ediliyordu. Vakıf mülkleri, cami gibi hayır kurumlarına ait mülklerdi ve bu kurumlar adına idaresi özel bir devlet dairesince yürütülüyordu. Vakıf mülkleri genelde iki kategoriye ayrılıyordu: Gerçekten hayır kurumlarına ait olanlar ve özel mülkiyet olmakla birlikte sahibinin dolaysız bir mirasçı bırakmadan ölmesi üzerine vakıf mülkü haline gelenler.

Rapor'un gözönünde bulundurduğu mülkler bu ikinci kategoridekilerdi. Yazarlara göre, özel mülke dönüştürme uygun görülmezse miras haklarının, mülkün belirli bir ücret karşılığında dolaylı vârislere geçecek biçimde genişletilmesi düşünülebilirdi. Buradaki mantık, önceki bölümlerde ele alınan, öteki devlet mülklerinin satışındaki mantığa çok benzemektedir: Bu satış sayesinde yüklü bir gelir sağlanacak ve "mülkün sahiplerine mülkün durumunun iyileştirilmesi için verilecek teşviklerin arttırılması, ayrıca mülk sahiplerinin elde edeceği ek kazanç ülkenin yalnızca maddî değil, aynı zamanda toplumsal refahına da katkıda bulunacaktı" (s. 36).

Bütün bunlara göre, Rapor'un yazarları, hazinenin kısa vadeli gereksinmelerini karşılamak üzere önerdiği yeni vergilerden 2.37 milyon sterlin elde edilmesini bekliyordu. Özetle:

1) Tütün vergisi arttırımı	50.000 sterlin
2) Damga vergisi arttırımı	50.000 sterlin
3) Aşarın doğrudan toplanması	120.000 sterlin

4) İstanbul'un vergilendirilmesi	500.000 sterlin
5) Ev hizmetçilerinin vergilendilirmesi	450.000 sterlin
6) Vakıf mülklerinin özelleştirilmesi	1.200.000 sterlin
TOPLAM	2.370.000 sterlin

Yazarlar giderek şu sonuca varıyorlardı: "Böylece, gerekli olan 2.200.000 sterlinden 170.000 sterlin daha çok gelir elde edilmiş olmaktadır" (s. 37).

3. Rapor'un Değerlendirilmesi

Rapor'un vardığı genel sonuç oldukça iyimserdir:

> (Hükümetin) karşı karşıya bulunduğu durum, vergi koyma gücünün son sınırına kadar kullanıldığı ve buna karşın büyük miktarda ve kaçınılmaz harcama taleplerinin karşılanamadığı umutsuz bir durum değildir; yalnızca, esas olarak ekonomi politikin malîye idaresinin olağan kurallarına dikkat etmemenin yol açtığı malî bir düzensizlik durumu sözkonusudur. Son derece hafif ve uygun bir vergilendirmeyle, tüm alanlarda hiç de fazla masrafa yol açmaksızın yönetim sisteminin tam anlamıyla etkili kılınmasıyla; ve (her türlü borçlanma dahil) 42.000.000 sterlini aşmayan devlet borçlarıyla, imparatorluğun iflâs sınırında uzun süre kalmasına artık izin verileceğine inanamayız (s. 41-42).

Bu haliyle özet olarak, misyonun kafasında canlandırdığı genel senaryo Bretton Woods kurumlarının neoklasik senaryosuna çok benziyordu. IMF gibi, kısa dönemde istikrar için malî ve parasal bir daralma ve gerçek bir devalüasyon öneriyorlardı. Eskiden beri varolan vergilerden bazılarını arttırmak ve hükümet harcamalarını değiştirmeksizin yeni vergiler koymak, doğrudan doğruya bütçe fazlası sağlayacaktır. Kâğıt paranın piyasadan çekilmesiyse, imparatorluğun, oyunun uluslararası kurallarına uygun davranmasını güvenceye alacaktır. Böylece fiyat düzeyi, itibarî döviz kurundan

daha çok azalacak, bu da hem gerçek bir devalüasyona, hem de üretimin kompozisyonunun ticarî mallar yönünde değişmesine yol açacaktır. Açıkça, kâğıt paranın çekilmesi bütçe fazlasını daha da arttıracaktır.

Çünkü, borcun parasallaştırılmasıyla elde edilen enflasyon vergisinin, bu enflasyondan ötürü satınalma gücündeki kayıptan daha az olduğu savunulmaktadır.

IMF gibi, misyon da, bu politikalar sonucunda üretim düzeyinde bir düşüş beklememektedir. Para arzındaki düşüş yalnızca fiyat düzeyine yansıtılacaktır. Ve, örneğin, IMF'nin fiyat desteğini kaldırma programları gibi, vergilerdeki artış üretim düzeyini etkilemeyecektir. Çünkü, bu kaynaklar dikkatlice seçilmektedir. Genel sonuç, uluslararası alanda rekabet olanağının ve dış borçları ödeyebilme yeteneğinin artışı olacaktır.

Uzun dönemde büyüme açısından, Dünya Bankası'na çok benzer bir biçimde, misyonun önerisi fiyatların piyasaya bırakılması, altyapı sağlanması, devletin rolünün azaltılması ve yeniden tanımlanmasıydı. Misyon, talebin fiyat elastikliği konusunda çok iyimserdir ve iltizam yönteminin ve ihracat vergilerinin kaldırılmasıyla üretimde büyük bir artış olacağı tahmininde bulunmaktadır. Devletin rolüne ilişkin olarak, misyonun önerisi "devlet işletmeleri"nin yerli ya da yabancı özel sermayeye satılması ve piyasanın tahsis mekanizmasına müdahalenin kaldırılmasıdır; ticaretin ve sermaye akışının serbestleştirilmesi, ayrıca devlet tekellerinin ve zanaatkâr loncalarının kaldırılması, yerli işgücünün ve sermayenin mobilitesinin arttırılması öneriler arasındaydı. Devletin üstlenmesi gerekli rol, mülkiyet güvencesi için savunma, sözleşmelerin yerine getirilmesi için adalet ve ticareti özendirmek için altyapı sağlanmasıydı.

BÖLÜM VI

OSMANLI DEVLETİ'NİN YANITI

Bu bölümde uygulamaya konmuş ve konmamış reformlar ele alınmaktadır. Eldeki veriler bazı hususlarda epey yetersizdir ve önerilerin benimsenmesiyle sağlanmış vergi gelirlerinin miktarını belirlemek daha da zordur. Genel olarak bakıldığında, kısa vadeli istikrar önerilerinin çoğu oldukça kısa bir süre içinde benimsenirken, uzun vadeli önerilerin ya hiç benimsenmemiş olduğu, ya da çok kademeli olarak benimsendiği görülmektedir. Sonunda varılan noktanın, 1875'te borçların ödenemeyişinin ilânı olduğu unutulmamalıdır.

1. Reformlar

Kısa Vadeli İstikrar

Rapor, "işaret verme" görevini hayranlık uyandıracak bir biçimde yerine getirdi. 1862'de 8.8 milyon sterlinlik bir kredi açıldı. (4.5 milyon sterlin hazineye girdi). Gelirin dörtte üçü kâğıt paranın tedavülden çekilmesi için kullanıldı, bunun yüzde 40'ı madeni parayla, yüzde 60'ı da uzun vadeli devlet

tahvilleriyle değiştirildi ve geri kalan kısmı kısa vadeli borçların ödenmesi için kullanıldı. Görev, Lord Hobart'ın yönetiminde gerçekleştirildi. 1862 kredisinin başarısı büyük ölçüde, İngiliz Parlamentosu ve İngiliz sermaye piyasalarında son derece iyi karşılanan Rapor'un sonucuydu. Dışişleri'nden sorumlu müsteşar Mr. Layar, Rapor'un "Türk maliyesinin durumunda esasen çürümüş ya da kötü hiçbir şey yoktur" yolundaki "memnun edici özelliğine" dikkat çekerek, dinleyicilerine imparatorluğun "borçlarını hep zamanında ödediğini" hatırlatmıştır. Başbakan Lord Palmerston, Sultan Abdülaziz'in erdemlerini övücü bir konuşma yapmıştır. Osmanlı hükümeti kâgıt parayı tedavülden çekmek için yeni bir kredi istemini iletip, bu işlemin yabancı bir uzman tarafından yürütülmesini istediğini de ekledi. Böylece, beş kez aşırı taleple karşılaşan 1862 kredisi, Avrupa para piyasalarında olağandışı bir başarı kazandı (Blaisdell, s.34-35, 49-50).

1 Nisan 1862'de *The London Times*'ın belirttiği gibi "En bilge, en zeki ve en zengin İngilizler'in yüzlercesi, inandıklarından şüphe duyulmayacak bir dille 'hasta adam'ın iyileştiğini" beyan etmek için koşuşturuyorlardı.

Bir Millî Banka kurulması için yürütülen görüşmeler 4 Şubat 1863'te sona erdi. 1856'da kurulan İngiliz patentli Osmanlı Bankası'na Fransız sermayesi eklenerek, Bank-ı Osmani-i Şahane olarak ortaya çıktı. Anlaşma uyarınca otuz yıl boyunca hazineyi malî ve finansal alanda temsil eden kurum olarak bu banka, banknot basma ayrıcalığına sahip olacak ve bütün vergilerden muaf tutulacaktı (Du Velay, s. 113-118). Lord Hobart bankanın genel direktörlüğüne getirildi ve burada 1872'de Madras valiliğine atanana kadar hizmet verdi. Para politikası üzerindeki Avrupa denetimi kuşkusuz, imparatorluğun, oyunu uluslararası kurallara göre oynamasını sağlamanın bir yoluydu. Böyle yabancı bir Merkez Bankası kurulması, Avrupa sermaye piyasalarında da iyi karşılandı

ve 1863'te, Osmanlı Bankası'nın verdiği güvence ile yeni bir kredi açılmasını sağladı. Bu krediden elde edilen para kısa vadeli borçların ödenmesi için derhal Galata bankerlerine aktarıldı (Blaisdell, s. 68-71).

Tütün üzerindeki vergi, Rapor'daki tavsiyeler tutularak 1862'de arttırıldı. Heyet, yaprakların kalitesine göre okka başına 1.5 ile 6 kuruş arasında değişen oranların, okka başına 2 ile 25 arasına çıkarılmasını önermişti: Uygulanan da bu oldu. Ne var ki Mart 1864'te nitelikli tütün üretimini desteklemek için okka başına 12 kuruşluk sabit bir oran uygulamaya konuldu (Du Velay, s. 108,110). Bu verginin toplanması görevi İstihlâk Vergisi İdaresi'ne verildi ve mültezimler yerine maaşlı hükümet görevlileri aracılığıyla toplandı. Benzer şekilde, pul vergisi de, Rapor'da tavsiye edildiği üzere hemen hemen bütün ticarî işlemleri kapsayacak şekilde genişletildi (Shaw ve Shaw, s. 102-103).

İstanbul'un vergilendirilmesine gelince, hükümet, Rapor'un uygun bulduğu bir politika olan işyerleri kiralarının vergilendirilmesi planını benimsedi ve Rapor'un tavsiye ettiği gibi bu vergileri konut kiralarını da kapsayacak şekilde genişletti; ancak, aynı zamanda, Rapor'un karşı çıktığı bir politika olan ve 1858'de imparatorluğun geri kalan kısmı için de benimsenen yüzde 3'lük kazanç vergisini uygulamaya koydu (Shaw ve Shaw, s. 92-93). Ev hizmetçileri üzerine bir vergi konup konmadığı konusunda hiçbir bilgi yoktur; bu da büyük olasılıkla olmadığını göstermektedir. Bu vergiler 1858 ve 1864 yılları arasında düzenlenip uygulanmıştır. Ne var ki, İstanbul'da yapılması gerekli refah ve gelir araştırmalarının 1873'te hâlâ tamamlanmamış olduğu görülmektedir (Du Velay, s. 205).

En azından bazı devlet mülklerinin kişilere devredilmesi tavsiyesine yanıt olarak, hükümet, 10 Haziran 1867'de, sahibinin birinci dereceden mirasçısı bulunmadığı durumlarda

genelde devlete geçecek olan tüm gayrımenkullerin, yıllık gelirinin yüzde 15'i tutarındaki bir kerelik bir ödeme karşılığında ikinci dereceden mirasçılara geçebileceğini beyan etti (Du Velay, s. 140-147). Böylece, veraset hakları, Rapor'un kısa vadeli tavsiyelerine uyacak şekilde, tüm devlet arazilerini kapsayacak biçimde genişletildi.

Bu dönemin bütçeleri hakkındaki veriler çok eksiktir. En önemli kaynak Osmanlı arşivlerinden çıkardığı bütçe tahminlerini biraraya getirip yayınlayan Shaw'dır (1975, 1978). Hükümet tarafından hazırlanan 1863/4 bütçe tahminlerinde tütün gelirleri için öngörülen artış 273.200 sterlin, pul resmî gelirleri içinse 95.000 sterlindir, bu rakamlar, Rapor'da her ikisi için de tahmin edilen 50.000 sterlinin çok üzerindedir. Bu iki gelir kaynağının hazine için çok önemli bir hale geldiği açıktır. İstanbul'un vergilendirilmesinden elde edilecek kazançların tahmini miktarına ilk kez 1874/5 bütçesinde yer verilmiştir. Hükümet 607.000 sterlinlik bir gelir öngörmekteydi; bu miktar yine Rapor'da yeralan 500.000 sterlinlik tahminden daha fazladır. Ne var ki, Bank-ı Osmani-i Şahane'nin bir memuru olan Du Velay, araştırmalar henüz tamamlanmadığı için gelirlerin 123.000 sterlini geçmeyeceğini söylemiştir. Miras haklarının genişletilmesinin katkısını tahmin etmekse çok daha güçtür. Diğer kalemler yanında, kullanım haklarına tapu verilmesiyle elde edilen kazançlar, bu katkının çoğunu içeriyordu. Bütün bu karmaşaya ek olarak elde yalnızca 1863/4 ve 1874/5 yıllarına ait tapu gelir tahminleri bulunmaktadır. Bu iki bütçede öngörülen 607.700 sterlinlik artış, Rapor'daki 1.200.000 sterlinlik tahminden oldukça azdır.

Aşarın doğrudan toplanması hiçbir zaman uygulanmamıştır; (bu konuya daha sonra dönülecektir) ancak, diğer vergilerde düzenlemeler yapılmış ve 1863/4 bütçesi gelirlerde toplam olarak 2.45 milyon sterlinlik bir artış öngörmüştür. Bu miktarın Rapor'daki 2.37 milyon sterlinlik tahmine şüpheli

yakınlığı, bunun heyete karşı bir jest olduğu düşü esini akla getirmektedir. Harcamalar arttığı halde 1862 ve 18[illegible]3 bütçeleri aynı zamanda bir de bütçe fazlası tahmininde bulunmuştur. Ne var ki, gerçek gelir ve harcamalara ilişkin hiçbir düzenli veri bulunmamaktadır. Bu dönemde yazılanlardan bölük pörçük bilgiler elde etmek mümkündür. Bunlara göre devlet sürekli olarak büyük bütçe açıkları vermektedir; buna karşılık, açıklanan tahminlerse, genellikle Avrupalı konsolos ve yatırımcıları reformların meyve verdiğine ikna etmek ya da yeni kredilere gereksinim olduğunu göstermek için hazırlanmaktadır. Eldeki bilgiler Tablo 6.1'de sunulmaktadır.

Bu rakamlar arasında yeralan, hükümetin sermaye girdileri (krediler), bize bu dönemin bütçe açıkları hakkında bir fikir verebilir. Biliyoruz ki, 1860 ve 1865 kredileri carî bütçe açıklarını karşılamakta kullanılırken, 1858, 1860 ve 1863'de alınanlar kâgıt paranın tamamının piyasadan çekilmesi ve kısa vadeli borçların ödenmesi ya da buna ayrılan fon için kullanılmıştır. Başka bir deyişle, bu fonlar varolan iç borçların dış borçlar haline getirilmesi için kullanılmıştır. Bu nedenle, hükümetin dışarıdan aldığı krediler, bütün bu dönemin malî açığını tahminde iyi bir araç oluşturmaktadır. Özetle, hükümetin 1857-1866 döneminde aldığı dış krediler 20.3 milyon sterline ulaşmakta, bu da yıllık ortalama 2 milyon sterlinlik bir bütçe açığı anlamına gelmektedir. Misyondan sonraki bütçe açığının, daha önceki dönemden daha az olduğunu söyleyemeyiz, ama bütçelerdeki rakamların bunu düşündürdüğü görülmektedir.

Uluslararası ödemelere gelince, ortaya çıkan genel sonuç, artan sermaye girdilerinin, kısa vadede (1862, 1863) daha çok ithalât ve daha büyük dış ticaret açıklarını karşıladığı yolundadır. Öyleyse, bütün olarak ele alındığında, bu durumlarda çoğunlukla kullanılan başarı ölçütleri gözönünde tutulursa, 1862 veya 1863 kredilerinin başarısının Rapor

TABLO 6.1: Makroekonomik veriler, 1857-1866

(milyon İngiliz sterlini)

	1857	1858	1859	1860	1861
Bütçe Fazlası	n.a.	n.a.	-1.6	-2.0	-2.9
Carî Hesap	-1.1	-1.0	0.5	-1.4	1.4
Ticaret Bilançosu	-2.0	-1.9	-0.2	-2.6	0.3
İhracat	10.0	10.0	10.4	11.1	12.3
İthalât	12.0	11.9	10.6	13.7	12.0
Faiz Ödemeleri	0.4	0.4	0.6	0.7	0.8
Sabit Değerler	0.0	1.6	2.8	0.5	0.4
Borçlar	0.0	1.7	1.7	0.6	0.6
Ödemeler Bilançosu	-1.1	0.6	3.3	-0.9	1.8

	1862	1863	1864	1865	1866
Bütçe Fazlası	1.6	0.2 (-1.6)b	n.a.	n.a.	-0.7
Carî Hesap	1.7	-1.2	-3.3	-3.8	-5.5
Ticaret Bilançosu	0.6	-1.7	-3.2	-3.8	-4.9
İhracat	13.7	15.8	16.7	15.6	15.5
İthalât	13.1	17.5	19.9	19.4	20.4
Faiz Ödemeleri	0.8	1.2	1.7	1.7	2.2
Sabit Değerler	2.5	7.6	2.0	5.4	0.4
Borçlar	2.6	5.1	2.5	4.6	0.9
Ödemeler Bilançosu	4.2	6.4	-1.3	1.6	-5.1

Kaynaklar: Ödemeler bilançosu verileri özellikle Avrupa arşivlerinden yararlanarak, her bir kaleme ilişkin yeniden tahminde bulunmuş olan Pamuk'tan alınmıştır (s. 199-200). Bütçe fazlası verileri, başka bir kaynak belirtilmediği durumlarda Osmanlı arşivlerinde yeralan ve Osmanlılar tarafından yapılmış tahminleri yayınlayan Shaw'dan (1978) alınmıştır.

(a): Raporda yeralan gerçek bütçe açığı hesaplamaları.

(b): Du Velay'da yeralan (s.110) gerçek bütçe açığı.

Tablo 6.1'de yeralan uluslararası ödemelere ilişkin veriler, her bir kalemi Avrupa arşiv kaynaklarından yeniden tahmin ederek, bunları hem Osmanlı arşivlerindeki rakamlarla, hem de İstanbul Darphane'sinden elde edilen verilerle karşılaştıran Pamuk sayesinde daha güvenilirdirler.

tarafından beslenen Osmanlı malîyesinde esasen kötü hiçbir şey olmadığı yolundaki iyimserliğin sonucu olduğu kuşkusuzdur. Bu sayede, sonraki üç yılda 10.2 milyon sterlinlik net bir girdi olması bunalımı rahatlatmıştır. Bu krediler ta-

mamen Rapor'da tavsiye edilen amaçlar için kullanılmıştır. 9.1 milyon sterlin değerinde kâgıt para piyasadan çekilmiş, bunun yüzde 40'ı yerine yeni basılmış madeni paralar ve yeni hazırlanmış yüzde 6 faizli devlet tahvilleri konmuştur. Gelirin geri kalan kısmı, 11 milyon sterlinlik kısa vadeli borcun karşılanması ya da bunun için fon oluşturulmasında kullanılmıştır.

Bu işlemlerin sonucunda, para arzı azalmış ve imparatorluk, ortodoks klasik ekonomi düşüncesinin en önemli parasal ölçütü olan madenî para standardına dönmüştür. Buna ek olarak, imparatorluğun, oyunu uluslararası kurallarla oynamaya devam etmesi, para basım hakları üzerinde tekele sahip olan Fransız-İngiliz sermayeli Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasıyla sağlanmıştır. Dahası, belgeler, bu bankanın konvertibl kâgıt para basma hakkını kullanmadığını göstermektedir (Tekeli ve İlkin, s. 69). İmparatorluk, böylece, Para Okulu'nun içini rahatlatacak, iyice kısıtlı bir madenî para dolaşım sistemine dayalı hale gelmiş oluyordu.

Ödemeler dengesi verilerinin güvenilirliği ölçüsünde, imparatorluğun önemli fazlalıklar kaydettiği, misyondan sonraki iki yıl içinde imparatorluğun "rezerv durumu"nda da önemli bir gelişme olmuştur. 1862 ve 1863 arasında ithalât daha hızlı artıp daha uzun vadede büyük ticarî açıklara yol açmasına karşın, ihracatta da bir gelişme olmuştur.

Hükümet, misyonun önerdiği malî reformların çoğunu benimsemiş ve bu da gelir artışına yolaçmıştır. Kesin olmasa da, bütçe açığının hacminin, en azından misyondan hemen sonraki yıllarda azaldığını gösterir bazı kanıtlar da bulunmaktadır.

Uzun vadeli büyüme

Kısa vadedeki görece başarısına rağmen, imparatorluk, daha uzun vadede yapısal zorlanmalarla karşılaşacaktı. Uzun vadede

yapısal değişikliği ve büyümeyi özendirecek önerilerle ilgili olarak, 1867'de yabancılara toprak sahibi olma hakkı tanındı. Ancak yabancılar da, Osmanlılarla aynı yasalara ve yargılama yöntemlerine, aynı vergilere tâbî olacaklardı. Toprak mülkiyetinden doğmayan gelirlere uygulanan kişisel vergilerden hâlâ muaf oluşlarıysa dikkat çekicidir. En önemlisi, imparatorlukta yerleşmiş olan yabancıların ticarî gelirleri hâlâ vergilendirilemiyordu (Shaw ve Shaw, s.119; Du Velay, s.148-151).

Kamu mülkiyetiyle ilgili olarak elimizde bulunan bilgiler, veraset haklarının genişletilmesinden başka, madenler ve ormanlarla ilgilidir. 1858'deki Toprak Yasası, ister devlete ait, ister özel arazi üzerinde olsun, bütün yeni keşfedilen madenlerin devlete ait olduğunu açıklamıştır. Bütün madenlerdeki üretimin beşte biri devlete ayrılmıştı ve devlet arazisi üzerindeki madenler mültezimler tarafından işletilecekti. 1861'deki maden yönetmeliği, madenler üzerindeki devlet tekelini kaldırarak, özel toprak sahiplerinin topraklarında yeni keşfedilecek madenleri çıkarmalarına olanak tanıdı. Devlet, üretim üzerinden beşte birlik hakkını hâlâ koruyordu. Devlet arazisindeki madenler, 1867'den sonra aralarına yabancı şirketlerin de katılacağı özel şirketlere kiralanacaktı. Tanınan bu ayrıcalıkların ne kadar uzun süreli oldukları pek açık değildir, ama daha sonra, 1887'de kurulan Maden İdaresi'nin verdiği ayrıcalıkların 40-99 yıllık olduğunu biliyoruz (Shaw ve Shaw, s. 101-102; 123, 162).

Yelpazenin tam tersi tarafındaysa, 1870'deki Osmanlı Orman Yönetmeliği, toprağın kime ait olduğuna bakmadan bütün ormanları Ormanlar İdaresi'nin denetimi ve gözetimine verirken, ağaç kesimiyle ilgili kesin yönetmelikler düzenleyip, aşarı orman ürünlerini kapsayacak şekilde genişletti (Shaw ve Shaw, s. 235). Rapor'da, ormanlar, satılmasa da özel teşebbüse kiralanması önerilen mülkler arasındaydı. Benzer

şekilde, hükümet, tütün satışı, tuz üretimi ve satışı üzerinde tekeller oluşturdu ve bunları sürdürdü (Shaw ve Shaw, s. 103-105).

Belki de amacımız açısından daha önemlisi şudur: 19. yüzyıl boyunca hükümet, sürekli olarak tımar arazilerini, vakıf arazilerini ve diğer geniş arazileri kamulaştırıp köylülere dağıtarak, bunları vergiye tâbî duruma getirdi. Bu işlem çok yavaş ilerlemekle birlikte, yüzyılın sonuna doğru tamamlandı (Shaw ve Shaw, s. 97).

Yollara gelince, 1867'de hükümet, her bir ilde, yol döşeme masraflarını karşılayacak Kamu Yararı Bankaları kurmaya başladı. Bankaların gelirleri aşar üzerine uygulanan küçük bir ek vergiden ve kiralamadan sağlanıyordu. Ne var ki, ücretli işgücünün çok masraflı olduğu görüldü ve 1869'da, kırsal kesimde yaşayan her erkeğin yılda dört gün yol yapımında çalışmasını gerektiren Yol Yapımı Yönetmeliği çıkarıldı. Malzeme giderleri Kamu Yararı Bankaları'nca karşılanacak, ücretsiz işçiler, yiyecek ve yük hayvanlarını kendileri getireceklerdi (Shaw ve Shaw, s.101, 121-122).

1867'ye gelindiğinde çok daha iyi bir yol düzeni sağlanmıştı; ancak ulaşım sisteminde devrim, demiryollarıyla gelecekti. Demiryolu yapımındaki bu yaygın eğilimin, hattâ, uygulanan diğer bazı uzun dönemli reformların Rapor'un önerilerinin doğrudan bir sonucu olduğunu iddia etmek güç olsa da, Rapor'un ruhuna uygun olduğu bir gerçektir. 1861'de, yarısı Balkanlar'da, yarısı Batı Anadolu'da olmak üzere sadece 452 kilometre demiryolu hizmete açıktı. Hükümet daha sonra yabancı şirketlere imtiyazlar tanımaya başladı. Bu şirketlere, yaptıkları demiryollarını belli bir süre işletme tekeli tanındı; uygun bir kâr garanti edildi ve yapılan her kilometre için belli bir miktar ödenmesi önerildi. 1861 ve 1888 yılları arasında 1.328 kilometre daha ray döşendi. Bunlar gene, daha çok Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da verimli vadileri limanlara

bağlıyordu. Ancak, 1888'den sonra doğuda, İstanbul'u Ankara, Konya, Bağdat ve Kutsal Kentler'e bağlayan bir demiryolu ağı kuruldu. 1888 ve 1908 arasında, 5.883 kilometrelik yeni demiryolu ağı hizmete açıldı (Shaw ve Shaw, s. 120-121, 226-227). Demiryollarının, merkezi denetimin kolaylaştırılması ve imparatorluğun dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesi açısından çok önemli etkileri olmuş, ama bunlar ancak borçların ödenemeyişinin ilânından sonra gözlenmiştir.

Yurt içinde bir serbest piyasa sistemi kurulmasıyla ilgili bilgiler oldukça eksiktir. Bununla birlikte, hükümetin ticaret ve sanayide böyle bir sistemi kurmaya istekliyken, tarımda aynı şeyi yapmaya oldukça isteksiz olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1865'te hükümet ekmek ve et dışında bütün mallardaki fiyat denetimlerini kaldırdı (Ortaylı, s. 153). Bu, esnaf loncalarını önemli derecede zayıflattıysa da bunlar, 1908'den sonraki Jön Türk iktidarına kadar yasal olarak feshedilmedi. Buna benzer olarak, ticaretle ilgili adlî yapı da, kısa sürede esas olarak Avrupa modeline göre değiştirildi. 1861'de yeni bir Ticaret Kanunu, 1863'te de yeni bir Deniz Ticaret Kanunu kabul edildi. 1861'de, yalnız ticarî konularla ilgilenecek, karma mahkemeler denen ayrı bir sistem oluşturuldu. Mahkemeler, hükümetin atadığı üç yargıç ve Osmanlı ve/veya Avrupalı tüccarları temsil eden dört müşavirden oluşuyordu (Shaw ve Shaw, s. 118-119). Fakat Avrupalılar ayrıcalıklı konumlarını koruyorlardı; Avrupalı konsoloslar kendi vatandaşlarını temsil etme ve kararları temyiz etme hakkına sahiptiler. Osmanlılar'ınsa böyle bir hakkı yoktu (Arıcanlı, 1976, s. 94-97).

Diğer yandan, hükümet köylüleri toprakta tutmak ve tarımda küçük köylüye dayalı toprak sistemini korumak için yollar arıyor, bu amaçla büyük arazilere el koyarak köylülere dağıtıyordu. Buna ek olarak, örneğin 1845'te bir zorunlu askerlik yasası askerî yükümlülüklerin paraya çevrilmesine

olanak tanıdı. Fakat 1871'deki bir kararname, yoksul ailelerin zengin toprak sahiplerinin yanında parayla çalışmak zorunda kalmalarını önlemek için, askerlik yerine para ödenmesini, bu paranın arazi satışı olmaksızın sağlanması koşulunu getirdi (Shaw ve Shaw, s. 100). Daha genel olarak, bu dönemde arazi kullanımıyla ilgili bütün yasalarda, köylülerin toprağı boş bırakması ve esas olarak da başka bir yere göçmesi yasaklanıyordu. Yasaklamalar toprakla ilgili yapılması olanaklı düzenlemelerle uyumluydu. Örneğin, köylü, izin almaksızın arazisini, bağa, sebze bahçesine ya da tuğla harmanına dönüştüremezdi.

Osmanlılar'ın sanayi ve ticaretin kurumsal ve ekonomik yapısını değiştirmekte makûl davrandıkları, ama tarımda radikal reformlar yapmaya pek yanaşmadıkları görülüyor. 1858'deki Toprak Kanunu ile bu konuda yapılan, toprak kullanım haklarını genişleterek, tapu senedi sahiplerine, o yerin kullanım haklarını özgürce devredebilme, ipotekleyebilme, miras bırakabilme ve satabilme hakkı tanıyan 1867'deki düzenleme kuşkusuz önemli değişikliklerdi. Ne var ki, mutlak mülkiyet hakkı hâlâ devlete aitti; devlet kendisine ait olmayan arazileri kendine bağlamaya devam ediyordu ve toprakta küçük köylü sistemini oldukça sürekli bir politika olarak benimsemişti. Bu şaşırtıcı olmamalıdır, çünkü üzerinde yeniden meşruiyet kurmaya çalıştığı iktisadî fazla tarımsaldı. Özel mülkiyet hakları, geniş araziler ve ücretli emek hem merkezî iktidarına, hem de iktisadî fazla üzerindeki meşruiyetine zarar verebilecek kurumlardı.

Bu noktada çok önemli bir konuyla -vergilerin doğrudan toplanması sorunuyla- karşılaşıyoruz. Gümrük ve tütün vergisi gibi bazı vergilerin doğrudan toplanması başarıyla uygulandı. Fakat, 1862'de gelirlerin yüzde 37.4'ünü oluşturan tarım vergilerinin, özellikle aşar ve hayvan vergisinin doğrudan toplanması girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Hükümet,

1861'den önce değişik illerde, değişik toplama yöntemlerini, 1861'den sonra da daha yenilerini denedi. 1840 ve 1868 arasındaki dönemdeki girişimlerin kısa bir özetini vermek öğretici olacaktır. 1840'ta hükümet, bütün vergilerin İstanbul'dan yollanacak maaşlı görevlilerce doğrudan toplanmasına karar verdi. Amaç, mültezim ve valilerin yerel güçlerini kırmaktı. Görevlilerin bilgisizliklerinden ve yerel bağlantıları bulunmamasından ötürü başarısız oldu. Aşar gelirleri çok azaldı. 1841'de hükümet iltizam sistemine döndü. Açık arttırmalar, yerel bilgi ve kaynaklardan yararlanmak için eyaletlerin merkezlerinde ve iki yıllık dönemler için yapılıyordu. Ancak, iki yıllık dönemin köylünün daha fazla suiistimâl edilmesine yolaçtığı görüldü, çünkü mültezimler bu kısa sürede, vergi kaynağının iyiliğini hiç düşünmeksizin, kayıplarını karşılamaya çalışıyorlardı. 1847'de hükümet, köylünün korunmasına yardımcı olacağını umarak, iltizam haklarının beş senelik verilmesine karar verdi. Öyle görülüyor ki, bu durum ademî merkezi güç oluşumuna yol açtı ve merkez otoritenin meşruluğunu ve gelirlerini tehdit etmeye başladı. Bu dönemde devam eden enflasyon, nominal olarak sabit olan tarımsal gelirlerin alım gücünü de azaltmış olmalıdır. 1852'de hükümet, beş yıllık dönemleri sona erdikçe iltizamları geri alarak, vergileri doğrudan toplamayı bir kez daha denedi. Gelirler bir kez daha düştü. 1855'te hükümet, eğer iltizam hakları için kısa ve düzenli aralıklarla yeniden başvurmaları gerekirse ve bir iki yıllık dönemler için açık arttırma yapılırsa, mültezimlerin, özellikle hazineye aktardıkları gelirler bakımından daha iyi denetlenebileceklerine karar verdi. Güç odaklarının oluşumunu daha iyi önleyebilmek için iltizam birimleri köylere bölündü ve komşu köyler aynı mültezime verilmedi. 1860'ta hükümet, vergilerin toplanıp hazineye aktarılmasından, başka yerlerde oturan mültezimler yerine yörede tanınmış kişilerin sorumlu olmasına karar verdi. Bu

proje, Rumeli'de denendi ve bunun, yalnızca adı değişen bir tür iltizam olduğu farkedildi. Aslında bu, Rapor'un yanlışlıkla, doğrudan vergi toplama adını verdiği denemeydi. 1866'da hükümet Rumeli vergilerini de açık arttırmaya çıkarmaya karar verdi. Ancak, açık arttırmalar bu kez köylülerin, başka yerde oturan mültezimler tarafından daha az suiistimâl edileceği düşüncesiyle taşrada değil, İstanbul'daki Maliye Bakanlığı'nda yapıldı. Ancak, bu doğru değildi; çünkü başkentteki mültezimler iltizamlarını taşradaki ayana gene açık arttırmayla satıyorlardı ve vergileri bu yöntemle topluyorlardı. 1868'de iltizam dağıtma sorumluluğu, valilerin kendi yörelerindeki ayanı, hükümetin başka yerlerde oturan mültezimleri düzene sokmakta gösterdiğinden daha başarılı olacağı umuduyla yeniden valilere verildi (Shaw ve Shaw, s. 97-98).

Diğer bir deyişle, bu dönem boyunca devlet aracı grupların birini diğerine karşı kullanarak ve açık arttırmaları değişik aralıklarla yaparak iktisadî fazladan aldığı payı büyütmeye çalışıyordu. Ancak, bütün bu girişimler arasında pek az fark vardı ve merkezin gelirini arttırmak açısından hiçbir önemli sonuç elde edilemedi. İltizam sistemi 1877'de yasal olarak kaldırıldı, ama tarım vergisinin doğrudan toplanması, yüzyılın sonuna doğru, yeni yapılan demiryolları gereken merkezî denetimi kolaylaştırdığı zaman, o da ancak birkaç eyalette gerçekleşecekti. Uzun vadede gerçekten radikal bir çözüm bulundu: 1926'da aşar kaldırıldı.

2. Makroekonomik İlişkiler

Bu şekilde, genel olarak, devlet, Rapor'un tavsiyelerinin hepsini olmasa da çoğunu benimsedi. Kısa dönemli istikrar için, kâğıt parayı piyasadan çekti, tütün üzerindeki vergiyi ve damga resmîni yükseltti, İstanbul'u vergilendirdi ve veraset haklarını bir harç karşılığı olmak üzere bütün devlet arazilerini kap-

sayacak şekilde genişletti. Uzun dönemli büyüme için, ekmek ve et dışındaki bütün mallar üzerinde fiyat denetimini kaldırdı, yabancılara toprak sahibi olma olanağı tanıdı, sistemini iyileştirme girişiminde bulundu ve bazı devlet mülkleri, özellikle de madenler üzerinde ayrıcalıklar tanıdı.

Bu dönem boyunca dış ticaretin büyüme hızı bu yüzyılın en yüksek düzeyine ulaştı. 1857 ve 1873 yılları arasında, ihracatın ortalama yıllık büyüme hızı, sabit fiyatlarla yüzde 6.2, ithalâtınki yüzde 5.2 idi. (Pamuk, s. 21) Başka bir deyişle, klasik ekonomi teorisinin merkezi bir göstergesine göre, ekonomi oldukça sağlıklıydı. Ama, devlet 1860'lardaki bunalımı atlatabildiyse de, 1875'te borçlarının faizlerini ödemeye devam edemedi ve iflâsını ilân etti.

İmparatorluğun borçlarını ödeyemez duruma gelmesinin nedeninin, tavsiye edilen bütün reformları gerçekleştirememesi olduğu söylenebilirse de, bu o kadar kolay değildir. Bu bağlamda, en önemli iki "yanlış" tütün ve tuz üzerinde devlet tekeli kurulması ve tarım vergilerinin doğrudan toplanmasının başarılamamasıdır. Ancak, ilginçtir ki, Avrupalılar borçların ödenmesini Düyun-ı Umumiye kanalıyla gerçekleştirmeye giriştiklerinde, tütün ile tuzdan elde edilen gelirlerin kendilerine verilmesinde ısrar ettiler ve bunları kendileri tekelleştirdiler. Dahası, 1905'te hükümet, aşarın bazı Anadolu eyaletlerinde doğrudan toplanmasını kararlaştırdığında, Düyun-ı Umumiye bu öneriye şiddetle karşı çıktı (Blaisdell, s. 139-40). Bu iki olay da göstermektedir ki, bu yöntemler gene de, vergi toplamada daha başarılıydı. Diğer bir görüş, bazı reformların uygulanmasının uzun zaman aldığı şeklinde olabilir. Bu görüş, gelir ve refah araştırmaları ve kuşkusuz demiryolları açısından geçerliydi ve doğruya daha yakındır.

Ancak, ilgilenilmeyen daha belirgin sorunlar vardı. Daha önceki bölümlerde de ele alındığı gibi, uluslararası ticaret

sayesinde dünya ekonomisiyle bütünleşme, gelir dağılımında merkezî bürokrasi ve köylünün payını azalttı, tüccar ve mültezimlerinkini arttırdı. Devlet merkezî iktidarını sağlamlaştırmaya çalışıyor ve toprak sahipleriyle mültezimleri zayıflatarak, tarımsal gelirlerden pay almaya çalışıyordu. Ama ya ticarî gelirin vergilendirilmesi? Kuşkusuz dış ticaretin büyüme hızı, bu dönemde üretimin büyüme hızını kat kat aşıyordu. Sorun, Avrupa devletleriyle yapılan kapitülasyon anlaşmalarının, Avrupa vatandaşlarını kişisel vergiden muaf tutmasıydı. Dahası, himaye sistemi denilen sistemle, Osmanlı tüccarlarının çok büyük bir kısmı konsoloslarla yaptıkları anlaşmalar sonucu Avrupa vatandaşlığına geçmişlerdi (Arıcanlı, 1976, s. 98). Başka bir deyişle, ticarî kârlar ya yabancılara ya da başka vatandaşlıklara geçmiş olan Osmanlılar'a gidiyordu. Bunun doğrudan bir sonucu olarak da devlet, ekonominin en canlı sektörünü vergilendiremiyordu.

Dürüst olmak gerekirse, Hobart ve Foster, durumun gaipliğinin farkına varmışlardı. İstanbul'un vergilendirilmesini tartışırken şöyle demişlerdi:

> Türkiye'de oturan... kendi hükümetlerinin "kapitülasyonlarına" bağımlı yabancılar, (ne hakla olduğunu sormanın bizim haddimiz olmadığı) her anlamda kişisel sayılabilecek bütün vergilerden muaf tutulma isteğinde bulunmaktadırlar... Türkiye'nin refahını isteyen ülkelerin, bu anormal muaflığa karşı eşit bir düzenleme sağlamak için çaba harcamalarının zamanının geldiğini ileri sürmek cüretinde bulunuyoruz.... Böyle bir düzenlemenin doğal temeli, bir yandan, yabancılara kendi adlarına mülk sahibi olabilme hakkı tanınması, diğer yandan da, durumlarının, hem vergi ödeme, hem de polis otoritesi açısından Osmanlılar'ınkine benzetilmesi olmalıdır (s. 34-5).

Ancak, bu, Avrupalılar'm pratik çıkarlarının, (ekonomik) rasyonellik prensiplerinin önüne geçtiği durumlardan biriydi. Görüşmelerin sonunda, Avrupalılar yeni kazandıkları mülk edinme haklarıyla ilgili konularda Osmanlılar'la aynı yasalara tâbî olmayı kabul etmekle birlikte, ticaret ve ticarî gelir konusundaki ayrıcalıklı konumlarını korudular.

Dış ticaretin, gelir dağılımına ilişkin başka bir sonucu da, milliyetçi hareketin doğuşu oldu. Balkanlar'da ekonomik güç kazanan toprak sahipleri, mültezimler ve tüccarlar, doğal olarak Sultan'ı bırakıp Avrupa devletleriyle birleştiler ve siyasal iktidar elde etmek için, köylünün memnuniyetsizliğini, özerklik ve/veya bağımsızlık hareketlerine dönüştürmeyi başardılar (Arıcanlı, 1876, s. 98-108). Balkanlar, Avrupalılar'ın "Doğu Sorunu" başlığı altında, değişik etnik ve millî grupları destekleyerek, imparatorluktaki güçlerini arttırma çabalarını sonuna kadar sergiledikleri bir arenaya dönüştü. Bunun sonucunda, bu bölgelerden toplanan vergi gelirlerinde derhal bir düşüş, bu gelirleri sürdürmeye çalışmak için askerî harcamalarda müthiş bir artış oldu. Başka bir deyişle, bunun anlamı hem daha büyük bütçe açıkları -özellikle Fransız-İngiliz sermayeli Bank-ı Osmani-i Şahane'nin para basımı üzerinde tekele sahip olması nedeniyle monetizasyonun bir seçenek olmadığı düşünülürse- hem de daha fazla borçlanmaydı.

Daha geniş bir açıdan bakıldığında, ticarî ve siyasî anlaşmalar, Rapor gibi yarı-resmî araçlar ve konsolosları aracılığıyla uyguladığı gayri resmî baskılarla Avrupalılar, en azından resmî olarak sömürge olmayan bir ülkenin ticaretine kendi oyun kurallarını yerleştirmeyi başarmışlardır. Bu nedenle bir tarafta ticaret ve sanayinin, bir tarafta da tarımın bulunduğu bir bölünme yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. Yabancı uyruklular kişisel vergilerden muaf tutulmuş, Osmanlı tüccarlarına göre daha az ithalât, ihracat ve transit rüsumu ödemiş ve Rapor'a uygun olarak gerçekleştirilen adlî reformların bir

sonucu olarak, Osmanlılar'a göre ayrıcalıklı bir yasal konum edinmişlerdir. Genel sonuç, güzel ticarî kârlar ve tabiî, özellikle fiyat denetiminin kalkmasıyla yerel el sanatlarının çöküşü olmuştur. Osmanlı devleti buna, tamamen sömürgeleşmeyi önlemek için tarımı koruyarak karşılık vermiştir. Yabancı egemenliğinin tarıma yayılmasını önlemek için Osmanlı Devleti, yabancı toprak sahiplerinin Osmanlılar'la aynı yasalara tâbî olmasında ısrar etmiştir (Arıcanlı, 1976, s. 111-112). Aynı şekilde, devletin tarımda radikal yapısal reformlar yapmaktaki isteksizliği, elindeki tek gelir kaynağını koruyabilmek amacıylaydı.

Asıl kaygısı her zaman için tarımsal gelirlerin sürdürülmesi ve kentlerin iaşesinin sağlanması olan Osmanlı Devleti, serbest ticareti kabul etme ve tarımı korumaya eğilimliydi. Benzer dış etkiler, dünyanın değişik bölgelerinde, değişik uyum tepkileri oluşturur. Ancak, bu kez sonuç ticarî sermaye ile tarımsal üretimin birbirinden kopması oldu. Üretime hemen hiç yatırım yapılmadı. Taraflar arasındaki çekişme, ekonomik fazlanın yaratılması için değil, bölüşümünün değiştirilmesi için bir kavga biçimindeydi. Hükümet ve mültezimler ve diğer aracılar ticarî kârları, Avrupalı hisse senedi sahipleri faiz ödemelerini alıyorlardı. Ticarî sermaye ile tarımın birleştiği tek nokta, tüccarların Galata bankerleri aracılığıyla mültezimlere borç para vermeleri, böylece mültezimlerin, ekonomik fazladan pay alıp borçlarını ödemeleriydi; tıpkı Avrupalı hisse senedi sahiplerinin, ekonomik fazladan pay alabilsin ve faiz borcunu ödeyebilsin diye Osmanlı Devleti'ne borç para vermesi gibi. Toprak üzerinde üretim ilişkileri değişmedi, hiçbir teknolojik dönüşüm olmadı ve Rapor'da ağır basan iyimserliğe karşın, tarımsal üretim hiç de önemsenecek ölçüde artmadı; üretimdeki artış hiç kuşkusuz, imparatorluğun aldığı borçların faiz oranlarını karşılamaya yetecek düzeyde değildi.

Böylece, sonuç olarak, klasik hattâ neoklasik ekonomik

çerçeve içinde anlamlı olan ve dış ticareti geliştiren politika tavsiyeleri, 19. yüzyıl ortası Osmanlı-Avrupa ilişkilerine uygulandığında beklenmedik sonuçlar doğurdu. Daha çok 20. yüzyıldaki benzerleri gibi misyon, ticaretin ve dolaysız yabancı yatırımın serbestleşmesinin, fiyat denetimlerinin kaldırılmasının, Osmanlı vatandaşları ve yabancılara özel mülk edinme hakkı tanınmasının ve devletin rolünün azalmasının, yatırım ve büyümede bir patlamaya yolaçacağını ummuştu, olmadı. Bu doğal olarak, imparatorluğun bir sonraki bölümde daha detaylı olarak ele alınacak belirli yapısal sınırlamaları nedeniyle gerçekleşmedi. Üstelik ekonomik hareketin bir ölçüde canlandığı sektörler vergiye tâbî tutulamayan sektörlerdi. Öte yandan misyonun kısa vadede, genel olarak yaktığı "yeşil ışık"ın hükümete yeni borçlara girecek güveni vermesi ölçüsünde başarılı olduğuysa, unutulmamalıdır.

KISIM III

Yapısal Değişiklik Borç ve İflâs

Bu kısım, borç sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan ekonomik yapıları tartışır ve iflâsın nedenlerini incelerken, önceki tüm bölümlere dayanmaktadır.

VII. Bölüm'de, iflâsa yolaçan olaylar ayrıntılandırılıyor ve iflâsın ekonomik nedenleri borç sürecinin bir parçası olarak gelişen ekonomik yapılar bağlamında inceleniyor. İmparatorluğun klasik örgütlenmesinin Avrupa'yla ticaret artışına özel biçimde uyarlanmasının, borç sürecinin başlayışıyla birlikte Avrupalılar'ın reformlar için baskı yapmalarının ve bunlara karşı Osmanlılar'ın tepkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan sınıf ilişkilerinin, borcu geri ödemeye yetecek bütçe ve dış ticaret fazlası sağlayamayan bir ekonomik yapı yarattığı gösteriliyor. Daha sonra da, bu sınırlamaların en sonunda nasıl aşıldığı ele alınıyor.

VIII. Bölüm, tezin temel argümanının oldukça stilize bir özetidir. Bu bölümde, borç sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik ilişkiler kurulmakta, bunların birikim ve büyümeyi engelleyişi, sonra da borç, iflâs ve azgelişmişliğe yolaçışı ele alınmaktadır.

BÖLÜM VII

İFLÂS VE SONRASI

Bu bölümde iflâsı hızlandıran olaylar ve bunun altında yatan yapısal sınırlamalar ele alınmaktadır. Temel argüman, yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan sosyoekonomik ilişkilerin -devlet ve mültezimler, tüccarlar ve diğer aracılarla köylüler ve Avrupalılar arasındaki çatışmaların- borçları geri ödeyebilecek bir bütçe fazlası sağlayamayan, yatırımı desteklemeyen ya da bu yatırımlarla ilgili olarak, bir dış ticaret fazlası yaratmayan bir ekonomik yapıyı sağlamlaştırmış olduğudur.

Bölümün sonunda, bu yapının, esas olarak devlet kapitalizmi aracılığıyla parçalanışı ele alınmaktadır. Temel argüman, başlangıçta Avrupa ticaret ve finans sermayesi yoluyla, iflâstan ve Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasından sonra da Avrupa'dan yapılan dolaysız yatırım yoluyla, ekonomide giderek artan yabancı egemenliğinin iç çatışmalarla beraber çok önemli bir yabancı sermaye karşıtı ittifak da doğurduğudur.

Bu ittifak siyasal ifadesini, devletin düzenlemesiyle yerli sermaye birikim sürecini başlatan Jön Türkler'de bulmuştur.

1. İflâs

6 Ekim 1875'de Osmanlı hükümeti İstanbul gazetelerinde bir duyuru yayımlayarak, 5 milyon Osmanlı lirası tutarındaki bütçe açığını gözönüne alarak, borç faizi tutarının sadece yarısını para olarak, geri kalan borcu, yeni basılıp dağıtılacak yüzde 5'lik hisse senetleriyle ödemeye karar verdiğini açıkladı. Mart 1876'da hükümet neredeyse bütün nakit ödemelerini durdurdu. Bu sırada, ödenmemiş dış borçlar 200 milyon sterlin, bunun yıllık ödemesi de 12.5 milyon sterlindi. 1874'te hükümetin gelirleri 22 milyon sterlin, ihracatı da 19 milyon sterlindi. Başka bir deyişle, borç-ihracat oranı yüzde 10.5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın yüzde 66'sına, hükümetin gelirinin de yüzde 57'sine tırmandı. Bir de, 16 milyon sterlin kadar bir kısa vadeli borç vardı (Issawi, 1980, s. 360; Blaisdell, s. 80).

Çoğu Avrupalı gözlemci iflâs konusunda İstanbul'daki Rus büyükelçisi Kont Nikolay İgnatiev'i suçlasa da, iflâsı hızlandıran başka olaylar da vardı: 1875 kıtlığı ve "Birinci Balkan Bunalımı" olarak anılan olay.

1875, imparatorluk için yüzyılın en büyük kıtlığının yaşandığı yıl oldu. Çoğu yerde ürün kötüydü, seller yıllardan beri yaşananların en korkunçlarıydı ve bazı bölgelerde salgın hastalıklar çıkmıştı. Hükümet, açlığı önlemek için erzak dağıtmak zorunda kaldı. Örneğin, Ankara bölgesinde, 1873 ve 1874'te nüfusun yüzde 25'inin, çiftlik hayvanlarının da yüzde 25'inin öldüğü bildirilmektedir (Issawi, 1980, s. 7). Aşar ve diğer tarım vergileri büyük zorluklarla toplanmıştı ve gelirde önemli ölçüde azalma olmuştu (Blaisdell, s. 76; Owen, s. 108).

Balkanlar'daki ayaklanmaların başlamasında kötü hasatın da önemli rolü oldu. Daha önce de değinildiği gibi, merkezî otoritenin zayıflaması ve zenginliğin taşrada birikmesi, dö-

nemin milliyetçi ideolojileri ve Avrupalı güçlerin yayılmac çatışmalarıyla birleşerek, özellikle Balkanlar'da ayaklanma ve savaşlara neden oldu. 1800 ve 1880 yılları arasında Osmanl egemenliğindeki topraklar yarıyarıya, nüfus da yüzde 30 azald (Issawi, 1966, s 4). 1870'lerin ortalarındaki ayaklanmalar 1874'te Hersek'te başlayıp, Hamburg'dan sağlanan silahlarla beslenerek, Bosna ve Hersek'in her yanına yayıldı. Bunu, Bulga İhtilâlci Merkez Komitesi'nin yönlendirdiği, Mayıs 1875'te Bulgaristan'da çıkan ayaklanma ve Mayıs 1876'da Sırbistan ve Karadağ'ın imparatorluğa savaş açması takip etti. (Shaw ve Shaw, s. 158-166) Bunların anlamı, kuşkusuz, gelirlerin yeterli düzeye erişememesi ve harcamaların tahmin edilen tutarı aşıp bütçe üzerindeki baskının artmasıydı.

Hem acil harcamaları karşılamak, hem de dönemsel baskıları ortadan kaldırmak için, dışardan borç almanın tam sırasıydı ama Avrupa'daki kaynaklar kurumuştu. Avrupalılar, hem Osmanlı hükümetinin borç verilebilirliğine olan güvenir azalması, hem de uluslararası finans piyasalarındaki gene gerginlik nedeniyle, imparatorluğa borç vermeye istekli değillerdi.

TABLO 7.1: Dış Kamu Borcu Nedeniyle Gerçekleşen Uluslararası Fon Akımı

(Yıllık Ortalamalar, 1000 sterlin)

Yıllar	Nominal Değer	Elde Edilen değer	Amortisman Ödemeleri	Faiz Ödemeleri	Net Gelir
1854-57	8.36	4.66	0.68	2.43	1.55
1854-68	2.95	2.05	0.30	1.03	0.72
1869-75	19.76	10.26	1.48	5.45	3.33

Kaynak: Pamuk, 1984, s. 56.

Tablo 7.1'den görülebileceği gibi, dış borçlanma Hobar ve Foster'in olumlu raporundan sonra hızlanmıştı, ama im-

paratorluğun daha önceki borçlarının taksitlerini karşılamak için borçlandığı, giderek daha açık görülmeye başlandı. Artmakta olan borç yükünün yolaçtığı sıkıntı 1860'ların sonlarına doğru ortaya çıkmaya başladı. Temmuz 1866'da vadesi dolan Umumî Borçlar'ın (Bkz: Ek I) ödenmesi üç ay ertelendi; 1871'de yapılması gereken bazı kupon ödemeleriyse hiç yapılmadı. Üstelik, yapılan anlaşmalar sonucu demiryolu döşeyen değişik şirketlerin hükümete birkaç yıl öncesine uzanan ödenmemiş hesapları vardı (Blaisdell, s. 77). İmparatorluğun yükümlülüklerini yerine getirme yeteneğine duyulan güven azalmaktaydı. Avrupa'daki yayınlarda imparatorluğun borç verilebilirliğiyle ilgili görüşler belirtilmeye devam etse de, olumsuz olanlar daha ağır basar hale geldi. Örneğin, 1873 borcunun verilişine tepki olarak *Banker's Magazine* Ekim sayısında şöyle yazdı:

> Türkiye'nin tahvil fiyatlarındaki büyük dalgalanmaları, kamuoyunda, yükümlülüklerini karşılayabilme yeteneğine inancı azalttı. Son olarak aldığı büyük borçların faiz ödeme kapasitesini aştığı ve Avrupalı alacaklıların sabırlarını taşırdığı korkusu yarattı... (Yakın zamanda piyasaya sunulan) yirmi sekiz milyon sterlinlik tahvilin sadece sekiz milyon sterlinlik bölümü alıcı buldu ve düşük talep, doğaldır ki, şu anda Avrupa'nın Türk borçlanmasından bıkmış olduğunu gösteren bir kanıt olarak görüldü.

Aynı şekilde, 9 Ekim 1873'te *London Times* şu tavsiyelerde bulundu:

> Şu anda Türkiye'ye yapılabilecek tek hizmet, gelir ve gider düzenini, gerçek kuralları iyi bilen, Sultan'ın bile müdahalesine izin vermeyecek şekilde düzenlenmiş engelleme ve sınırlamalarla korunan, prensip sahibi devlet adamlarının ellerine bırakarak ciddi bir şekilde

> garanti altına alana kadar, hangi nedenle olursa olsun bir tek şilin bile vermeyi reddetmek olabilir.

Yine 7 Kasım 1874'te şöyle deniyordu:

> Her yeni borcu onaylayanlar bilmelidirler ki yaptıkları, eğer bütün sistem radikal bir şekilde değiştirilmezse sonunda herşeyi tüketecek olan bir yangını körüklemekten başka bir şey değildir.

Üstelik resmî İngiliz desteği 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışıyla birlikte azalmıştı; çünkü bu, Hindistan'a giden yolun artık resmen özerk olan Mısır hidivinin egemenliğinde olması anlamına geliyordu. Bu, aynı zamanda, İngiliz dış yatırımının genel olarak Avrupa'dan Birleşik Devletler'e ve İngiliz İmparatorluğu'na doğru kaydığı dönemdi. Osmanlı İmparatorluğu için Paris'ten borç bulmak her zaman daha kolay olduğu halde, bu yol da, Fransa-Prusya Savaş tazminatının Fransız sermayesi üzerindeki talep baskısı yüzünden kapalıydı.

İmparatorluğa duyulan güvenin azalmasına ek olarak dış borçlanma konusu genelde bir bunalım içindeydi. 1872'de Honduras, Kosta Rika, Santa Domingo ve Paraguay borçlarının geçerliliğinin tartışıldığı bir sırada, borçlarını ödeyemeyeceklerini ilân ettiler. 1873'te tahvil sahipleri faizlerin bir kısmının Kral Amadeus'u tahtında tutmak için ayrılmasına karar verdiklerinde, İspanyol tahvillerinde büyük bir düşme oldu. Bu durum, itibarın azalmasına, kralın tahtını terketmesine, iç savaşa ve iflâsa yolaçtı. Yabancı hükümetlerin tahvilleri, borsalarda genel olarak düşmeye başladı (Jenks, s. 292). Mayıs 1873'te Orta Avrupa'da çıkan malî panik hızla Viyana'dan Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika, Birleşik Devletler, Fransa, Rusya ve İngiltere'ye yayıldı. Buna karşılık olarak, Bank of England, sermayenin daha fazla dışarıya akışını önlemek için Londra bankasının faiz oranını yüzde 9'a çıkardı (Kindleberger, 1978,

s. 132). Son olarak, Bolivya, Guatemala, Liberya ve Uruguay'ın faiz ödemelerini bekletmeleri, 1875'teki Dış Borç Soruşturması'na neden oldu. Komitenin raporu piyasada büyük bir tedirginlik yaratıldığını ortaya koydu ve dış borçlanma salgını, kaynaklar kuruduğu için sona erdi (Jenks, 292).

Büyük önem taşımakla birlikte bu olaylar aslında imparatorluğun malî iflâsının yalnızca zamanını belirlemiş oldu. İflâsın altında yatan nedenler bunlar değildi. Yapısal nitelikteki asıl sorun iki yönlüydü: Birincisi, hükümetin bir bütçe fazlası yaratamaması; ikincisiyse sosyoekonomik sistemin yatırım, üretkenlik ve üretimi, buna bağlı olarak da bir dış ticaret fazlası yaratamaması.

2. Bütçe Fazlası

Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi Osmanlı hükümetinin sık sık dış borca başvurma nedeni, vergi gelirleri üzerindeki geleneksel denetimini yeniden kurmak istemesiydi. Uluslararası ticaret kanalıyla kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme, gelir dağılımını, merkezî bürokrasinin aleyhine, tüccar ve mültezimlerin ise lehine olacak şekilde değiştirdi. Bu ilk şok üzerine çıkan siyasî çekişmelerin sonucunda merkezî bürokrasi, 17. ve 18. yüzyıllarda, ekonomik fazladaki payıyla birlikte otoritesini de kaybetti. Çeşitli yerel eşraf, tüccar ve ayan büyük arazi parçalarını denetim altına alıp köylülerin mülklerini ele geçirdiler, topladıkları vergileri hükümete aktarmadılar. 19. yüzyıl başında hükümetin kararı, imparatorluğun dağılmasını önlemek amacıyla hem harcamaların, hem de gelirlerin merkezîleştirilmesi ve ekonomik fazla üzerindeki devlet payının yeniden kazanılması için bir dizi köklü reform yapılmasıydı. Harcamaların merkezîleştirilmesinin, gelirlerin merkezîleştirilmesinden çok daha kolay olduğu ortaya çıkınca bürokrasi, Avrupa'dan finans sağlamaya yöneldi.

Devlet, bu dönemde hazineye giren net 41 milyon sterlinlik borcu merkezî denetimi arttırmak ve önce yerel eşrafı, sonra da mültezimleri ve Osmanlı tüccarlarını zayıflatmak için kullandı. Merkezî bürokrasi, oldukça karmaşık ve bazen de fazla yüklü bir idarî yapı kurmanın yanısıra, paranın çoğunu askerî harcamalar için kullandı. Yeni idarî yapı, reformların uygulanmasını yönetip gelir akışını sağlarken, iyi donatılmış merkezî ordu da hem dış tehditlere, hem de yerel eşraf ve ayanın kişisel ordularına karşı devletin zorlayıcı gücünü, arttıracaktı (Bkz: Tablo 7.2).

TABLO 7.2: Osmanlı Hükümetinin Planlı Harcamaları

(Toplam harcamaların yüzdesi olarak)

Yıl	Askerî	İdarî	Sultan'ın Özel Harcamaları	Eğitim	Bayındırlık
1860-1	42.1	28.8	13.8	0.2	v.y.
1862-3	41.9	25.9	10.7	0.3	v.y.
1863-4	36.2	23.0	10.5	0.3	v.y.
1866-7	25.8	31.2	8.4	0.7	v.y.
1868-9	29.0	45.9	6.0	0.4	1.6
1869-70	31.6	42.7	6.0	0.5	1.9
1870-1	22.7	42.0	5.7	0.5	1.8
1872-3	22.1	38.6	6.1	0.4	2.4
1874-5	24.0	35.9	5.2	0.5	3.0

v.y: Veri yok.

Askerî harcamalar, Ordu, Donanma, Polis, Jandarma ve Ordu Donanım bütçelerini kapsamaktadır.

İdarî harcamalar, İç, Dış, Adalet ve Maliye bakanlıklarının bütçelerini kapsamaktadır.

Sultan'ın özel harcamaları yalnızca devlet hazinesinin katkılarını yansıtmaktadır. Sultan'ın hazinesinin mülklerden, yatırımlardan ve diğer kaynaklardan da önemli miktarda özel geliri vardı.

Bayındırlık harcamaları, Bayındırlık Bakanlığı'nın, Posta ve Telgraf idarelerinin bütçelerini kapsamaktadır. Bu listeye dahil edilmeyen masraf kalemleri, tahmini iç ve dış borç ödemeleridir.

Kaynak: Shaw, 1978, s. 373-8.

Devlet, yerel eşraf ve ayanı zayıflatmak ve imparatorluğun

dağılmasını en azından geciktirmekte oldukça başarılı oldu. Doğu Anadolu, Mısır ve Balkanlar'da devlet, vergilerin çabuk ve tam ödenmesi karşılığında ayanın özerkliğini tanıdı. Geriye kalan eyaletlerde (Makedonya, Trakya, Anadolu'nun diğer kısımları, Irak, Suriye) devlet derebeylerini ayanı, esas itibariyle yenilgiye uğrattı (Yerasimos, s. 248-51). Devlet borçlanmada Avrupa'ya yönelmek suretiyle Galata bankerleri ve Osmanlı tüccarlarına borçlanmaktan doğan bağımlılığını azaltmakta ve Avrupalı tüccarların imparatorluğun içine girebilmesine olanak tanıyan 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'yla Osmanlı tüccarlarının ekonomik durumlarını zayıflatmakta da başarılı oldu.

Belki de en önemlisi, devletin, geniş arazi mülkiyetine yönelik eğilimi tersine döndürüp küçük köylü toprak mülkiyeti sistemini yeniden kurmayı başarmasıydı. 19. yüzyıl ve özellikle de 1830'lar boyunca devlet büyük arazilere el koyarak, bunları köylüler arasında yeniden bölüştürdü (Issawi, 1980, s. 220-3; Owen, s. 63-4). Arşivlerden ve konsolosluk raporlarından edinilen bilgilere göre, 1870'te bütün ekili arazinin yüzde 80'i ortalama büyüklükleri 6-8 hektar olan küçük toprak parçaları, yalnızca yüzde 20'siyse ortalama olarak 120 hektar büyüklüğündeki büyük toprak parçaları halindeydi.[1] Büyük araziler feodal Doğu Anadolu'da ve oldukça ticarîleşmiş Kuzey Yunanistan'da çoğunluktaydı. Buralarda yıllık ve mevsimlik ücretli işçiler de çalıştırılıyordu, ancak esas olarak yarıcılık uygulanıyordu. Küçük araziler, köylü ailesince işleniyordu (Pamuk, s. 79-102).

Bununla beraber, daha önce de açıklandığı gibi uluslararası ticaretin süregiden baskıları, Avrupa ticaret sermayesinin ekonomik fazlayı ihracata yöneltmek amacıyla yerli tüccarlar

---

1 Bu rakamlar Anadolu, Irak, Suriye, Trakya ve Kuzey Yunanistan'ı (Makedonya) kapsamaktadır.

ve mültezimlerle işbirliği yapabilmesi, mültezimlere ekonomik, buna bağlı olarak da siyasal bir üstünlük sağlamaya devam ediyordu. Sonuç olarak, devlet tarımsal vergileri hiçbir şekilde tatmin edici düzeyde merkezîleştirmeyi başaramadı. 1878 gibi yüzyılın iyice ilerlediği bir dönemde bile, Berlin Kongresi sırasında, Avrupalılar hazineye girecek olan gelirin yüzde 60'ına mültezimler tarafından el konulduğunu öne sürüyorlardı (Pamuk, s. 54).

Tablo 7.3: Osmanlı Devleti Bütçe Fazlası

(milyon İngiliz sterlini)

Yıl	Gelirler	İç Harcamalar	Dış Borç	Bütçe
1859-60	v.y.	v.y.	0.67	-1.60 a
1860-1	11,38	12.58	0.81	-2.01
1861-2	v.y.	v.y.	0.95	-2.90 a
1862-3	15.10	12.43	0.95	1.72
1863-4	13.68	11.90	1.59	0.19
				(-1.6)b
1866-7	14.61	12.64	2.92	-0.95
1868-9	15.57	12.83	3.22	-0.48
1869-70	15.73	12.63	3.22	-0.12
1870-1	17.45	15.06	4.87	-2.48
1872-3	18.76	13.54	6.33	-1.10
1874-5	22.55	15.72	9.72	-2.89
	(15.20)c			(4.5)d
1875-6	v.y.	v.y.	11.63	v.y.

v.y.: Veri yok.

Kaynaklar: Eğer başka bir kaynak belirtilmiyorsa, Gelirler ve İç Harcamalar Shaw'dan (1878, s. 373-8) alınmıştır. Bunlar hükümetin tahmin edilen iç geliri ve planlı iç harcamalardır. (Osmanlılarda mali yıl Mart'ta başlayıp Şubat'ta biterdi.) Dış Borç ödemeleri Pamuk'tan (1984, s. 163) alınmıştır.

(a) Hobart-Foster raporunda (s. 3-4) yeralan gerçek bütçe açıkları.

(b) Du Velay'da (s. 110) yeralan gerçek bütçe açıkları.

(c) Du Velay'ın 1874-5 bütçesindeki gelirlerin daha gerçekçi bir yansıması kabul ettiği tahminleri. (s. 205)

(d) Hükümetin Ekim 1875 tarihli basın bildirisi (Du Velay, s. 208'de yeralmaktadır).

Hükümet, gelirlerini arttırabilmek için borç almış ve har-

camalarını arttırmıştı. Bunun ardından, ekonomik fazlanın bölüşümü için yapılan mücadelede, uluslararası ekonomik ortam mültezim ve tüccarların lehineydi. Böylece, hem harcamaları, hem gelirleri arttırma çabalarına karşın devlet, gelirlerini, harcamalarını karşılayacak kadar arttırmayı başaramadı (Bkz: Tablo 7.3).

Avrupalılar'la yapılan anlaşmalar sonucu yabancıların ticarî gelirlerinin vergilendirilmesi ve gümrük resminin arttırılmasına konan sınırlamalar ve bütün savaşlar (Bkz: Tablo 7.4) kadar, değişik bölgelerde ortaya çıkan milliyetçi hareketler de eklenince, hükümetin borcunu ödemek için bir bütçe fazlası yaratabilmesi pek olası görünmüyordu.

Tablo 7.4: Osmanlı Savaşları, 1798-1923

1798-1801	Fransa'nın Mısır ve Suriye'yi İşgâli
1804-1813	Birinci Sırp Bağımsızlık Savaşı
1806-1809	Rusya ve İngiltere'yle Savaş
1809-1821	Rusya'yla Savaş
1815-1817	İkinci Sırp Bağımsızlık Savaşı
1821	Romen Ayaklanması
1821-1823	İran'la Savaş
1821-1830	Yunan Bağımsızlık Savaşı
1827-1829	Rusya, Fransa ve İngiltere'yle Savaş
1831-1833	Birinci Türk-Mısır Savaşı
1839-1841	İkinci Türk-Mısır Savaşı
1848	Romen Ayaklanması
1853-1856	Kırım Savaşı
1866-1868	Girit Ayaklanması
1875-1876	Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da Ayaklanmalar; Sırbistan ve Karadağ'la Savaş
1877-1878	Rusya ve Sırbistan'la Savaş
1878	Tesalya'da Ayaklanma
1896-1897	Girit Ayaklanması, Yunanistan'la Savaş
1912	İtalya'yla Savaş
1912-1913	Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'la Savaş
1914-1918	Birinci Dünya Savaşı
1920-1923	Bağımsızlık Savaşı

Kaynak: İssawi, 1980, s.4.

3. Yatırım

Devletin, gelirlerini merkezî otoriteyi güçlendirmek için gerekli olduğunu düşündüğü harcamaları karşılayacak kadar arttırmayı başaramadığı argümanı, kapitalist bir toplum düzeninde olması beklenen yatırım ve üretimdeki sistemli artışın sağlanamayışıyla yakından ilgilidir.

Bu döneme ait GSMH'de diğer millî gelir hesaplarıyla ilgili herhangi bir tahmin bulunmamasına karşın eldeki kanıtlar açıkça bunu göstermektedir. Eldem, dolaysız yabancı yatırımın doruğa çıktığı, demiryolu ray uzunluğunun üç kattan daha çok arttığı ve yıllık dolaysız devlet yatırımının toplam gelirlerin yüzde 8'ine yükseldiği daha ilerki bir dönem olan 1894-1914 dönemi için bazı tahminlerde bulunmuştur. Eldem'in tahminlerine göre, bu dönem boyunca, üretimin artış hızı ancak yüzde 1.5, nüfus artış hızı ise yüzde 0.8 olmuş ve toplam yatırım hiçbir zaman GSMH'nin yüzde 10'una ulaşamamıştır.[2] (Eldem, s. 54-78, 308) Eldem'in argümanı, Osmanlılar'ın biraz Avrupa imalâtıyla yarışamamaktan biraz da tarımsal mülkiyete güvensizlikten tasarruflarını, genellikle altın olarak saklama eğilimi gösterdikleridir (Eldem, s 308-9). Eldem'in büyüme tahminlerinin tarımsal gelirlere dayandığı ve bu dönemin, aynı zamanda vergi toplamanın, demiryollarının merkezîleştirme etkileri sayesinde daha verimli bir hale geldiği bir dönem olduğuna dikkat edilmelidir.

Üstelik 19. yüzyıl boyunca tarım teknolojisi değişmemiş, tarımda üretim artmamıştır (Issawi, s. 201-5). 1800'lerin başında, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, tarımda tahta saban ve öküzlerle üretim yapılıyordu. 1927 nüfus sayımı, Türkiye'de sabanların yüzde

---

2 Karşılaştırılabilir dönemlerde, Japonya yüzde 4.1, ABD yüzde 3.3, Almanya yüzde 3.1 ve İngiltere yüzde 2.4 büyüme hızına sahipti (Eldem, s. 316). Dünya tarım üretimi yüzde 1.8 ve dünya sanayi üretimi yüzde 8.2 oranında büyüdü (Eldem, s. 35).

85'inin hâlâ tahtadan, ancak yüzde 15'inin demirden olduğunu ve çok az makineleşme olduğunu gösterdi.[3] (Issawi, s. 367). 1870'de imparatorluk nüfusunun yüzde 80'i köylüydü (Pamuk, s. 87). 1927 nüfus sayımı, Türkiye'nin nüfusunun yüzde 82'sinin tarımla uğraştığını gösterdi (Eldem, s.83).

Üretim düzeyi gerçekte daha büyük bir hızla ilerliyor olsaydı, merkezî otorite ve ticarî kârlar arasındaki çatışmayı çözmenin başka yolları olabilirdi. Buysa, hükümetin, tüccar-mültezimlerin ya da köylülerin yatırım yapma ve yenileşme kapasite ve eğilimlerine dayalıydı. Bu sınıf ve tabakaların o dönemki sosyoekonomik yapı içinde yatırım ve yenilik yapma yetenek ve eğilimlerinin olmadığı görülmektedir.

Devlet

20. yüzyılda, Türkiye dahil azgelişmiş ülkelerin çoğunda devlet, hem dolaysız yatırımlar açısından, hem de ekonomi içinde yatırımın genel düzeni açısından belki de en etkili öge olarak ortaya çıkar. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda gördüğümüz gibi paranın çoğu idari bir yapı ve güçlü bir merkezî ordunun kurulması için harcandı. Bazı kamu yatı-

---

3 1860'larda Avrupalılar, İzmir bölgesinde daha iyi tarım aletleri kullanma yönünde bazı girişimlerde bulundular; ancak, pamuk üretimindeki patlamayla birlikte bu çabalar söndü. 1878'de, bir Dışişleri Bakanlığı raporunda durum şöyle betimleniyordu: "Tarım makineleri ve İngiliz malı tarım aletlerinin kullanımında son yıllarda ya hiçbir ilerleme kaydedilmemiş ya da pek az ilerleme kaydedilmiştir. Daha önceki bir raporda bahsettiğim İngiliz firması bu makine ve aletleri tanıtmak, ayrıca, hükümete, bölgede örnek çiftlikler kurmanın önemini vurgulamak için büyük bir gayret göstermiş, hatta, ücretsiz olarak birkaç ay kullanılmak üzere İngiliz sabanı ve harman dövme makineleri vb. önermiştir... Belki de kavranması gereken ilk şey, tüm tarım makinelerinin gümrüksüz giriş zorunluluğudur" (Aktaran Issawi, 1980, s. 202-3). Durum 1880'lerde değişmeye başladı. 1913'e gelindiğinde, pamuk üretilen Adana bölgesinde 300 kadar buharlı saban ve harman kombinası vardı; ayrıca, İngiltere ve Belçika'dan getirtilen sabanın yanı sıra her yıl ABD'den 200-250 dolayında biçerdöğer ithal ediliyordu. Bununla birlikte, 1923'e gelindiğinde bile, yalnızca, Adana ile Eskişehir ovaları Edirne, Bursa ve İzmir dolayındaki bölgeler modern saban kullanıyordu (Issawi, 1980, s. 203-4).

rımları ve yatırımı teşvik için bazı girişimler yapıldı, ama bunlar devlet için yine de marjinal hareketlerdi.

Örneğin, devlet ithalâtla yarışan bazı sektörlerde fabrikalar kurdu: Üniforma, ayakkabı, matara vb. üretildiği dikiş, dokuma ve şapka fabrikaları; topların, havan toplarının ve taşıma arabalarının üretim ve tamiri için bir ağır silah dökümhanesi, tüfek, karabina, tabanca, mızrak ve süngü üretimi için silah fabrikası; birkaç barut ve bir cam fabrikası. Ancak, bunlar hem yatırım, hem üretimin arttırılmasına yönelik çabaların bir parçası olmaktan çok, genel olarak orduyu geliştirme girişimlerinin birer parçasıydılar (Shaw ve Shaw, s. 122-3). Kamu çalışmalarıyla ilgili olarak yapılan en kapsamlı yatırımlar posta ve telgraf hizmetleri alanındaydı; 1860'ların sonuna doğru imparatorluğun bütün büyük kentleri arasında bağlantı kurulmuştu. Devlet 1860'lardan başlayarak demiryolu yapımında yabancı şirketlere ayrıcalık tanımaya başladı; ancak, 1875'e değin yalnızca 425 kilometrelik demiryolu tamamlandı (Shaw ve Shaw, s. 120-1). Bunlara, üretimin arttırılmasından çok merkezî denetimin artırılması açısından önem veriliyordu. Üstelik bayındırlık çalışmaları ve sivil eğitim için ayrılan bütçe, tahmin edilen toplam harcamaların yüzde 2-3'ünü geçmiyordu.

Üretimi kamçılamak için arada bir çaba gösterildiği de oluyordu. Kırım Savaşı sırasında devlet pamuk üretimini arttırmak için pamuk tohumları dağıttı; 1860'larda hastalıklı yumurtaların yerine Japonya'dan ipekböceği yumurtaları ithal etti (Owen, s. 117). 1866'da Tarım Bakanlığı illerde, yetiştiricilere düşük malîyetli kredi sağlamak, aracı ve tefecilerin gücünü kırmak için tarımsal kredi kooperatifleri kurdu, ama bu kredi yoksul köylülerin eline pek geçmedi (Shaw ve Shaw, s. 102). Devlet sanayiyi canlandırmak amacıyla bir Sınaî Reform Komisyonu kurdu, ticaret fuarları düzenledi ve 1867'de bir Sınaî Reform Okulu açtı. Hükümet, düzenli aralıklarla,

devlet arazilerini serbestçe kullanım izni verdi, bazı hammadde ve makinelerin ithalini gümrükten muaf tuttu (Owen, s. 116).

Gerçekten de, imalât sanayiinde 19. yüzyıl ortasında kısa bir patlama oldu. Bursa, Konya, Diyarbakır, Şam ve Halep'te ipek dokumacılığı; İzmir ve Konya'da halı dokumacılığı; İstanbul'da mum, cam, kâğıt ve konserve; Adana'da pamuklu dokumacılık ve Bursa, Kastamonu, Şam, Vidin, Bosna, Selanik, Aydın, Sivas ve Silistre'de kilim dokumacılığı.

Ne var ki, patlama kısa ömürlü oldu ve fabrikaların birçoğu, Avrupa devletleriyle imzalanan serbest ticaret anlaşmalarına dayanarak yapılan ithalâtla ve Fransız-İngiliz sermayeli Bank-ı Osmani-i Şahane'nin koyduğu Altın Standardı'yla başedemeyerek kapandı (Shaw ve Shaw, s. 125).

Bu nisbeten yetersiz ve oldukça düzensiz yatırım, yenilenme ve üretimi teşvik çabalarının arkasında yatan nedenler, Osmanlı Devleti'nin kimlik bunalımı ve değişimiyle ilgiliydi. Yelpazenin iki ucunda yeralan, idealize edilmiş rol modelleri, klasik prekapitalist devlet ile liberal kapitalist devlet modelleriydi.

Osmanlı Devleti geleneksel olarak ekonomik fazlaya el konulması ve bunun bölüşümüyle yakından ilgilenen, ama bu fazlanın yaratılışına doğrudan karışmayan bir devletti. Daha önce de açıklandığı gibi, imparatorluktaki sosyoekonomik tabakalaşma şöyleydi: Üretim köylüler ve zanaatkârlar tarafından uygun gördükleri biçimde gerçekleştirilecek, tüccarlar devletin yakın gözetimi altında mal akışını sağlayacak, en üst tabaka, yani yönetici sınıf da bir kısmını merkezî düzenleyici olan devlete aktarmak kaydıyla ekonomik fazlaya el koyma hakkını elde edecekti. Bu sosyoekonomik düzen ve varolan teknoloji düzeyinde ekonomik fazlayı büyütme araçları, üretim teknolojilerinde devrim yapmakta değil, daha çok toprak ve emek fethedilmesiydi. Bu, klasik devletin içsel

dinamiğinin doğasında da varolan bir özellikti.

Liberal kapitalist devlet, örneğin Hobart ve Foster'in de ifade ettiği gibi, bir yandan çok daha az denetleyici ve düzenleyici, ancak, diğer yandan da altyapı yatırımlarını yapmaktan sorumlu olan bir devlettir. Bu devlet anlayışının beraberinde getirdiği sosyoekonomik düzen, üretim araçlarının devletten çok özel sektöre ait olduğu ve yalnızca mal değil üretim faktörlerinin (toprak, emek, sermaye) de serbest piyasaya dayandığı kapitalist bir düzendir. Bu sosyoekonomik düzende, bireyler piyasada hayatta kalma savaşı verirler ve ekonomik fazlayı büyütmenin esas yolu üretim teknolojilerinde devrim yapılmasından geçer. Bu tabloda, merkezî bürokraside yeralanlar yönetici sınıfı oluşturmuyordu ve bunların ekonomik fazla üzerinde sosyal olarak kabul edilmiş hiçbir hakları yoktu. Piyasada kazanılan bu hak, kapitalistlere ayrılmıştı. Devlet, kuralları koyup korumak ve bunun bir parçası olarak altyapı yatırımları yapmak için sınırlı bir vergilendirme hakkına sahipti.

Osmanlı Devleti, rolünün ne olması gerektiğiyle ilgili bu iki anlayış arasında tam anlamıyla sıkışıp kalmıştı. Devlet içindeki karşıtlar, ana hatlarıyla, bir yanda saray, ordu ve dinsel kurumlar, öbür yanda Bâb-ı Âlî, yani idare-bürokrasi arasındaydı. Saray, ordu ve dinsel kurumlar klasik devlet kavramını temsil ediyor ve devlet düzenini, ekonomik fazla üzerinde sonsuz denetime sahip yönetici sınıfın en üst tabaka olacağı biçimde değiştirecek reformlar yapılması için baskı yapma eğilimindeydi.

Diğer yandan Bâb-ı Âlî'yse hem devlet denetimini merkezîleştirecek, hem bireysel teşebbüse ve hükümet desteğine dayalı bir ekonomik gelişme sağlayacak reformlardan yanaydı. Herhangi bir zamanda, bu eğilimlerden hangisinin ağır bastığını büyük ölçüde merkezî bürokrasi içinde yeralan çekişmeler belirliyordu.

Örneğin 1839 ve 1876 arasındaki 37 yılda, sadrazamlığın 39, dışişleri bakanlığının 33 kez el değiştirmesi ve aynı kimselerin birkaç kez aynı mevkiye getirilmiş olmaları, yaşanılan siyasal kargaşanın bir yansımasıydı.[4]

Böylece, devlet bir taraftan, ekonomik fazlaya el konulması ve bu fazlanın bölüşümü üzerindeki geleneksel hakkından vazgeçmek istememekte, bir taraftan da değişen zamana ayak

---

4 Bâb-ı Âli'yi temsil eden en ünlü ıslahatçılardan biri İngiliz yanlısı Mustafa Reşit Paşa'ydı (1800-1858). Mustafa Reşit Paşa altı kez başvezir ve üç kez de hariciye nazırı olarak görev yapmıştır. Diğerleriyse, beş kez başvezir ve yedi kez de hariciye nazırı olarak görev yapan Mehmet Emin Ali Paşa (1815-1871) ile iki kez başvezir ve beş kez hariciye nazırı olarak görev yapan Mehmed Fuad Paşa'dır (1815-1869). Devlet aygıtı dışında, 1865'de kurulan Genç Osmanlılar Cemiyeti (İttihat ve Terakki Komitesi ile Jön Türkler'in öncülü) reform hareketinin başını çekiyordu. Bu cemiyet esas olarak üst bürokratların çocukları olan yeni aydın zümreden oluşuyordu. Bunlar toplumun en liberal ögeleriydi ve anayasayı, parlamentoyu ve yasa karşısında tüm Osmanhların eşitliğini savunuyorlardı. Devlet içindeki en yakın müttefikleri, Niş ve Tuna valiliği yaptıktan sonra 1864'te Vilayet Nizamnamesi'ni hazırlayan Midhat Paşa'ydı (1822-1884). Şura-yı Devlet başkanı (1867-68) ve başvezir (1873) olarak da görevyapan Midhat Paşa, 1876 Anayasası'nın da hazırlayıcıları arasında yer aldı. Bu anayasayla, ayanı temsil eden bir Meclis-i Mebusan ile atamayla oluşturulan ve aslında bürokratları ve Bâb-ı Âli'yi temsil eden Meclis-i Ayan kuruldu. Mithat Paşa 1876 ile 1877 arasında gene başvezir olarak görev yaptıysa da Sultan 2. Abdülhamit tarafından görevden alındı ve sonra da öldürüldü; bu arada Sultan, meclisi kaldırarak, 1908'deki Jön Türkler Devrimi'ne kadar sürecek olan istibdat yönetimini pekiştirdi. Liberal devlet görüşünün esaslı bir destekçisi, Jön Türk yönetiminin maliye bakanı olan Cavit Bey'di (1875-1926). Bâb-ı Âli ile sarayın üsluplarındaki fark, eyaletlerdeki ayaklanmalara karşı farklı tutumlarında görülebilir. 1860'larda, Bulgaristan'daki Slav milliyetçiliğinin yükselişini durdurmak amacıyla önce Niş, sonra da Tuna valiliğine getirildiğinde, Midhat Paşa bu huzursuzluğun nedenlerini bulmaya çalıştı. Bunun ardından, yollar ve köprüler yaptırdı ve Tuna Irmağı üzerinde buharlı gemi seferleri başlattı, bir posta sistemi oluşturdu, laik okullar açtı, eski vergileri bağışladı, köylüleri tefecilerin elinden kurtarmak için tarım bankaları kurdu ve yönetimin her düzeyinde danışma kurulları oluşturdu. İstanbul'dan sürgün edilerek Suriye (1878-1880) ve İzmir (1880) valiliklerine atandığında da buralarda benzer reformlar yaptı (Shaw ve Shaw, s. 161). Buna karşılık, bir asker olan ve sarayın tutumunu yansıtan Mehmet Emin Paşa (1813-1881) 1850'de Halep valiliğine atanınca, bedevi ayaklanmalarını vahşice bastırmakla yetindi. Mehmed Emin Paşa daha sonra üç kez başvezir olarak görev yaptı ve dönemin en aptal ve gösterişçi politikacısı olarak ünlendi (Shaw ve Shaw, s.72).

uydurmaya çalışmaktaydı. Özel mülkiyete, büyük toprak mülkiyetine ve tarımsal ücretli emeğe karşı olmakla birlikte, Avrupa'nın baskısıyla serbest ticareti kabul etti, fiyat denetimini kaldırdı, ticaret ve sanayi ile ilgili yasaları modernleştirdi. Aynı şekilde, imparatorluğun üretken temelini sağlamlaştıracak bir çaba gösterilmezken, yukarda bahsedildiği gibi tek tük girişimlerde bulunuldu.

Devletin düzenli olarak yatırım yapmayışı, yatırımların kişisel tasarruftan doğmasının beklendiği anlamını taşıyordu. Sonuç olarak, hiçbir büyük boyutlu proje (demiryolu ağları, sulama sistemleri, barajlar, vb) yapılmadı.[5] Kişisel tasarrufu harekete geçirtecek ve biraraya getirecek yaygın bir bankacılık sisteminin olmaması, ekonomideki kişisel tasarrufun düşük düzeyini yansıtmakla birlikte, yatırımın büyük ölçüde kişisel tasarruftan doğması gerektiği anlamına da gelmektedir.[6]

---

5 Bu projelerden bazıları özellikle demiryolları ve belediye bayındırlık hizmetleri, sonunda yabancı sermaye tarafından üstlenildi; ancak, Düyun-ı Umumiye'nin kurulması ve denetleyici olarak görev yapmasından sonra bu girişimlerin riskliliği azaldı. II. bölümde değinildiği gibi, borçların ödenemeyeceğinin ilânından önce hemen hiç doğrudan yatırım yoktu.

6 Bu dönemin millî gelir hesaplarına ilişkin veri bulunamadığından bu kategorileri nicelleştirmek çok zordur. Bununla birlikte, Issawi'nin aktardığı (1980, s 45-50) bir Dışişleri Bakanlığı Raporu, 1870'de Kuzey Anadolu'da çeşitli toplumsal kesimlerin yaşam standartları ve gelirlerine değinmektedir. Ne yazık ki bu raporda, devlet memurları, tüccarlar ya da mültezimlere ilişkin bilgi yoktur. Bu rapora göre, ortalama (evli) bir gündelikçi işçi yılda 18 Osmanlı lirası kazanıyor ve konut, giyecek, yiyecek harcamaları ve müteferrik masraflar, ayrıca vergiler çıkarıldıktan sonra ellerinde brût gelirlerinin binde 2'si kalıyordu. Ortalama bir işçi (marangoz, duvarcı, demirci vb.) yılda 31 Osmanlı lirası kazanıyor ve benzer biçimde, gelirin yüzde 5.4'ünü biriktirebiliyordu. Bir zanaatkâr (terzi, ayakkabıcı, dokumacı, gümüş eşya kuyumcusu vb.) yılda 50 Osmanlı lirası kazanıyor ve dükkânın kirası ile ruhsat ücreti gibi giderler de çıkarıldıktan sonra gelirlerinin yüzde 20'sini biriktirebiliyordu. Toprak sahibi bir köylü yılda 17 Osmanlı lirası kazanıyor, hayvanlarının ve aletlerinin bakım giderleri de çıkarıldıktan sonra gelirinin yüzde 5'ini biriktirebiliyordu. Ve nihayet, bir ortakçı, yılda 10 Osmanlı lirası kazanıp, gelirinin yüzde 9.3'ünü biriktirebiliyordu. Bir an için, raporda denildiği gibi, gelir sahiplerinin "elinde artan para miktarı"nın gerçekten biriktirildiğini ve bu birikim

1888'de Ziraat Bankası'nın kurulmasına kadar, imparatorlukta yalnız yabancı bankalar vardı. Bunlar devlete borç vermede, 1881'den sonra da, yabancı dolaysız yatırımların finansmanında uzmanlaşmışlardı. Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasından sonra imparatorluğun bir madenî para sistemi benimsemiş olması kredi genişlemesini de sınırlıyordu. Kredi olanakları, çoğunlukla ticarî işlemleri finanse eden ve tüccarlarla mültezimler arasında aracılık yapan Galata bankerlerinin ellerinde toplanmıştı.

Mültezimler ve tüccarlar

Mültezimler ve tüccarların ya da daha geniş bir anlamda eşrafın serveti ellerinde biriktirebilecek, bu nedenle de tasarruf edip yatırım yapabilecek bir konumda oldukları düşünülebilir. Çok stilize bir biçimde ele alınırsa, mültezimler devletten bir eyaletin vergi toplama hakkını satın alıyorlar, vergileri ürün olarak toplayıp sonra da bunları ihracat için Avrupalı tüccarlara aktaran ya da içerde pazarlayan tüccarlara satıyorlardı. Bu arada tüccarlar da mültezimlere, kefilleri olarak, iltizamı satın almaları için borç para veriyorlardı. Özellikle, 1839'dan sonra Avrupalı tüccarların Osmanlı tüccarları devre dışı bırakmalarıyla, ticarî kârların aslan payı dışarıya gitti. Bununla birlikte, bu gruplar, uluslararası ticarette hem tarım ürünlerinin ihracatı ve işlenmiş mamullerin ithalâtı, hem de ucuz

---

oranının tüm imparatorluğa genelleştirilebileceğini kabul edelim. Ayrıca, mültezimlerin ve bürokratların yaşadığı kentsel bölgelerde birikim oranının yüksek (yüzde 10-15) olduğunu da varsayalım. Bu durumda, nüfusun yüzde 80'inin kırsal, yüzde 20'sinin kentsel bölgelerde yaşadığı, kırsal nüfusun yüzde 80'inin toprak sahibi köylüler ve yüzde 20'sinin ortakçılar olduğu bilgilerini kullanarak, yüzde 7-8 gibi düşük bir ortalama birikim oranına (nüfusa göre ağırlıklı ortalama) ulaşılmaktadır. Eldem'in hesaplamalarına göre 1894-1914 arasındaki dönemde tarımsal gelirler GSYİH'nin yüzde 50'sini oluşturuyordu. Bu rakam, 1855-1875 dönemi için düşük görünmekle birlikte, gelir ağırlıklı hesaplaması ortalama birikim oranını yüzde 8-10 dolayında vermektedir.

lüks eşya ithalâtındaki artıştan en çok faydalanan yerli gruplardı.

Daha önce de açıklandığı gibi, mültezimlerin devletle ve köylülerle olan ilişkileri anlaşmazlıklarla doluydu. Nominal olarak sabit bir değer öngören ve tarım ürünlerinin nîsbi fiyatlarındaki bir artışın mültezimlerin yararına olmasını sağlayan, devletle yapılan bu anlaşmanın yasal tarafı bir yana, iltizamın satıldığı açık arttırmalarda fiyat kırmayı kolaylaştırmak için önemli ölçüde hile de yapılıyordu Mültezimlerin köylülerle olan ilişkileri büyük ölçüde zor kullanmaya dayanıyordu ve anlaşmazlıklarla doluydu. Mültezimler yöredeki güçlerine dayanarak gerek tehdit, gerekse zor kullanarak ürünün, yasal hakları olan yüzde onundan çok daha fazlasını kendilerine ayırıyorlardı.

Yerli tüccarlar ve mültezimler toplanan ekonomik fazlayla yatırım yapmaya pek eğilimli değillerdi. İmalâta, yani ithalâtla yarışan bir sektöre yatırım yapmak, devletin, kısmen Avrupalı'ların baskılarıyla, kısmen de Osmanlı tüccarlarının güçlerini zayıflatmak için Avrupa devletleriyle imzaladığı anlaşmalar nedeniyle genel olarak pek kârlı bir seçenek değildi.[7] Öte yandan tarım fazlasından kâr elde etmek yüklü siyasal harcamalar gerektiriyordu. Mültezimler vergi toplama

---

7 Örnegin, 1864 tarihli bir Preussisches Handelsarchiv raporu İstanbul'daki sanayinin durumunu şöyle tanımlamaktadır: ... İstanbul'daki yerel sanayi 1862 ve 1863'teki güçlü ithalât akışına direnemedi. Avrupa ölçülerine göre tanımlandığı biçimde bir yerel sanayiyse genelde henüz ortaya çıkmamış durumdadır. Burada üretilen hiçbir şey ihraç edilememektedir; bunun birkaç istisnası, gezginlerin Şark'a özgü nitelikleri dolayısıyla hediye ve hatıra eşya olarak satın aldığı bazı fantezi eşyalardır. Zanaatkârlar yalnızca yerel tüketim için iş yapmaktadırlar; bunların çoğu Osmanlı vatandaşlarıdır... Avrupalı usta zanaatkârlar ve iş denetimcileri genellikle, yalnızca, burada yaşayan Avrupalıların ihtiyacını sağlayan ticaret alanlarında bulunmaktadır... ve bunlar da yerli halktan insanları çalıştırmaktadırlar. Tek bir sanayi dalı tam anlamıyla el zanaatları düzeyini aşmış bulunmaktadır: Değirmencilik. Buharlı makineyle çalışan altı un fabrikası vardır. Bunlardan biri yılda 20 milyon kilogram, diğeriyse yılda 500.000 ile 1.5 milyon kilogram arasında un öğütmektedir. Büyük un fabrikasının sahibi bir Fransız'dır. Geride kalan beş fabrikadan birinin sahibi

hakkını satın almak zorundaydılar. Bu girişimin kârlılığı, açık arttırma fiyatlarıyla vergi toplama masraflarını, düşük ve tarımsal fazladan alınan payı ise yüksek tutmaya bağlıydı. Açık arttırmada fiyatları düşük tutmaksa çeşitli düzeylerdeki memurları satın almaya ve rakipleri hileli anlaşmalar ya da kaba güçle sıkıştırmaya bağlıydı. Tarımsal fazladan alınan payın yüksek tutulması da gözdağı vermeye ve kaba güce dayanıyordu. Diğer bir deyişle, ayrıcalıklı mültezim konumunu koruyabilmek, bir yandan devlete ve memurlara büyük rüşvetler vermeye, diğer yandan da gösterişli tüketim harcamalarını arttırmayı ve bir kişisel askerî gücü beslemeyi gerektiren yasallığı sağlayarak eşraf konumunu sürdürmeye dayanıyordu. Üretime yatırım yapmak içinse geriye pek bir şey kalmıyordu.

Üretkenliği geliştirip üretimi arttırmak için yatırım yapmak, en iyi koşullarda bile riskliydi. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun prekapitalist üretim ilişkileri çerçevesindeyse, böyle bir girişim çok daha riskliydi. Mültezimlerin çoğu kendi bölgelerinde kendi geçimlerini sağlıyorlardı. Ancak, özellikle devletin merkezîleştirme çabaları sonucu, ekili toprağın yüzde 80'inde, toprağın küçük parçalar halinde köylünün elinde bulunduğu bir yapıyı yeniden kurmayı başarmasından sonra, büyük arazileri ya da toprağı olmayan büyük sayıda köylünün işgücünü elde edemediler. Üstelik, bunu başarsalar da, yasal olarak mülk sahibi sayılmıyorlardı ve devletin el koyması tehlikesiyle her zaman karşı karşıyaydılar. Eşraftan biri

---

bir Fransız, birinin sahibi Yunanlı, üçünün sahibi de Türk'tür... Buna ek olarak, İstanbul yöresinde bazı bakır ve demir döküm atölyeleri, mobilya ve bilardo masası yapan atelyeler, bira ve içki fabrikaları, matbaalar, bir yağ fabrikası, bir bıçkı atelyesi ve mermer ocağı vardır. Halen bazısı çalışmayan bu işletmelerin etkinliği oldukça önemsizdir. Bunlar yalnızca yerel tüketim için üretim yapmaktadırlar ve hattâ bu alanda bile, son zamanlarda her şeyin daha iyisi ve daha ucuzunu sağlayan yabancı mal ithalâtının çok gerisinde kalmaktadırlar (Aktaran, Issawi, s.314).

topluluktaki yerini ve devlete karşı konumunu koruyabilse bile, üretim araçlarını geliştirmek için yatırım yapmak, köylülerle aralarındaki, zora dayalı ilişkiyle çelişirdi. Böyle bir duruma yasal oran olan onda birden daha çok vergi uygulamamak ve/veya çok daha fazla gözetici tutmak ya da belki de ortakçılığa girmek gibi, köylüyle çok daha fazla işbirliği yapıyor olmaları gerekirdi.[8] Büyük arazilere sahip olmak uygun bir seçenek olmadığı gibi, mültezimin aynı yerde durmayıp en verimli bölgeler için açık arttırmalara katılması da ayrıca önemliydi.[9]

Bu koşullar altında, üretken yatırım bir seçenek olarak görülseydi bile, malîyet artışının yanısıra, doğal olarak riskler de taşıyan üretken yatırım dolayısıyla artan üretimden elde edilecek ekonomik fazlanın siyasal alandaki yatırımlarla ve köylünün yaşam standardının zor kullanarak daha da düşürülmesiyle elde edilecek fazlayı aşması pek olası değildi. Bu nedenle mültezimlerin, ihracatta kârlılığın artışı ve lüks mal bolluğu karşısında üretimi artıracak yatırımlar yapmayı değil de, devlete yaptıkları ödemeleri kısmayı ve IV. Bölüm'de anlatıldığı gibi köylülerden alınan vergiyi arttırmayı tercih etmeleri şaşırtıcı değildir.[10]

---

8 Kuşkusuz, ortakçılık, büyük toprak mülkiyeti niteliğindeki ekili toprakların yüzde 20'sinde işgücü denetiminin temel biçimiydi.

9 Avrupa'ya ilişkin yazılarda, köylülerin serfleştirildikleri ve bunun, kentlerdeki ya da emeğin az, toprağın bol olduğu bir ekonomide alternatif istihdama karşı toprak sahibinin rant elde etmesinin yolu olduğu gerçeği üzerinde durulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, ithalâtın rekabeti dolayısıyla alternatif kentsel istihdam azalınca, aynı etkinin, tüm toprakların vergiye tâbi devlet toprağı olduğunun ilân edilmesi ve sabit bir yere bağlı olmayan mobil bir grup "toprak sahibi"nin varlığıyla sağlanması dikkat çekicidir.

10 Toprakta tarım yöntemlerinin ve verimin önemli ölçüde değişmediği gözönüne alındığında, kuşkusuz, üretim artışı, 1894-1914 döneminde olduğu gibi nüfustaki artıştan daha fazla olduysa, bunun nedeni yalnızca tarım alanlarının genişlemesi değil, aynı zamanda emeğin yoğunlaşması olmalıdır.

Köylüler

Ne devlet, ne mültezimler, ne eşraf, ne de tüccarlar sistemli bir biçimde yatırıma girişmediklerinden, yatırım yapabilecek bir tek köylüler kalıyordu. Köylüler bu kaba hatlarıyla çizilmiş sosyal yapı içinde aynı zamanda en yoksul gruptular. Daha önce değinildiği gibi tefeciler dışında başka kredi olanaklarının bulunmayışı nedeniyle, yapacakları yatırım genellikle aile tasarruflarıyla sağlanıyor, bu nedenle de çok küçük çaplı projelerle sınırlı kalıyordu: Gelecek mevsim için daha fazla tohum ve hayvan yemi saklamak, toprağın temizlenmesine daha çok vakit ayırmak ya da yük hayvanı ve saban alabilmek için para biriktirmek gibi. Köylüleri asıl teşvik edici olan biriktirme fikri değil, mütevazi yaşam standartlarını iyileştirme isteğiydi.

Köylüler, mültezimlerin zor kullanarak haksız vergi almalarına karşı durabildikleri ya da bunu ürünün değişmez bir oranıyla sınırlayabildikleri ölçüde, tarımsal ihracatta kârlılığın artışından ve ucuz mamullerin bollaşmasından faydalanabiliyorlardı. Eğer köylüler piyasadaki talep sinyallerine aracılar olmaksızın karşılık verebilselerdi, üretimi arttırarak yaşam düzeylerini yükseltebilirlerdi ve yatırımı arttırmaya eğilimli olurlardı. Ancak, mültezimler, tarımsal ihracatta kârlılığın artmasına, köylülerin elindeki tarımsal fazladan aldıkları payı arttırarak karşılık verebildikleri ölçüde, köylüler uluslararası ticaretten yarar sağlayamıyorlar ve yatırımlar da özellikle düşük oluyordu. Her iki durumda da, köylülerin yoksulluğu konusunda eldeki pekçok kanıt gözönüne alınırsa, net yatırım, köylü ailesinin zorunlu gereksinimleri sağlandıktan sonra elde kalanla gerçekleştiriliyordu.

Belki de en önemlisi, köylüler yaşamlarını sürdürmek için piyasaya bağımlı olmadıklarından ve kendi geçim araçlarına sahip olduklarından, tek bir birimin tek başına uyguladığı herhangi bir teknik yeniliğin yaygın bir şekilde benimsen-

mesini sağlayacak yapısal güçlerin sistemde bulunmamasıydı; bu durum, eşraf ve onların arazileri için de geçerliydi. Bir üretim biriminin iktisadî verimliliğini arttırması diğer birimlerin varlığını tehdit etmiyordu. Başka bir deyişle, rekabetçi kapitalizmin aksine yatırım ve yenileşme, bu prekapitalist üretim ilişkilerinin sistemsel özellikleri değildi.[11] Bu, belli bir bölgede hem modern, hem eski üretim yöntemlerinin bir arada bulunuşunu olduğu kadar, köylülerin, olanak olsa bile yeni yöntemleri kabul etmedeki isteksizliklerini de kısmen açıklamaktadır.[12]

Böylece, genel bir bakışla, özellikle 1880'ler öncesinde üretim yöntemleri ilkel, üretimdeki artışsa çok düşük bir düzeyde kalmıştır. 1880'den sonra, demiryolları ve diğer girişimler için dolaysız yabancı sermaye girişinin artmasıyla tarım teknolojisi değişmeye başlamış, ancak, bu değişim çok yavaş ve düzensiz gerçekleşmiştir. Örneğin, bir İngiliz Dışişleri raporu 1846'da Erzurum'daki tarımı şöyle tanımlamaktadır:

> Sabanın basit bir yapısı vardır ve öküzlerini uzun ince bir sopayla yöneten tek bir kişi tarafından kullanılır. Sabanın toprakta açtığı izi derinleştirmek için, boyunduruk saban okunun sonuna kadar getirilerek saban

---

11 Yatırım ve icat, hem kapitalistlerin, hem işçilerin yaşamlarını sürdürmelerinin piyasaya dayalı olduğu rekabetçi kapitalizmin sistemsel özellikleridir. İşçilerin kendi üretim araçları yoktur ve gelir elde etmek ve yaşamak için zorunlu ihtiyaçlarını satın almak üzere emek güçlerini kapitalistlere satmak zorundadırlar. Kapitalistler doğrudan emek gücüne sahip değillerdir ve sermaye, malzeme ve emek gücünü satın almak ve bunları üretimde birleştirmek, sonra da, gelir elde etmek üzere üretimi kârlı biçimde satabilmelidirler. İkisinin de, piyasanın değiştokuş mekanizması dışında başka bir yoldan geçim araçlarını sağlaması olanaksızdır. Bu üretim ilişkilerinde, piyasada başarılı olmak, piyasadaki kâr haddinden üretim yapmak, bu nedenle her bir teknik yeniliği benimsemek bir zorunluluk olmaktadır. Dahası, kârın arttırılmasının (iktisadî fazla) başlıca yolu yenilikler yapmak ve rakiplerinden önce üretkenliği arttırmaktır.

12 "Kendi durumunu iyileştirme"ye karşı bu açık direniş, dönemin Avrupa yayın organları arasında tümüyle nefret ve şaşkınlıkla karşılanmıştı.

> demirinin ucunun toprağa daha dik girmesi sağlanır... (Tarlalar) çoğunlukla iki yılda bir yıl nadasa bırakılır; ekilecek ürünün sırasıysa belli değildir... Arpa tarlaları sık sık, yakacak olarak kullanılmış olan tezek külleri, ayrıca saz ve hasır külleriyle gübrelenir (Issawi, 1980, s. 216).

1856'daki başka bir Dışişleri Bakanlığı raporuna göre, daha gelişmiş olan Rodos Adası'nda "tarımda kullanılan araçlar saban, bel, çapa ve oraktır. Bu araçların hepsi de çok kusurludur ve insan gücü yerine hiçbir makine kullanılmamaktadır" (Issawi, 1980, s. 209). Bir başka rapor da çok sonra, 1908'de Güneydoğu Anadolu'daki tarımı şöyle anlatmaktadır:

> Sabanlar için gerekli bir çift öküz ya da sığırın her biri günde dört saat çalışır. Zayıf ve çelimsiz öküzler daha güçlü olan sığırlara göre daha hafif bir sabanı çekebilirler. Saban demiri ilkel, ok başı biçimindedir ve toprağı 20 ile 30 cm. derinliğinde kazar... Tırmık çekmek (pamuk dışında) bilinmemektedir. Nadas, Diyarbakır'da (karpuz yetiştiriciliği dışında) kullanılmamaktadır. Harput'ta nadasa bırakma ve insan pisliği yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ürünler orakla biçilir... buğday öküzlerle ezilir. Döven ve harman makineleri bilinmemektedir... Çoğu bölgelerde hasadı harman yerlerine taşımak için öküz arabaları kullanılmaktadır. Diyarbakır'da öküz arabası bulunmamaktadır ve tahıl hayvanlarla taşınır... Birçok yerde yerel olarak imal edilmiş harman savurucuları kullanılmaktadır... Buğday su değirmenlerinde öğütülür ve un tek bir kalitededir. Dairesel hareketlerle kenarı üzerinde dönen ve at gücüyle çalışan bir değirmen taşıyla tanelere ayrılır. İlk olarak 6 ya da 7 yıl önce yerel olarak imal edilmiş buğday öğütücüler şimdi Harput ve Diyarbakır'da yapılmak-

tadır... Diyarbakır'da toprak iki yıl nadasta bekletilir ve üçüncü yılda sabanla sürülür. Harput'ta her yıl sürülerek sırayla değişik ürünler yetiştirilir... Sulama konusunda yapılan tek girişim, arazi eğiminin izin verdiği yerlerde en yakın akarsudan tarlalara küçük kanallarla su taşımaktır. Kurak aylar için su saklanacak baraj sistemi bilinmemektedir. Su çarkları bilinmemektedir (Issawi, 1980, s. 219-20).

Bir *Correspondance Commerciale* raporu, yüzyıl dönümünde, biraz daha gelişmiş Orta Anadolu bölgesinde yeralan değişiklikleri şöyle anlatmaktadır:

> Çiftçilik konusunda çok bilgili olmaktan uzak olmakla birlikte, iç bölgelerdeki köylülerin bilgisi, bizim toprak işleme yöntemlerimizden gene de çok kötü değildir; yavaş yavaş eski çalışma alışkanlıklarını bırakmakta ve çoğunlukla, daha yeni ve verimlilerini benimsemeye istekli davranmaktadırlar. Kuşkusuz, toprağın tümünün işlendiğini ya da bütün eski yanlışların bırakıldığını göremiyoruz.. Ne var ki bazı gerçekler açıkça görülmektedir: İlk olarak, birkaç yıl önce Amerika'dan gelmiş olan tarım makineleri her geçen yıl çoğalmaktadır... Bu gelişmenin arkasında yatan itici güç, yalnızca, en yüksek kazanç hayalleri böylesine bir gayreti harekete geçirecek kadar güçlü olmayan Anadolu halkı değildir. Bölgede yerleşmiş olan Avrupalılar, onlara ilerleme yolunda cesaret vermektedirler ve bu bağlamda Osmanlılar'ın Anadolu'daki demiryollarının katkısından da sözedilmelidir... Bilindiği gibi bu Alman şirketi, bu ülkenin tarımsal zenginliğinin artmasının demiryollarının gelişmesine olumlu bir etkide bulunacağını kavramış ve asıl işine ek olarak tarımsal bir hizmette de bulunmaya karar vermiştir. Mr. Scheiblich (şirketin

tarım uzmanı) üstesinden gelinmesi gereken zorlukların çok iyi farkındadır... ama köylülerin bu deneylerle ilgilendiğini ve şirketin şu anda (krediyle) sağladığı çelik sabanları kullanmaya canattıklarını gözlemlemektedir (Issawi, 1980, s. 229).

Bir Alman memuru devletin iflâsını bildirdiği 1875 yılından 45 yıl sonra bile 1919'da ileri derecede ticarîleşmiş, büyük arazilerin ve ortakçılığın yaygın olduğu Adana ile küçük köylülerin yoğun olduğu İzmir bölgelerinde pamuk yetiştiriciliğinde uzmanlaşıldığını şöyle bildiriyor:

> Küçük Asya'daki (Anadolu) toprak sürme yöntemleriyle karşılaştırıldığında, Klikya (Adana) ovasındaki tarımın şimdiden ileri olduğu söylenebilir... Bir çeşit üçlü tarla sistemi hüküm sürmektedir. Bu sistemde ilk yıl, tahıl, ikinci yıl, pamuk ya da susam, ya da ikisi birlikte ekilir. Üçüncü yıl toprak nadasa bırakılır, ya da hem nadasa bırakılır hem otlak olarak kullanılır... Genelde, toprak ne gübrelenir ne de derin sürülür. Fakat şunu kabul etmek gerekir ki, savaştan önceki birkaç yıl, büyük arazi sahipleri üründe artışı güvence altına alacak modern yöntemlerin önemini giderek daha çok farketmektedirler. Bir önceki on yıl içerisinde ithal edilip Adana yöresinde kullanılan makinelerin sayısı 1.000 biçerdöğer, 100 buharlı döver makinesi, 25 çift buharlı saban, 85 tek buharlı sabandan daha az değildi... Genel olarak nadasa bırakılmadan sürekli ekilmekten ötürü toprağın verimliliği büyük ölçüde düşmüştür. Toprağı derin süren ancak birkaç çiftçi vardır. Sürme işlemi, bıçağı toprağı tersyüz etmeyip yalnızca yumuşatan Türk sabanıyla 6-8 kez sürmekten ibarettir. Tarım araçları çok ilkeldir... Bazı yerlerde Avrupa sabanlar bulunabilir, ancak, çoğu hurda olarak bir kenara atılmıştır. Çünkü işçi ve yö-

> neticiler, geleneksel sabanlarıyla çalışmayı yeğlemektedirler ve yöneticiler köylüleri faydalarına kendilerinin de inanmadıkları Avrupa sabanları kullanmaya alıştıracak enerjiye sahip değildirler... Toprak işleme yöntemleri İzmir bölgesinde değişiklik gösterir. Tahıl ekimiyle dönüşümlü olarak yinelenen pamuk ekimine dayalı üç tarla sistemini görüyoruz. Toprak inanılmaz derecede ilkel bir yolla işlenmekte, esas olarak toprağı yalnızca tırmıklayan ve ender olarak da demiri olan tahta sabanlarla yapılmaktadır. Hayvanların yeterince güçlü olmaması nedeniyle daha ağır sabanlar kullanılamamaktadır. Toprağın işlenmesi Adana bölgesinde olduğu kadar gelişmemiştir (Issawi, 1980, s. 242-6).

Toparlarsak, Osmanlı İmparatorluğu'nda (ve daha genel anlamda prekapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde) yatırım ve yenileşme büyük ölçüde elde kalan parayla gerçekleştirilen bir eylemdir ve hiçbir şekilde sistemin itici gücünü oluşturmamaktadır. Bu özellikle imparatorluğu iflâsa götüren dönem için geçerlidir. Bu nedenle, bir kez imparatorluk dünya ekonomik sistemiyle bütünleşince, yani tarım ürünlerinin ihracatı ve işlenmiş malların ithalâtı kârlı duruma gelip ekonominin tarımsal fazlası, lüks malların ithâli karşılığında dışarıya akmaya başlayınca, sonuç olarak bu üretim ilişkilerinde ortaya çıkan çatışmalar, ürünün bölüşümü konusunda yoğunlaştı ve esasen üretimde bir artışa yol açmadı. Bunun, esas olarak borçlarını ödeyememe bunalımı olduğu söylenebilir.

4. Senaryo

En kötü durum senaryosunu basitleştirip parçalarını biraraya getirmeye çalışırsak, ihraç malları için talebin artması sonucunda yatırım gerçekte düşecekti. Tarımsal ihraç mallarına talepteki bir artış talep fazlasına yolaçacak ve kısa vadede

üretim sabit olduğundan nisbî fiyatlarda artışa neden olacaktı. Devlet gelirleri nominal olarak sabit olduğundan, devletin reel geliri düşecek, mültezimlerin reel gelirleri artacak, bu da devletin malî bunalımını derinleştirecekti. Devlet hem ithâl malları (en çok silahlar), hem tarımsal malları (ordunun iaşesi) tüketirken, mültezimlerin neredeyse tamamen ithal lüks mallara harcama yapmaları nedeniyle, bu yeni gelir dağılımı, tarımsal mallar üzerindeki baskıyı azaltıp ithal mallara talebi arttırarak dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecini hızlandıracaktı. Üstelik, mültezimler ve diğer aracılar ihracatın kârlılığının artışına, ekonomik fazladan aldıkları payı büyüterek karşılık verdikleri ölçüde, köylülerin gelirleri düşecek, tarımsal ürünler üzerindeki baskı hafifleyip ithal mallara talep artacaktı.[13] Köylülerin yaşam standardının ancak geçimlerini sağlayabildikleri noktaya yakınlığı ölçüsünde, gelirdeki azalmaya, tüketimi değil de tasarruf ve yatırımı azaltarak uyum sağlanacaktı.

Başka bir deyişle, ihracat talebindeki artışın yarattığı ilk şokla dünya ekonomisiyle bütünleşme, nisbî fiyatları yükseltip, alım gücünü daha çok tarımsal ürün tüketenlerden ithal malı tüketenlere doğru kaydırarak yerleştirilecekti. Köylülerin gelirlerindeki azalma, yatırımın düşmesi ve gelecekteki büyümenin azalması sonucunu da doğuracaktı.[14] Belki de daha önemlisi, yabancı krediler devletin bütçe sınırlamalarını rahatlattığı ölçüde makro denge ayarlamalarının daha da büyük bir bölümünün, azalan köylü gelirleri ve yatırımında olması gerekecekti (Ek 2'de bu öyküyü şekillendiren bir model sunulmaktadır).

---

13 Mültezimler tüm gelirlerini ithalâta harcarlarsa, ticaret de dengelenecektir.

14 Kuşkusuz, ekonomi, dış talebe, daha yüksek üretimden çok uyum sağladığı için, ihracat zamanla yerini, daha yüksek üretkenliğe sahip olan ve fiyatları daha düşük olan ülkelerin ihracatına bıraktı.

Bu senaryonun, ekonominin iflâs sırasındaki işleyişini yansıtan son derece basitleştirilmiş, anlık bir görüntüsü olduğuna dikkat edilmesi çok önemlidir. Yine de, bu senaryo ülkede ekonomik fazlanın bölüşümü konusunda ortaya çıkan çatışmaların ekonomik temellerini, ayrıca, imparatorluğun yapısından kaynaklanan ve sonuçta iflâsa neden olan, yatırım alanındaki zayıflığını ana hatlarıyla açığa çıkarmaktadır.

Hobart-Foster misyonunun tavsiyelerine bu açıdan bakmak öğretici olacaktır. Kısa vadeli istikrar için, misyon, kâğıt paranın piyasadan çekilmesini, ancak hükümet harcamalarının, tütün ve pul vergisinden, ev hizmetçilerinin ve İstanbul'da oturanların vergilendirilmesinden gelen gelirlerin arttırılmasıyla karşılanmasını tavsiye etmişti. Bu vergiler çoğunlukla yerel eşrafın omuzlarına binecek ve bunlar gelirlerini ithal mallarına harcadıkları ölçüde, yerli malların talebini ya da fiyatını etkilemeden, ithal mallarına talebi azaltacaktı.[15] Ancak, mültezimlerin ve diğer aracıların güçlerini ve reel gelirlerini köylüden daha fazla alarak koruyabildikleri ölçüde, vergilerin arttırılması, uzun vadede hem üretim hem de ihracattaki büyümeyi azaltacak ve ithalâta destek olacaktı.

Tam olarak ne olduğunu anlamak zor olsa da, bir önceki bölümde (Tablo 6.1) sunulan kanıtlar, misyondan sonraki 4-5 yıl süresince vergi gelirlerinin arttığını ve hükümetin bütçe açığının azaldığını göstermektedir. Ancak, bu belgelere göre ve 1863 ve 1864'te ticarette sağlanan iyileşmeden sonra, ikinci önermeyi destekler bir biçimde ithalâtın büyüme hızı artmış

---

15 Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmiş bir para piyasası olmadığından, para arzındaki değişmeler toplam talebi faiz oranları aracılığıyla değil, ama, esas olarak, zenginlik aracılığıyla etkiliyordu. Dolaşımdaki kâğıt para oldukça yüksek olan piyasa değeri yerine itibarî değerleri üzerinden kısmen sikke, kısmen de devlet tahvilleriyle ödendiği için, fiyatlar artmadığı ölçüde, kâğıt paranın piyasadan çekilmesi zenginliğin ve satın alma gücünün azalması anlamına geliyordu. Gene bu durum en çok, ithal eğilimi yüksek yerel ayam etkiliyordu.

ve dış ticaret açığı büyümüştür.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu yapılanma içinde Hobart ve Foster'in mültezimleri ortadan kaldırma ve köylünün vergi yükünün azaltılması düşünceleri belki uygulanabilir değillerdi ama, sağlam bir temele oturtulmuşlardı. Vergilerin ücretli devlet memurları tarafından, suiistimal olmaksızın toplanabildiği ölçüde, köylüler ihracattaki kârlılık artışına yatırımlarını arttırarak karşılık vereceklerdi. Ancak, kapitalist üretim ilişkilerine geçiş, köylülük içinde katmanlaşmayı, farklılaşmayı da beklediğinden, gene de uzun bir zaman alacaktı. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti en sonunda tarımda bu yolu izleyeceklerdi.

5. 20. Yüzyıla Girilirken Yaşanan Sosyoekonomik Değişim

1881'de, 1854-1877 yıllarında alınan borçların faizlerini ödemek için Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu. Bu amaçla, imparatorluğun en likit gelirlerinden bazıları bu kuruma devredildi. Bunlar arasında, evraklardan, alkollü içkilerden ve tütünden alınan vasıtalı vergiler, tuz ve tütündeki devlet tekelleri ve ipekten alınan aşar bulunuyordu Düyun-ı Umumiye işlevini büyük başarıyla yerine getirerek, 1882-1914 arasında borç faizi olarak 124 milyon sterlin ödedi. Başarısının bir bölümü, doğrudan uyguladığı reformlardan kaynaklanıyordu. Örneğin, ipekten alınan aşarı arttırmak için Bursa'da, parasız bilgi veren ve dut ağaçları dağıtan İpekböcekçiliği Enstitüsü'nü kurdu. 1888-1905 yılları arasında 15-20 milyon dolayında dut ağacı dikildi. Alınan bu kararlar ve dünyada ipeğe olan talebin sürmesi sonucunda üretim ve ihracatta büyük bir artış oldu (Blaisdell, s. 109). Benzer şekilde, Düyun-ı Umumiye özellikle zeytin ve balık işleme sanayilerinde yurt içi tuz tüketimini arttırmak için bir kampanya başlattı

ve Kızıldeniz'in tuzlarından elde edilen Türk tuzuna talebi artırmak için Hindistan'a temsilciler gönderdi. 1892 ve 1909 yılları arasında tuz ihracatı altı katına, tuzdan elde edilen gelir iki katına çıktı (Shaw ve Shaw, s. 235). Duyün-ı Umumiye'nin başarısının bir başka bölümüyse, Avrupa devletleriyle yapılan anlaşmaların getirdiği kısıtlamaları kırabilme yeteneğinden kaynaklanıyordu. Örneğin, pul vergisinden elde edilen gelirler hep düşük bir düzeyde kalıyordu, çünkü yazılı anlaşmalara girenler en çok yabancı uyruklular olmasına karşın bu vergiden muaf tutuluyorlardı. 1894'te, Düyun-ı Umumiye'nin ısrarıyla tüm yabancıların bu vergiye tâbî tutulması 1902'ye değin gelirlerde yüzde 60'lık bir artışa yolaçtı (Blaisdell, s. 112).

Ancak, unutulmamalıdır ki borçların sadece yüzde 40, faizlerinse yüzde 80 kadarı ödenmiş durumdaydı. Aynı zamanda, Düyun-ı Umumiye imparatorluğun en likit gelirlerinden bazılarını denetimi altında tutuyor ve bu, hükümetin malî manevra kaabiliyetini, bu yüzde 20-30'dan hareketle yapılacak bir tahminden daha fazla kısıtlıyordu. Kırsal kesimden vergi toplamak her zaman için zor olmuş, gümrük vergisi oranları arttırılamamış, yabancılar vergilendirilememiş, gayrımenkûl üzerinden ve askerlik hizmeti yerine alınan vergiler zenginlik artışıyla aynı oranda artmamış ve hükümetin elindeki yegâne tekel olan posta ve telgraf hizmetlerinin yaygınlaştırılması olanakları da sınırlı kalmıştır. Bütün bunlar, kuşkusuz, daha büyük bütçe açıklarına ve dördü dışında tümü Düyun-ı Umumiye'ye devredilen, birçok borcun daha alınmasına yolaçmıştır.

Belki daha önemlisi, Düyun-ı Umumiye'nin, Avrupa sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktığı kurumsal ve kişisel kanalları sağlamasıdır. Avrupa ülkelerinin büyükelçilikleriyle ve üç büyük bankayla (Artık Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, İstanbul şubesi 1888'de açılan Deutsche Bank ve 1906'da kurulan İngiliz denetimindeki

National Bank) sıkı işbirliği içinde Düyun-ı Umumiye, Avrupa kaynaklı dolaysız yatırımların eşgüdümünü sağlıyordu (Bak. Blaisdell, s 133-46, 222-35). 1854 ile 1881 arasında, imparatorlukta 19 yabancı anonim şirket kurulmuştu. Bu sayı 1882 ile 1907 arasında 63, 1908 ile 1914 arasında da 130'a çıktı. Bu son dönemde kurulanlar çoğunlukla Avrupalılar'la gayrımüslim Osmanlılar arasındaki ortak girişimlerdi (Toprak, s. 57-60). 1882 ile 1913 arasında 64 milyon sterlinlik net sermaye girişi, ülke dışına 59 milyon sterlinlik kâr transferi oldu; böylece dolaysız yabancı yatırımdan doğan net fon girişi 5 milyon sterlindi (Pamuk, 1984, s. 167-70). Bu yatırımlar, başta demiryolları ve liman tesisleri olmak üzere altyapı alanındaydı ve böylece, üretim ilişkilerini değiştirerek yoğunlaştırmak yerine, dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecini iç bölgelere yayıyordu (Bkz: Tablo 7.5).

Tablo 7.5: Dolaysız Yabancı Sermaye Yatırımının Sektörlere Göre Dağılımı, 1890-1914

Sektörler	1890 1000 st.	yüzde	1914 1000 st.	yüzde
Demiryolu	875	4.1	46.868	63.1
Liman	500	2.2	3.191	4.3
Belediye Hizmetleri	2.452	11.5	3.816	5.1
Banka ve Sigorta	5.040	23.5	9.450	12.7
Ticaret	1.280	6.0	4.289	5.8
Sanayi	2.145	10.0	3.959	5.3
Madencilik	1.190	5.6	2.732	3.7
TOPLAM	21.392	100.00	74.305	100.00

Kaynak: Pamuk, 1978, s. 143-4

Örneğin 1876 ile 1909 arasında demiryollarının uzunluğu üç kattan daha fazla arttı (Shaw ve Shaw, s. 227). 1909'da Osmanlı hükümeti demiryolu şirketlerine, Düyun-ı Umumiye aracılığıyla sağlanan kilometre garantisi içinde, yılda 773.000 sterlin ödüyordu (Yerasimos, s. 972). 1881 ile 1895 arasında,

yeni demiryollarıyla Orta Anadolu'dan limanlara taşınan hububatın ihracatında büyük bir artış görüldü (Owen, s. 202). 1889 ile 1911 arasında, demiryoluyla ulaşılabilen bölgelerden toplanan aşar gelirleri yüzde 114 artış gösterdi; bu kısmen üretim artışını, kısmen de demiryolu ağı sayesinde merkezî denetimin artışını yansıtıyordu (Yerasimos, s. 964).

Ekonomide yabancı denetimi arttıkça yerel kızgınlık da artıyordu. Osmanlı mültezimlerinin ve tüccarların elinde bir miktar servet birikirken, üretim ve ticaretten gelen kazancın çoğu, yabancılara ve yabancı uyruğa geçmiş Osmanlı (gayrımüslim) tüccarlara gidiyordu. Osmanlı Devleti bu gelişmeye gözyummuştu, çünkü ayanın güçlenişini merkezî otoriteye karşı bir tehdit olarak görüyordu. Ancak, bu gelişmeler, aynı zamanda, yabancı sermayeye karşı yerli bir ittifakın doğuşuna da zemin hazırladı.[16] Sonunda İttihat ve Terakki'yi ve Jön Türkleri 1908'de kurulan meşrutî monarşinin bir parçası olarak iktidara götüren ittifak buydu.

Jön Türkler yatırımın ve sermaye birikiminin önemini tam anlamıyla kavramışlardı. Kuşkusuz, sermaye birikimini, tıpkı anayasayı siyasal sorunların çözümü görmeleri gibi, ülkenin iktisadî sorunlarının da kapsamlı bir çözümü olarak görüyorlardı (İsvan-Katırcıoğlu, s. 1-4). Önceleri klasik ekono-

---

16 Yabancı sermayeye karşı kızgınlık yalnızca mültezimler, tüccarlar ve durumdan hoşnut olmayan bürokratlardan değil, toplumun tüm tabakalarından geliyordu. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Çözülme ve Halk Direnişi, 1881-1908: Avrupa'nın İktisadî Nüfuzuna Tepkiler) adlı kitabında Donald Quetaert tütün üreticilerinin, tüccarların ve tüketicilerin Fransız denetimindeki Regie'ye (Reji; Düyun-ı Umumiye adına tütün tekelini yöneten özel bir şirket); maden işçilerinin Alman Anadolu Demiryolu Şirketi'ne; ve liman işçileri loncalarının, Fransız İstanbul Rıhtım Şirketi'ne tepki ve direnişleri anlatılmaktadır. Quetaert'e göre, birçok durumda, Avrupalılar, köylüler ve işçiler, devlet ve yerel yetkililer arasındaki çatışmalar hem küçük bürokratların hem işçilerin Jön Türk Devrimi'ni desteklemesine neden olmuştur.

minin laisser faire, laisser passer politikalarını benimsemişlerdi. Yabancı yatırımları özendiriyor, ama aynı zamanda, Avrupalılar'm kapitülasyonlar aracılığıyla yararlandığı ayrıcalıklara eş kredi olanakları, gümrük ve vergi muafiyetleri aracılığıyla Osmanlı burjuvazisini desteklemeye çalışıyorlardı (Toprak, s. 23-25). Ayrıca, yabancı yatırımları, Osmanlı ekonomisi için en yararlı gördükleri madencilik, tarım ve sanayiye yönlendirmeye çaba harcıyorlardı. Ancak, yabancı yatırımlar malî ve ticarî girişimle, ayrıca bayındırlık işleriyle sınırlı kaldı (Toprak, s. 97).

Sonuçta, Jön Türkler yabancı sermayeye karşı tutum aldılar ve Almanya ile Friedrich List'in "ulusal ekonomi" görüşüne kucak açtılar (Toprak, s. 25-35). Ancak, bunun için gerekli adımları 1. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar atmadılar, belki de atamadılar.[17] Eylül 1914'te Osmanlı Devleti tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdı. Yabancılar Osmanlı yasalarına ve vergilerine tâbî kılındılar; gümrük vergileri yüzde 4 arttırıldı (Shaw ve Shaw s. 313). 1908'den önce yalnızca 9 Osmanlı anonim şirketi varken, 1918'e gelindiğinde çoğu 1914'ten sonra kurulmuş, 129 anonim şirket vardı[18] (Toprak, s.63).

Bu, sonunda, Atatürk'ün önderliğinde Millî Mücadele ve Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra devlet kapitalizmine yolaçan sürecin başlangıcıydı. Sanayi açısından izlenen politikalar korumacı gümrük resmine, sermaye malları ve ara malların

---

17 Jön Türkler, sık sık, kapitülasyonların gerektirdiği gibi, Avrupa devletlerinin onayını alarak, imparatorluktaki yabancı uyrukluları vergilendirmeye ve gümrük vergilerini artırmaya çalıştılar. Bu isteğe verilen yanıt, şu İngiliz Büyükelçiliği muhtırasında örneği görüldüğü gibi genellikle olumsuzdu: "Osmanlı İmparatorluk Hükümeti'nin bildiği gibi, Majesteleri'nin Hükümeti, inter alia, İngiliz uyrukluları ve ticaret malları üzerindeki verginin artırılmasını veto etme hakkının kapitülasyonlardan doğduğunu ve bu haktan vazgeçmeye hazır olmadığını sürekli olarak belirtmiştir" (Aktaran, İsvan-Katırcıoğlu, s.6).

18 Bunlardan 42'si ticaret, 42'si sanayi, 16'sı finans, 15'i taşıma ve inşaat, 9'u sigorta ve 6'sı tarım şirketiydi (Toprak, s.63).

ithalât vergilerinden muafiyetine, ucuz krediye, ayrıca doğrudan devlet yatırımına dayanıyordu. Tam anlamıyla ithal ikameci sanayileşme politikasıysa ancak 1960'larda ortaya çıkacaktı.

Tarım açısından, üç politika yaşamsal önemdeydi. 1926'da aşarın kaldırılması iktisadî fazlanın bir kısmına el koyan eski mültezim, tüccar gibi aracıların gücünü nihaî olarak ortadan kaldırdı.[19] Buna ek olarak, Ziraat Bankası aracılığıyla, tarım kredilerinin kullanılabilmesi ve tarımsal makine ve gübrelerin ithalât vergilerinden muaf tutulması değişim sürecini hızlandırdı.

Sosyolojik araştırmalar, Batı ve Güney Anadolu'da olduğu gibi büyük toprak mülkiyeti ve ortakçılığın egemen olduğu bölgelerde, toprak ağalarının makine ithal etmek ve sulama olanaklarını geliştirmek üzere kredilerden yararlandığını göstermektedir. Sonuçta tarımsal üretim üç ile sekiz kat kadar arttı. Makineleşme süreci, aynı zamanda, köylüyü topraktan kopardı. Bunlardan bir kısmı gündelik tarım işçisi olurken, bir kısmı da izlenen ithal ikamesi politikalarının sonucunda özümsenecekleri kentlere göç ettiler (M. Kıray ve J. Hinderink). Küçük mülkiyetin egemen olduğu bölgelerde iki farklı mekanizma işliyordu. Ticarî ürün üretiminin kazançlı olmasının makineleşme ve daha iyi sulama gerektirdiği bölgelerde toprak mülkiyetinde hem tabakalaşma, hem yoğunlaşma gözlendi. Örneğin, 1960'larda, 80 dönümden az toprağı olan ve tarım makineleri kiralayan köylüler beş yıl içinde topraklarını yitiriyorlardı. Bunlar, ortakçı ya da ücretli tarım işçisi oldular, ya da, kentlere göç ettiler. Topraklarıysa, daha varlıklı birkaç köylü tarafından satın alınıyor, bu köylüler de büyük çaplı makineli ve sulu tarıma geçiyorlardı (M. Kıray ve J. Hinderink). Ticarî ürün üretiminin kazançlı olmasının

19 Hükümet gelirlerindeki düşüş, gümrük vergileri ve artırılan kentsel vergilerle karşılandı.

sermaye artışı gerektirmediği (örneğin, Kuzey Anadolu'da tütün üretimi) bölgelerde tarım, köylü ailesinin emeğine dayanmaya devam etti. Ancak bu köylüler ürünlerinin pazarlanması açısından yerel tüccarlara bağımlılaştılar ve genellikle bir borç döngüsüne düştüler. Tüccarlar bu güçlerinden yararlanarak, doğrudan üretime girmek yerine köylülerin üretiminden daha büyük bir paya el koyduklarından, bu süreç yavaş değişim yolunu oluşturdu (M. Kıray, 1964, kısım 5; M. Kıray, 1968).

6. *Sonuçlar*

Anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti'yle ayan arasında, iktisadî fazlanın bölüşümü üzerindeki çatışma, borçların ödenmesi için gerekli bütçe fazlasının oluşmasını sağlayamayan siyasal bir yapı yarattı. Devlet, merkezî otoritesini ve vergi gelirlerini arttırmak üzere borçlandı. Bunda ancak kısmen başarılı oldu ve mültezimler ve diğer aracılar hazineye gitmesi gereken vergi gelirlerinin önemli bir kısmını kendilerine aktarmaya devam ettiler. Devletin Avrupalılar'la imzalamış olduğu kapitülasyon anlaşmaları, ayanın gücünü zayıflatır ve merkezî otoriteyi güçlendirirken, aynı zamanda, hem gelirlerin yabancıların elinde yoğunlaşmasına, hem de devletin bu gelirleri vergilendirememesine yolaçtı. Bu durumda bile, devlet, imparatorluğun uç kesimlerinde parçalanmayı önleyemedi ve hem gelir kaybına uğradı, hem giderleri arttı.

Aynı zamanda, iktisadî fazlanın büyüklüğü konusunda, köylülerle mültezimler arasındaki çatışmanın doğası da üretken yatırımı engelleyen bir iktisadî yapı yarattı. Tarımda kapitalist üretim ilişkilerine geçiş bu durumu iyileştirebilirdi, ancak devlet büyük toprak mülkiyetini, köylülerin mülksüzleştirilmesini, ortakçılığı ve ücretli tarım işçiliğini merkezî otoritesine birer tehdit olarak algılıyordu. Bu algılayışın doğruluğu konusunda fikir yürütmek zorsa da, Doğu Av-

rupa'daki ikinci serflik ya da, örneğin Hindistan ve Afrika'da sömürgeleşme deneyimleri, devletin bu kaygısına bir ölçüde hak verdirir niteliktedir. Bu iktisadî yapının sonucunda, imparatorluğun ne ihracatı ne de üretimi, borçlanma hızını karşılayabilecek düzeyde artmadı. Avrupa'daki fon kaynakları kuruyunca, borçların ödenemeyişi doğal bir sonuçtu.

Borçların ödenemeyişinin ardından bazı trendlerin sonuçlandığı bir dönem geldi. Düyun-ı Umumiye'nin desteğinde yabancıların ekonomiye egemenliği artarken, sermaye birikimi sağlamış yerli gruplar yabancı sermayeye karşı ülke içinde bir ittifak oluşturmayı başardılar. 1908'de iktidara gelen Jön Türkler yerli sermayenin istekleriyle klasik devletin düzenleyici rolünü birleştirmeyi başardılar ve devlet kapitalizmine doğru ilerleyişi hızlandırdılar.

BÖLÜM VIII

DIŞ BORÇ ve EKONOMİK YAPI: DEĞERLENDİRME

Önceki bölümlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanma süreci, sürekli değişim içindeki bir gerçekliğin parçası olarak analiz edildi. Bu bölümler, çeşitli kurumsal, siyasal ve iktisadî güçlerin evrimi ve etkileşiminin ayrıntıları üzerinde yoğunlaştı ve olabildiğince çok materyal sağlandı.

Bu bölümdeyse, 19. yüzyılın üçüncü çeyreği dolaylarındaki borçlanma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan baskın ekonomik etmenler, kurumlar ve ilişkilerin okuyucunun gözünde canlanması için bu öykü basitleştirilmektedir. Temel olarak tezin iktisadî argümanının özünün yanısıra, Ek 2'de sunulun basit modelin bağlamı da bu bölümde yer almaktadır.

Bu bölümdeki temel argüman, birincil malların ihracatını ve mamul malların ithalâtını hızlandıran daha geniş global iktisadî bağlamın sınırları içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlanmasının, yerli yatırımı ve birikimi sağlayamayan iktisadî bir yapı ortaya çıkardığıdır. Bu, daha fazla borçlan-

maya, borçların ödenemeyişine ve azgelişmişliğe yolaçan bir yapıydı.

III. Bölüm'de açıklandığı gibi birincil mallar ihracatçısı ve mamul mal ithalâtçısı olarak dünya ekonomik sistemiyle bütünleşme imparatorluğun üretiminin bileşimini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda, güç dengesini taşradaki ayan ve eşraf lehine bozdu. Devlet merkezî otoritesini ve iktisadî fazlaya geleneksel biçimde el koyuş olanağını yitirdi. Devletin, 19. yüzyıldaki merkezîleşme yönündeki reformlarının altında yatan, bu süreci tersine çevirmek isteğiydi. Buysa, karşılığında, devletin malî bunalımını ağırlaştırdı ve sonuçta dış borçlanmaya yolaçtı.

Dış borçlanma iki önemli sonuç doğurdu. İthalât fazlasının büyümesine ve yerel manifaktürün daha da gerilemesine ek olarak, hem borçluya (devlet), hem alacaklıya (Avrupalılar) değişimin yönünü ve imparatorluğun kurumsal yapısını biçimlendirme olanağı verdi. Ortaya çıkan baskın iktisadî yapılar lüks ve askerî malların ithalâtı karşılığında imparatorluğun iktisadî fazlasının ihracını kolaylaştırdı. Bu, üretken yatırımı ya da büyümeyi geliştirmeyen bir ekonomik yapıydı. Sistem, borcun ödenmesi için gerekli bütçe ya da dış ticaret fazlasını sağlayamadığından, bu durum borçların ödenemeyişine yolaçmakla kalmadı, ülke içindeki değişimin hızını da düşürdü.

Bu yapıda rol alan başlıca ekonomik etkenler devlet, köylüler, eşraf (mültezimler ve Osmanlı tüccarlar) ve Avrupalılar'dı (Avrupalı tüccarlar ve özellikle İngiliz diplomatlar). Belki de en önemli iktisadî kurum iltizam sistemiydi. Mültezimler devlet ile köylüler arasındaki ilişkide vergi dolayısıyla aracı bir rol oynamakla kalmıyor, aynı zamanda, iktisadî fazla ile, bu fazlayı ihraç eden Avrupalı tüccarlar arasında da bağ oluşturuyorlardı. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Osmanlı tüccarlar, mültezimler'ile Avrupalı tüccarlar arasında, Avrupalı

tüccarların acentesi durumundaki ek bir bağdan başka bir nitelik taşımıyorlardı.

Sonraki alt bölümlerde bu yapı ve bu yapının nasıl evrildiği ele alınmaktadır. İlk alt bölümde, ortaya çıkan iktisadî yapı ve ilişkiler yerli ekonomik etkenlerle bağlantılı olarak incelenmektedir. Sonraki alt bölümde, Avrupalı tüccarlar ve diplomatların oynadıkları rol tartışılmaktadır. Son alt bölümdeyse, bu iktisadî sektörlerin ve kurumların, borçlanmaya, borçların ödenemeyişine ve azgelişmeye yolaçan global iktisadî bağlamda nasıl bir etkileşim içinde oldukları açıklanmaktadır.

1. İltizam Sistemi ve Yerel Ekonomik Etkenler

Üçüncü bölümde tartışıldığı gibi, devlet, 17. yüzyılda iltizam sisteminden daha çok yararlanmaya yöneldi. Bununla, geleneksel olarak tımar sahiplerine bırakılmış olan aşar ve hayvan vergisi gibi en önemli iki vergiyi doğrudan toplamayı amaçlıyordu. Devlet, belirli bir dönem için, taşrada vergi toplama hakkını en yüksek bedeli ödeyene ihale ediyordu ve mültezimin, verginin bu bedelinin üzerinden toplanan kısmını kâr olarak almasına izin veriyordu.

Daha önce açıklandığı gibi, iltizam sistemine geçiş; tarımsal ihracatın kârlılığı ve taşradaki askerlerin (tımar sistemi) öneminin azalışı ile birleşince, sonunda imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden, sıkı biçimde kenetlenmiş varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisine yolaçtı. 18. yüzyıl sonunda eyaletler, İstanbul'a vergilerini göndermeyi reddeden yerel esnafın, büyük arazilerini ve mülklerini vakıflara dönüştürüp, devlete vergi vermeyen büyük toprak sahiplerinin ya da yaşam boyu iltizam hakkı almış mültezimlerin denetimine girmiş durumdaydı.

Devlet bu tür yapılanmaları, 19. yüzyıldaki reformların ve borçlanmaların yardımıyla değiştirebildi. Daha önemlisi,

devlet, yerel esnafın tehdidini ortadan kaldırmak, büyük topraklara el koymak ve toprakta küçük köylülere dayalı yapıyı yeniden oluşturmak için askerî gücünü kurabildi ve kullanabildi. Bununla birlikte, her ne kadar değişik aralıklarla iltizam ihalelerinin yanısıra, dolaysız vergi toplama yöntemini kullandıysa da, temel vergi toplama kurumu olarak elinde iltizam sistemi kaldı.

Stilize biçimde açıklamak gerekirse, iltizam düzenlemesi şöyle işliyordu: Hazine, bir eyaletten vergi toplama hakkını, resmî yönetici sınıfın üyelerinin katıldığı ve belirli aralıklarla düzenlenen ihalede en yüksek bedeli ödeyene veriyordu. Yapılan sözleşmenin mültezimleri hazineye her yıl ödemekle yükümlü kıldığı miktar nominal olarak sabit bir miktardı. Sözleşmenin mültezime köylülerden toplama yetkisi verdiği miktarsa gerçek üretimle orantılıydı. Mültezim devletle yaptığı sözleşmedeki tutardan fazla olarak topladığı vergi gelirini kâr olarak alabiliyordu. Devletin hazinesine giren gerçek vergi gelirleri, ilke olarak, yeniden açılacak ihalelerle düzenlenecek, böylece, ihale bedelleri beklenen kazançların iskonto edilmiş, o günkü gerçek değerini yansıtacaktı.

Yasal sözleşme çerçevesi bu olmakla birlikte, gerçekte, mültezimlerin piyasada önemli bir gücü vardı; buna karşılık hem devlet, hem köylüler bu piyasada oldukça zayıftı. Genel olarak bakıldığında, mültezimlerin piyasadaki güçleri, bunların, hem güçlü birer ayan, eşraf, hem de resmî yönetici sınıfın üyesi olmalarından ileri geliyordu. İltizam ihalelerine yalnızca resmî yönetici sınıftan olanlar katılabiliyordu. Bu durum, piyasada güçlü olma olanağı veriyordu. Buna ek olarak, ihale bedelinin bir kısmının peşin olarak ödenmesi zorunluluğu da, ihaleye katılımı, malî sermaye sağlayabilecek resmî yönetici sınıf üyeleriyle sınırlıyor, piyasaya giriş engellerini yükseltiyordu. Böylece, bir ihaleciler hiyerarşisi doğuyordu. Varlıklı tüccarlar ve tefeciler büyük mültezimleri malî bakımdan

destekledilerı büyük mültezimler de, gelir kaynaklarını küçük mültezimlere ihale ettiler. Devletle doğrudan ilişki kuran ve ihale bedellerini düşük tutmak için danışıklı bir dövüş içinde olanlar, bu hiyerarşinin tepesindekilerdi. Köylülerle ilişkili olarak, mültezimlere, ihale bedelinin üzerindeki her türlü vergi gelirini kâr olarak alıkoyma hakkı veren bu sözleşme, yasaya göre köylünün üretiminin aynî olarak onda birini almaları gerektiği halde mültezimleri, alabildikleri kadar fazla almaya özendiriyordu. Farklı araziler için ihaleye girebildiklerinden, mültezimlerin uzun vadeli çıkarları, iltizam sözleşmesinden daha uzun bir süre için herhangi bir köylü topluluğunun refahını gözönünde bulundurmayı gerektirmiyordu.

Hem hazine gelirleri, hem köylülerin sömürülmesi açısından her özgül durumda sonuç, uzun vadeli çıkarları köylülerin refahının da gözönüne alınmasını gerektiren devletin olanaklarına kalmıştı. 19. yüzyılda devletin en önemli sorununun, toprakta küçük köylü yapısını korumak ve mültezimlerin büyük toprak sahiplerine ya da başına buyruk derebeylere dönüşmelerini, böylece, 18. yüzyılda olduğu gibi merkezî otoriteye açıkça karşı çıkmalarını önlemekti. İltizam sisteminin kaldırılması gerçekçi bir seçenek değildi. Devlet vergileri doğrudan toplama girişiminde bulunarak mültezimlere meydan okuduğu birkaç örnekte köylülerin, devletin temsilcileriyle ilişkiye girmekte isteksiz oldukları ve vergi gelirlerinin fiilen azaldığı görüldü. Mültezimlerin bu özel gücü, bunların, taşrada yerel olarak tanınan, ileri gelen kişiler olmasından geliyordu. Önceki yüzyıllarda, bu kişilerin çoğunun aileleri vali, tımar sahibi ya da yerel bir eşraftı. Bunlar, geleneksel olarak, vergilendirme, askere alma vb. işlerinde köylülerle devlet arasında aracılık etmişlerdi ve yerel koşulları daha iyi biliyorlardı. Belki daha da önemlisi bunların birçoğunun, hem devlete, hem köylülere gözdağı vermede kul-

landıkları kişisel vurucu güçlerinin, fedai birliklerinin bulunmasıydı.

Her ne kadar devletin, bir kurum olarak iltizam sistemini ortadan kaldıracak gücü yok idiyse de, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, borçlanarak sağladığı fonlarla, herhangi bir mültezimi ortadan kaldıracak askerî ve siyasal güce ulaşmıştı. Böylece, genel olarak bakıldığında ortaya çıkan iltizam yapısı, yerel mültezim-aracı ile devlet arasındaki bir yenişememe durumuydu. Bu durumun dış sınırı, mültezimin vergi toplayıcısı olduğu ama büyük toprak sahibi olmadığı bir noktaydı. Ayan ve mültezim, köylü ile devlet arasındaki ilişkilerde aracılık etmeye devam ediyordu, ama devlete makul vergi ödemeleri yapmak ve köylüleri aşırı derecede sömürmekten kaçınmak zorundaydı.

Kuşkusuz, daha geniş bir çerçeve açısından bakıldığında, "makul vergi ödemesi" ve "aşırı sömürü" tanımlarına ilişkin devamlı bir sürtüşme vardı. Devlet açısından, sık sık yapılan ihaleler bu çatışmanın açığa çıktığı temel mekanizmaydı. Sık sık yapılan iltizam ihaleleri devletin mültezimler üzerindeki denetimini sıkılaştırmasını, aynı zamanda devlet gelirlerinin gerçek değerini korumasını sağlıyordu. Ancak, bu mültezimlerin, köylülerin refahı için duydukları kaygıyı daha da azaltıyor ve daha fazla sömürüye yolaçıyordu. Seyrek yapılan iltizam ihaleleriyse, mültezimlerin, köylülerin uzun dönemli refahına gösterdiği ilgiyi arttırmakla birlikte, bunların ayan olarak güçlerini arttırmalarına, böylece devletin merkezî otoritesini ve gelirlerini tehdit edebilecek konuma gelmelerine de yolaçıyordu.

Tüketim ve yatırım harcamaları ile gelir bölüşümü açısından ortaya çıkan ilişkileri de daha basitleştirmek mümkündür. İltizam sözleşmelerinin yıllık ödemeleri nominal olarak sabitti. Ayrıca, ihalede düşük fiyat vermeye ve danışıklı dövüşe ilişkin olarak anlatılan öykülerin çoğunda ana nokta, mültezimlerin

sözleşmeyi bir önceki ihale bedelinden yapmaya çalışmalarıdır. Böylece devletin yıllık vergi gelirlerinin nominal olarak sabit oldukları şeklinde, bir basitleştirme yapmak mümkündür.

Benzer biçimde, belgeler, mültezimlerin, üretimin, yasaların kendilerine tanıdığından daha fazlasına el koyduklarını ve 19. yüzyıl boyunca köylülerin yaşam standardının düştüğünü açıkça göstermektedir. İltizamın kârlılığı kısmen, el konulan iktisadî fazlanın piyasa fiyatına bağlı olduğuna göre, tarımsal fiyatlar yükseldiğinde mültezimlerin cesaretlendiği ve köylülerin üretiminin daha büyük bir kısmına el koyduğu kabul edilebilir. Başka bir deyişle, global ekonomik bağlamda, mültezimler ihracat talebinin artışına, köylüleri daha fazla sömürerek karşılık veriyorlardı.

Dikkat etmek gerekir ki, bu yapı çerçevesinde, mültezimlerin merkezî hazineye ödemeleri nominal olarak sabit olduğundan, ihracat talebinin artışı ve tarımsal fiyatların yükselişi, devlet gelirlerinin satın alma gücünü azaltıyor ve daha fazla dış borçlanmaya yolaçıyordu. Başka bir deyişle, dış finansmanın yardımıyla ortaya çıkan iktisadî yapılar, Osmanlı ekonomisi uluslararası ticarete açıldıkça, daha çok borçlanmaya neden oluyordu.

Giderler açısından bakıldığında, hem devlet, hem mültezimler güç dengesini korumak için gelirlerinin çoğunu harcamak zorunda kalıyorlardı. Devletin harcamaları, esas olarak silahlı kuvvetlerin beslenmesi, donatımı ve yeteneklerinin arttırılması biçiminde merkezî denetimi korumaya ve arttırmaya yönelikti. Kısmen, 19. yüzyılda artan askerî harcamalardan dolayı ve kısmen de, III. Bölüm'de açıklanan kimlik sorunundan ötürü, devlet doğrudan doğruya sistemli bir yatırıma girecek konumda değildi.

Benzer biçimde, mültezimler de yerel eşraf olarak konumlarını sürdürmek zorundaydılar. Buysa, rüşvetler, hileli anlaşmalar, gösterişçi tüketim ve zor kullanma görevini yapan

bir maiyet bulundurmak gibi üretken olmayan büyük çapta harcamalar gerektiriyordu. Daha önemlisi, mülkiyet hakları bulunmadığından ve devlet yüzünden, eşraf olarak büyük toprak parçaları üzerinde güçlerini birleştiremediklerinden, tarımda üretken yatırım çok riskliydi. Daha çok kâr elde etmenin yolu yatırım ve üretken kapasitenin arttırımı değil, köylülerin üretiminin daha büyük kısmına el koymaktı. Aslında, ihracattaki yüksek kârlılığa köylülerin sömürüsünü arttırarak karşılık verişlerinin nedeni budur. Bu nedenle, mültezimlerin gelirleri esas olarak lüks tüketim mallarına harcanıyordu.

En kaba hatlarıyla verilen toplumsal yapı tanımında birikim ve yatırım yapma konumunda olanlar yalnızca köylülerdi. Köylüler aynı zamanda toplumun en yoksul kesimiydi. Köylüler açısından net yatırım, ancak, ailenin ihtiyaçları karşılandıktan sonra, arta kalan ürün varsa sözkonusuydu; hattâ bu bile çok küçük ölçekte olmak zorundaydı. Dahası, mültezimlerin, üretimdeki herhangi bir artışa el koyma olanağı bulunduğu ölçüde, yatırım yapmak çekiciliğini daha da yitiriyordu. Bu nedenle, köylülerin gelirleri, büyük ölçüde geçimlik tüketim ve kısmen yatırım (daha çok arazi açmak, sonraki mevsim için daha çok tohum ve hayvan yemi, çekim hayvanları satın alınması vb. biçiminde) olmak üzere tarımsal mallara harcanıyordu.

Belki de en önemlisi, köylüler kendi topraklarını dolaysız biçimde kullandıklarından ve devlet köylülerin mülksüzleştirilmelerini önlediğinden, herhangi bir birimdeki yatırım ve yeniliğin bir başka birim tarafından benimsenmesi zorunluluğu olmayışıydı.

Yaşamın sürdürülmesi piyasada rekabete dayalı olmadığı için, iktisadî yapı içinde yatırım ve yenilik yapılması yönünde sistemli bir baskı yoktu.

2. *Avrupalılar*

19. yüzyılın üçüncü çeyreği sırasında ülkede ortaya çıkan iktisadî yapı esas olarak yukarıda açıklandığı gibidir. Bu kurumların ve etkenlerin, borçlanma, borçları ödeyememe ve azgelişmişliğe yolaçan etkileşimini açıklamadan önce, bu yapıda Avrupalılar'ın ve dünya ekonomisinin oynadığı rol ele alınacaktır.

Dünya ekonomisi içinde, Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası ticarete açılma sürecindeki küçük bir ekonomiydi. Genel global bağlamda, birincil malların ihracını ve mamul malların ithalini özendiriyordu. Aslında, Osmanlı özel kaynaklarını, Doğu'yla gitgide azalan transit lüks mal ticaretinden uzaklaştırarak tarıma çeken ve tarımsal fazlanın denetimi üzerindeki kavgada, sonuçta iltizam kurumunun doğuşuna ve devlet ile mültezimler arasındaki yenişememe durumuna yolaçan başlangıçta tarımsal ihracatın kârlılığıydı.

IV. Bölüm'de açıklandığı gibi, 19. yüzyılda, mültezimlerle Avrupalı ve Osmanlı tüccarlar arasında yakın bir ilişki oluştu. 1839'dan sonra, Avrupalı tüccarlara, Osmanlı tüccarlara tanınandan daha elverişli koşullarla imparatorluğun iç bölgelerinde ticaret yapma izni verildi. Devlet bunu, kısmen Avrupa'nın baskısı nedeniyle, kısmen de, Osmanlı tüccarların gücünü zayıflatarak merkezî iktidarı güçlendireceği için kabul etti. Sonuçta, Osmanlı tüccarlar piyasa konumlarını yitirdiler ve Avrupalı tüccarların acentesi durumuna düştüler; hattâ zamanla yabancı uyruğa geçerek kişisel vergilerden kurtuldular. Osmanlı tüccarların yardımıyla, Avrupalı tüccarlar, imparatorluğun iç bölgelerine nüfuz eden ulaşım ve iletişim ağları kurdular, ithalâtı içeri taşıyıp, ihracat için üretimi harekete geçirdiler. Başka bir deyişle, Avrupalı tüccarlar, dünya ekonomisindeki fiyat hareketlerini imparatorluğa taşıyan temsilcilerdi. Osmanlı tüccarlarının rekabet gücünün za-

yıflığından ötürü ve belirli bir bölgede Avrupalı tüccarlar arasındaki rekabet sınırlı olduğu için, bu tüccarlann piyasadaki güçleri büyüktü.

Buna göre, yüksek ihracat talebi ve artan tarımsal fiyatlara dayalı bu genel iktisadî ortamda, mültezimler iktisadî fazlaya el koyuyor, üretimi, Osmanlı tüccarlara satıyor, Osmanlı tüccarlarsa bu ürünleri ihracat için Avrupalı tüccarlara aktarıyordu. Mültezimler de nominal olarak sabit bir miktarı vergi olarak devlete ödüyordu. Tarımsal fiyatların artması ölçüsünde vergilerin gerçek değeri düşüyordu. Bu yolla, Avrupalı tüccarların ticaret ve iletişim ağları iktisadî fazlanın denetiminde devletin vergi toplama ağının yerini aldı ve iltizam kurumu bu kaymada temel rolü oynadı. Kazanç mültezimler ile Osmanlı ve Avrupalı tüccarlar arasında paylaşılıyordu; bu ilişki içinde Avrupalılar piyasa gücünün çoğuna sahipti.

Avrupa devletleriyle Osmanlı devleti arasında da gerginlik vardı. Uluslararası sermaye piyasalarından fon bulmak, büyük ölçüde, borç veren ülkenin resmî iktisadî ve siyasal değerlendirmesine dayanıyordu. Bu nedenle dış borçlanma, Avrupa hükümetlerine olayların akışını etkileme ve aynı zamanda, kurumsal düzlemi biçimlendirmek için siyasal bir manivela sağlıyordu. Doğal olarak, Avrupalı diplomatların başlıca iktisadî kaygısı Avrupalı tüccar ve işadamlarının çıkarlarını desteklemekti. Öte yandan, bu diplomatların, 1870'lere değin, özellikle İngilizler'in siyasal kaygıları, Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmekti.

V. Bölüm'de ele alındığı gibi, borç ödeme yeteneği kazandırmanın yanısıra, kalkınmayı desteklemek üzere İngilizler'in önerdiği iktisadî reformlar klasik ekonomi kuramına dayanıyordu. Bir bütün olarak bakıldığında, serbest ticareti, üretim faktörleri için olduğu kadar mallar için de serbest piyasayı, altyapı dışındaki alanlarda devlet müdahalesinin azaltılmasını, dış yatırımın arttırılmasını ve altın standardının korunmasını

savunuyorlardı. Klasik ekonominin bu özellikleri Avrupalı tüccarların çıkarlarıyla çakışıyordu. Ayrıca, Avrupa hükümetleri kapitülasyonlardan vazgeçmediler; özellikle, gelirleri arttırmak amacıyla gümrük vergilerinde arttırım önerilerini veto ettiler ve Hobart-Foster misyonunun açık önerilerine karşın, yabancıların kişisel vergilerden muafiyetini koruduular.

Bütün bunlara, Osmanlı Devleti'nin genel yanıtı, VI. Bölüm'de açıklandığı gibi, ticaret alanındaki önerileri benimsemek, ancak, en önemli gelir tabanını korumak amacıyla tarımdaki değişikliklere direnmek oldu. Tarımsal vergiler üzerindeki denetimi güçlendirmek, yani mültezimlerin gücünü vergi toplamayla sınırlamak ve tarımda sömürgeleşmeyi engellemek üzere, devlet, köylülerin mülksüzleşmesine ve büyük toprak mülkiyeti ve ücretli emeğin doğuşuna yolaçabilecek politikalara direnmeye devam etti. Aynı zamanda, büyük ölçüde, uluslararası sermaye piyasalarındaki görünümünü güçlendirmek amacıyla gümrük vergilerinin düşük tutulmasına, fiyat denetiminin ve loncaların kaldırılmasına, altın standardının korunmasına ve ticarî hukuk alanında reformlar yapılması yolundaki isteklere boyun eğdi.

Bunların nihaî sonucu dinamik bir dış ticaret, varolmayan bir manifaktür ve atıl bir tarım sektöründen oluşan, parçalanmış bir iktisadî yapıydı. Düşük ihracat vergileri tarımsal fazlanın ihracatını desteklerken, düşük ithalât vergileri, altın standardına dayalı sabit döviz kurları ve loncaların kaldırılması, mamul malların ithalâtını destekliyor, el zanaatlarını yıkıyor ve yerli bir manifaktür sektörünün gelişmesine engel oluyordu. Bu politikalar manifaktür sektöründe yatırımı imkânsız kılıyordu. Bu nedenle eşraf ve aracıların elinde biriken zenginlik tarım sektöründe kalıyor ve iltizam kurumunun gereği üretken olmayan harcamalara gidiyordu. Dahası, yerli zanaatlar ve manifaktür zamanla ortadan kalktığı için,

devletin tarım dışı harcamaları gibi eşrafın harcamaları da ithal mallarına yöneliyordu. Bu nedenle, imparatorluk iktisadî fazlasını ihraç ederek karşılığında lüks mallar ve askerî malzemeler ithal ediyordu.

Bu parçalanmış iktisadî yapı, ortaya çıkmış olan yerli iktisadî ilişkilerin istikrar kazanmasına ve devamına katkıda bulunuyordu. Hem devlet, hem mültezimler, güç dengesini korumaya çalışarak, gelirlerini üretken olmayan biçimde harcıyorlardı. Aynı zamanda, artan ithalât bağımlılığı ve bu yapıya özgü ağır büyüme, devletin, bu güç dengesini koruma çabasıyla aldığı borçları ödeme yeteneğini zayıflatıyordu. Buysa, sonuçta malî bunalıma ve borçların ödenemeyişine yolaçtı.

Aslında, yerli bir imalât sektörünün oluşmasına izin verilmiş olsaydı, lüks ve tüketim malları talebi imalât alanına yerli yatırımları özendirebilir ve iktisadî yapının daha erken dönüşümüne katkıda bulunabilirdi. Ancak, bunun bile net etkisini, Avrupalı tüccarların kârlarını kendi ülkelerine taşımalarına karşı yerli birikimin boyutu belirleyecekti.

Bu parçalanmış yapıya ek olarak, tarım dışı sektörde daralma, düşük gümrük tarifeleri ve yabancıların kişisel vergiden muafiyeti (buna, imparatorluk sınırları içinde yaşayan çok sayıda Avrupalı tüccarın yanısıra, kapitülasyonların koruması altında yabancı uyruğa geçen Osmanlı tüccarlar da dahildir), devletin hem vergi tabanını, hem seçeneklerini sınırlıyordu. Özünde, devlet, ekonominin en dinamik sektörünü etkili biçimde vergilendiremiyordu. Bu koşullar altında, tarım sektöründen elde edilen vergi gelirlerinin korunması, devlet için çok önemli oldu ve mültezimlerin konumlarını güçlendirmesinde katkıda bulundu. Yani, aşarın kaldırılması ve vergi yükünün ticaret sektörüyle kent nüfusuna kaydırılması seçeneği, yani devletin 20. yüzyılda, yenişememe durumunu bozmak üzere yürüttüğü politikalar, uygulanamazdı.

3. Model

Bu bölümde bu iktisadî kurum ve etkenler arasındaki etkileşimin, borçlanma, iflâs ve azgelişmişlik olgusuna nasıl yolaçtığı üzerinde durulacaktır.

Kabaca bakıldığında, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ortaya çıkan Osmanlı iktisadî yapısı şöyleydi: Esas olarak bir tek tarım sektörü vardı ve ekonomi uluslararası etkilere açıktı. Osmanlı tarım ürünleri ihraç ediyor ve arzı elastik mamul mallar ithal ediyordu.

Üretimi köylüler yapıyordu. Köylüler, gelirlerini, geçimlik tüketim ya da yatırım biçiminde harcıyorlardı. Köylülerin üretimlerinin bir bölümüne mültezimler el koyuyordu. Bu el koymadaki gerçek oran, tarımsal ürünün pazarlanabilirliğine dayanıyordu ve tarımsal ürün fiyatları arttıkça mültezimler daha fazla ürüne el koyuyorlardı. Mültezimler el koydukları üretimi Osmanlı tüccarlara satıyor, bu tüccarlar da bu ürünleri ihracat için Avrupalı tüccarlara devrediyorlardı. Bu ürünün bir kısmı da devlete satılıyordu. Mültezimler gelirlerini lüks mal ithaline harcıyorlardı. Devletin gelirleri, mültezimlerin ödemekle yükümlü olduğu ve nominal değeri sabit bir tutardan oluşuyordu. Devletin harcamalarıysa, ordunun iaşesi için tarımsal ürünlere ve ordunun donatımı için silah ithaline gidiyordu.

Daha önce belirtildiği gibi, ekonominin global yapısı, tarımsal ürünlerin ihracını özendiriyordu ve bunun sistem üzerinde yarattığı ilk şok ihracat talebinin artışı oldu. Bu bağlamda, tarımsal ürün ihracatına olan talepteki artış bir talep fazlasına yolaçtı; bu da, kısa vadede üretimin sabit oluşu dolayısıyla nisbî fiyatlarda artışa neden oldu. Hükümetin gelirleri nominal olarak sabit olduğu için, devletin gerçek geliri azalırken mültezimlerin gerçek geliri arttı; böylece, devletin malî bunalımı derinleşti ve sonunda dış borçlanmaya gidildi.

Devlet ithalât (çoğunlukla silah) ve tarımsal ürünleri (ordunun iaşesi) için harcamada bulunurken, mültezimlerin harcamaları neredeyse tamamen lüks mal ithaline yönelikti; gelirlerin bu tarzda bölüşümü tarım ürünleri üzerindeki baskıyı kaldırır ve ithalât talebini arttırırken, imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecini yoğunlaştırıyordu. Buna ek olarak, mültezimler, ihracattaki kârlılık artışına iktisadî fazladan aldıkları payı arttırarak yanıt verdikleri ölçüde, köylülerin gelirleri azalıyordu; buysa tarım ürünleri üzerindeki talep baskısını daha da azaltıyor ve mültezimlerin ithalât talebini arttırıyordu.

Başka bir deyişle, kısa vadede, ihracat talebindeki artışın ilk şokuyla dünya ekonomisine bütünleşme, nisbî fiyatlardaki artış aracılığıyla tarımsal ürün tüketicilerinin satın alma gücünün azalması ve ithal malı tüketicilerinin satın alma gücünün artışı ile sağlanmış oldu. Bunun yanısıra, devletin satın alma gücündeki azalma, dış borçlanmayı özendirdi. Devletin dış borçlanması bütçeyi rahatlattığı ölçüde, kısa vadeli ayarlamalar köylü gelirlerinin daha da azalmasıyla sağlanıyordu.

Bu iktisadî yapının uzun dönemli sonuçları daha da olumsuzdu. Köylüler, salt geçimlik düzeye yakın bir yaşam sürdükleri ölçüde, gelirlerinin azalışına, tüketim yerine tasarruf ve yatırımı azaltarak uyum sağlıyorlardı. Bu durumda, köylülerin gelirlerindeki azalma, ayrıca, yatırımların ve gelecekteki büyümenin azalması sonucunu doğuruyordu.

Büyüme hızının düşmesi ve ithalâta bağımlılığın artışı ülkedeki değişim hızını yavaşlatmanın yanısıra, devletin borç, faiz ve anaparalarını ödeme yeteneğini azalttı ve sonuçta iflâsa götürdü. Başka bir deyişle, bu son derece stilize model bağlamında, ihracat talebindeki artış aracılığıyla dünya ekonomisine bütünleşme aynı zamanda, devletin gerçek gelirlerini de azaltıyor, böylece, kısa vadede dış borçlanmaya yolaçıyor,

devletin borç ödeme yeteneğini baltalıyor ve uzun vadede iflâsa neden oluyordu.

4. Sonuçlar

Böylece, borçlanma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan iktisadî yapılar içinde, ihracat artışı aracılığıyla dünya ekonomisine bütünleşme daha çok borçlanmaya yolaçmakla kalmadı, aynı zamanda, daha düşük bir büyüme oranına ve iflâsa yolaçtı. Tarım ürünlerinin nisbî fiyatlarının artışı devletin gerçek gelirlerini azalttı ve daha çok dış borçlanmaya yolaçtı. İhracatın kârlılığının artışı, mültezimleri, köylülerin üretiminin daha büyük bir bölümüne el koymaya özendirdi ve ithalât talebini yükseltti. Buna karşılık, köylülerin gelirlerindeki düşüş, tarımsal üretimde varolan az miktardaki yatırımı da azalttı ve büyüme oranını düşürdü. Bu da, esas olarak, devletin borç faiz ve anapara ödeme yeteneğini aşındırdı; çünkü, hem üretim artışını yavaşlattı, hem de, ihracatı arttırıp ithalâtı azaltma yeteneğini baltaladı ve iflâsa yolaçtı. Kuşkusuz, iktisadî etkenlerin hiçbirinin birikim yapmak ve üretken kapasiteyi arttırmak için geçerli bir saikinin bulunmadığı bir durumda, imparatorluğun, lüks ve askerî mallar karşılığındaki iktisadî fazlasını ihraç etmesi, ekonominin hantal ve azgelişmiş niteliğini gösteriyordu.

BÖLÜM IX

SONUÇLANDIRIRKEN

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi, yabancî sermayenin, ister ticarî, malî ya da sınaî olsun, beraberinde dolaysız yabancı denetimi olsun ya da olmasın, bir ülkeye girdiğinde iktisadî etkinliğin yalnızca düzeyini ve bileşimini değiştirmekle kalmadığını göstermektedir. Yabancı sermaye, beraberinde, hem ülke içinde hem de, ekonominin uluslararası iş bölümündeki konumuna bağlı olarak iktisadî sıkıntıları ve yapısal değişimi de getirmektedir. Ülkede yaşayanların karşı karşıya bulunduğu canalıcı sorun bu değişim sürecini denetlemek ve yönlendirmektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'nın yiyecek ve hammaddeye artan talebi ve mamul mallar için pazar arayışı 17. ve 18. yüzyıllarda tüm sistemi saran bir bunalımla sonuçlandı. Merkezî devletin, bir tımarlı hiyerarşi aracılığıyla iktisadî fazlaya el konulmasını ve bu fazlanın bölüşümünü düzenlediği klasik sistem yıkılırken, Avrupa ticaret sermayesiyle ittifak halinde, devlet hazinesinin zararına ve lüks ithalât karşılığında iktisadî fazlayı denetleyip ihraç eden bir aracı tüccar mültezimi hiyerarşisi ortaya çıktı.

Dünya iktisadî sistemiyle bütünleşme süreci 19. yüzyılda hızlandı. Avrupa ticaret sermayesi değişimin katalizörüydü ve bu sermayenin Osmanlı tüccarlar ve mültezimlerden oluşan ülke içindeki ağı, ayrıca ulaşım ve iletişim olanakları, devletin iktisadî fazlaya el koymadaki olanaklarının yerini aldı. Tarımsal üretim geçimlik olmaktan uzaklaştı ve ticarî bir nitelik kazanmaya yöneldi; bunların yanısıra, ithalâtla rekabet içindeki el zanaatları yıkıldı.

Devlet, bu değişim sürecini denetleme ve yönlendirme gayreti içinde, Avrupa malî sermayesine yöneldi. Gelirlerindeki düşme ve merkezî otoritesinin zayıflayışı devlet olarak varlığını tehdit ediyordu. Uluslararası iktisadî baskı altında klasik tımar sisteminden iltizam sistemine geçilmesi, devletin, geleneksel olarak tımar sahiplerine giden aşar ve toprak vergilerini almasını sağlıyordu, ama bu, ayan hiyerarşisinin yasallaşmasına da hizmet ediyordu; bu ayandan bir kısmı, 18. yüzyıl sonlarında, eyaletlerin çoğunda "de facto" denetim kurmuş ve tam anlamıyla palazlanmış olan derebeylerine dönüşmüşlerdi. Gelir ve giderleri merkezîleştirme çabası, esas olarak da güçlü bir merkezî ordu oluşturulması ayanın gücünü zayıflatma çabasıyla birlikte yürüdü. Devletin, Avrupalı tüccarların imparatorluğun iç kesimlerinde ticaret yapmasına ve Osmanlı tüccarların yerini almasına izin veren 1838 Ticaret Antlaşması'nı kabul edişi, kısmen Osmanlı tüccarların gücünü kırma amacına yönelikti: Benzer biçimde, devletin, dış borçlanma için Avrupa devletlerinin baskısına boyun eğişi de, kısmen, merkezî reformların finansmanına ve Galata bankerlerine bağımlılığın azaltılmasına yönelikti.

Dış borçlanma, imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu iç ve dış sınırlamaların yeniden yapılanmasını sağladı. Devlet, ayanların gücünü kırmada büyük ölçüde başarılı oldu ve en azından imparatorluğun dağılmasını erteledi. Ayrıca, Avrupalılar'ın denetimini arttırma pahasına, Osmanlı tüccarları

ve tefecilerinin gücünü kırmayı da başardı. Belki de en önemlisi, devletin, büyük toprak mülkiyeti yönündeki eğilimi tersine çevirmede ve küçük toprak mülkiyetine dayalı bir yapıyı yeniden oluşturmada başarılı olmasıydı. Süregiden çatışmanın odağı, iltizam ihalelerinde fiyatları düşük tutmak için hileli yollara başvuran, hazinenin payı olan gelirleri zor kullanarak, kendi cebine atan, köylülerin üretiminin büyük bir bölümüne el koyan mültezimlerle devlet arasındaydı.

Bütün bunlara ek olarak, dış borçlanma, devletin kurumsal dönüşümünün finansmanına da katkıda bulundu. 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti, kendisini sonunda, klasik bir devletten kapitalist bir devlete dönüştürdü. Hâkim sınıfın en üst tabakası olarak iktisadî fazlaya el konulmasını ve bu fazlanın bölüşümünü düzenleyen bir devletten, genellikle bir hakem olarak, öteki toplumsal sınıfların yararına hem üretimi hem bölüşümü düzenleyen bir devlete dönüştü.

Ancak, siyasal ve iktisadî ayrıcalıkları da beraberinde getiren borçlanma süreci, devletin karşı karşıya bulunduğu dış sıkıntıları ağırlaştırdı. Avrupa devletlerinin hayali, geniş bir pazar sistemi içinde, birincil mal üretiminde (hammaddeler) uzmanlaşmış ve mamul mal ithal eden güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bu amaca ulaşmak için, Osmanlı Devleti, ticaretin ve dolaysız dış yatırımların serbest bırakılması, yargı reformu, fiyat denetimlerinin, loncaların ve tekellerin kaldırılması, altyapı sağlanması ve Avrupalılar'ın para ve döviz kuru politikalarını denetlediği yabancı bir merkez bankasını da içeren bir dizi reform yapmaya zorlandı. Devletin, Avrupalılar'la imzaladığı kapitülasyon anlaşmaları ve sözkonusu reformlar, imparatorluğun birincil mal ihracatçısı ve mamul mal ithalâtçısı olarak dünya ekonomisine bütünleşmesini hızlandırırken, aynı zamanda, hem gelirlerin yabancı uyrukluların ellerinde yoğunlaşmasını, hem bunların vergi dışı kalmasını da sağladı.

Bu yeni iç ve dış sınırlamaların sonucuysa, bütçe fazlası sağlayamayan ya da üretken yatırımı desteklemeyen bir sosyoekonomik yapı oldu. Ticaret sermayesinin tedricen üretime yöneldiği prototip tarihsel deneyimin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret sermayesiyle üretim birbirinden koptu.

Devlet, ticaret ve sanayi alanında önerilen reformların birçoğunu gerçekleştirmek istiyordu, ancak, temel vergi kaynağı olan tarımda radikal bir değişime izin vermeyi istemiyordu. Esas olarak ticareti serbestleştiren ve yabancıların lehine düzenlemeler getiren ticaret ve sanayi reformları, ithalât mallarıyla rekabet eden sektörlerde yatırım seçeneğinin önünü kapıyordu. Tarımda devlet küçük toprak mülkiyetine dayalı sistemi desteklemeyi ve mültezimlerle mücadeleyi sürdürdü. Büyük arazilere sahip olmayan, ama köylülerin üretiminin bir bölümüne yasal olarak el koyabilen mültezimler açısından daha çok gelir elde etmenin yolu üretken yatırımdan değil, bu üretimin daha büyük bölümüne el koymaktan ve bunu ihraç etmekten geçiyordu. Bu nedenle, sonuçta ortaya çıkan çatışma, iktisadî fazlanın üretimi değil, bölüşümü üzerinde bir kavgaydı. Tüccarlar, iktisadî fazlaya el koyan ve bu fazlayı kendilerine satan mültezimlere borç veriyordu; tahvil alıcıları da devlete borç veriyor, böylece devlet de iktisadî fazlaya el koyabiliyor ve borç faizlerini ödeyebiliyordu.

Bu üretim yapısına ek olarak, devletin dış ticareti ve yabancı uyrukluları vergilendiremeyişi, imparatorluğun uç bölgelerinde bağımsızlık savaşlarının ortaya çıkması, borcu ödeyebilmek için devletin gerekli bütçe fazlasını, ekonominin de gerekli dış ticaret fazlasını tutturamayışı anlamına geliyordu. İflâstan sonrası ve Düyun-ı Umumiye'nin kurulması bu durumda temel bir değişiklik yaratmadı; yalnızca, artık devletin malîyesini yabancılar denetliyordu ve Avrupa sanayi sermayesi, Osmanlı Devleti'nden elde ettiği büyük ayrıcalıklarla impa-

ratorluğa girdi ve dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecini iç bölgelere yaydı.

Bu yapı, ancak I. Dünya Savaşı'ndan ve Avrupa'dan kökten bir siyasal ve iktisadî kopuştan sonra değişti. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra, devlet, yerli sanayiyi koruyabildi ve destekleyebildi, vergi yükünü kentsel bölgelere kaydırabildi, aşarı kaldırabildi ve böylece iktisadî fazlaya el koyan aracıların gücünü kırabildi ve onları üreticilere dönüştürebildi.

Bu nedenle, devletin varlığını sürdürmesini ve ekonominin dünya kapitalist sistemine bütünleşmesini sağlayan süreçler, sonuçta hem devletin varlığını, hem bütünleşmeyi tehdit etti. Vergi gelirlerinin, taşradaki askerî gücü ve yönetimi elinde bulunduran tımar yerine, mültezim sistemiyle toplanması, hem devleti, hem bütünleşme sürecini güçlendirdi. Devlet, geleneksel olarak taşrada kalan vergileri toplarken, hareketli bir "lord" zümresi olarak mültezimler de iktisadî fazlanın ihracata yönelmesinde etkili oldular. Ancak, eşrafın zenginleşip güçlendiği bir sırada eyalet yönetimlerinin zayıflaması, imparatorluğun bütünlüğünü tehdit etti. Bunun üzerine, dış borçlanma sayesinde devlet merkezî otoritesini yeniden sağlamak üzere önlemler aldı.

Bununla birlikte, iç ve dış çatışmalar, iktisadî fazlanın dışarıya akmasına aracılık eden dinamik bir ticaret sektörünün, buna karşılık, yüksek bir büyüme oranı sağlayamayan durağan bir tarım sektörünün bulunduğu bir ekonomik yapı doğurdu. İmparatorluk birincil mal ihracatçısı oldu, ama dinamik bir üretici olamadı. Aynı zamanda, devletin tarımsal gelirleri yeterli ölçüde merkezîleştiremeyişi -yani, Avrupa malî sermayesiyle ittifak halindeki devletle Avrupa ticaret sermayesiyle ittifak halindeki mültezimler arasındaki yenişememe durumu- ve devletin, yabancı egemenliğindeki dinamik sektörü vergilendiremeyişi, borçlarını ödeyememesi anlamına geliyordu.

Osmanlı tüccarların yerini Avrupalı tüccarların alışı, serbest ticaret anlaşmalarının şemsiyesi altındaki Avrupa mamul mallarıyla rekabet edemeyen yerel zanaatların parçalanışı, ayrıca, Avrupa ticarethanelerinin, bankalarının, demiryolu şirketlerinin ve öteki şirketlerin yüksek kâr etmelerini sağlayan siyasal mekanizmalara ilişkin çok şey söylenebilir ve söylenmelidir. Bunlar, dış borçlanma sürecine girişinin bir sonucu olarak devletin tanımak zorunda kaldığı ayrıcalıklar ve ülke içindeki değişim sürecini yavaşlatan, yerli sermaye birikimini sınırlayan mekanizmalardı. Daha önemli olmasa da, aynı derecede önemli bir nokta da, tarımda üretken yatırımı engelleyen üretim ilişkilerinin doğuşuydu. Yerli sermaye birikimi sağlamış olması gereken imparatorluğun iktisadî fazlasının, geride lüks ve askerî mal ithalâtı dışında hiçbir şey bırakmadan dışarıya akışının nedeni budur. Osmanlı Türkiye'sinin neden birincil mal ihracatçısı ve mamul mal ithalâtçısı olmasının ve tersi durumun gerçekleşmeyişinin kısmî nedeni de budur. Önemli ölçüde yerli sermaye birikimi olmuş olsaydı, bunun şu ya da bu biçimde siyasal bir sonucu olurdu ve Avrupalılar'ca imparatorluğa dayatılan sınırlamalar, dünyanın bazı bölgelerindeki gibi çok daha önce kırılabilirdi.

Sözgelimi, tam bir parçalanma ya da resmen sömürgeleşmeye karşı, böyle bir sonucun gerçekleşip gerçekleşemeyeceği ya da hangi koşullarda gerçekleşebileceği konusunda fikir yürütmek çok zordur. Bu soruya, karşılaştırmalı çalışmalar bir parça ışık tutabilir.

İktisat tarihçisinin görevi, gelecekte neler olabileceğini anlamak için, geçmişte olanları gözlemektir. 19. ya da 20. yüzyıldaki dış borçlanma süreçleri üzerinde gelecekteki araştırmalar açısından borçlanmanın, bir ekonominin yeniden yapılanmasında oynadığı rolün dünya çapındaki güçlerin oluşturduğu geniş bir çerçeve içinde kavranması çok önemli görünmektedir. Borç, bunu sağlayan gruplara olduğu gibi alan

gruplara da güç ve hareket serbestisi sağlar. Geçmişte olanı ya da gelecekte olabileceği anlamak için, bu grupların, içinde yeraldıkları toplumların sınıfsal yapılarındaki konumlarını, ayrıca, iki grubun da hem içte, hem uluslararası alanda karşı karşıya kaldığı sınırlamaları, çatışmaları ve ittifakları anlamak gereklidir. Borç alanlar modern devletler ve borç verenler, devletler ya da uluslararası kurumlar olduğunda, bunları anlamak daha zor, ama aynı derecede de önemli olmaktadır, çünkü bu kurum ve devletler kendilerini oluşturan ögeler arasında bir koalisyon oluşturma çabasındadırlar.

İktisat açısından en önemli sorunun üretken kapasitenin geliştirilmesi olması gerekir, ama hangi alandaki üretken kapasite diye de sorulmalıdır. Ayrıca, hem borçlanma, hem borç ödeme sürecinde makro ayarlamaların gelirin yeniden bölüşümü, güç dengelerinin yeniden oluşturulması ve üretken yatırım için kapasitenin yeniden yapılanmasıyla gerçekleşebileceği de dikkate alınmalıdır. Bu sorunların yanıtları, ülke içindeki ve uluslararası ekonomik yapıların etkileşim biçimlerinin yanısıra, kimin borçlandığı ve kimin borç verdiğiyle yakından ilişkili olacaktır.

EKLER

EK I

İSTİKRAZLAR

Bu bölümün temel kaynakları Pamuk (1984), Sunla ve Tezel'in yapıtlarıdır. Buradaki bilgiler, başta Du Velay ve Blaisdell olmak üzere diğer kaynaklardan alınan bilgilerle tamamlanmıştır.

1. İstikrazlar: 1854-1877

1854:	itibarî değeri:	3 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 80
	efektif faiz oranı:	yüzde 7.9
	hazineye giren:	2.29 milyon sterlin.

Kırım Savaşı'nı finanse etmek için alınan borç. Aracı kuruluş: Palmers-Goltschmidt. Mısır'dan alman vergi güvence gösterildi. İstikrazı, İngiltere hükümeti destekledi.

1855:	itibarî değeri:	5 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 102.6

	efektif faiz oranı:	yüzde 4
	hazineye giren:	5.13 milyon sterlin.

Kırım Savaşı'nı finanse etmek için alınan borç. Aracı kuruluş: Rothschilds. Mısır'dan alınan verginin geri kalanı, ayrıca İzmir ile Suriye'nin gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi. Faiz ödemeleri İngiliz ve Fransız hükümetlerinin güvencesi altındaydı. İstikrazın savaş giderlerinde kullanılmasını denetlemek üzere ortak bir Fransız-İngiliz komisyonu İstanbul'a gönderildi.

1858:	itibarî değeri:	5 milyon sterlin
	faiz oram:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 76
	efektif faiz oranı:	yüzde 8.7
	hazineye giren:	3.44 milyon sterlin.

Kırım Savaşı sırasında çıkarılmış olan kâğıt parayı piyasadan çekmek ve Osmanlı parasının amortismanını karşılamak için alınan borç. Aracı kuruluş: Dent, Palmers and Co. İstanbul gümrük ve duhuliye (transit ticaret) vergileri güvence gösterildi. Sözleşmeye göre, bu gelirlerin toplanması tahvil sahiplerinin seçtiği heyetin yönetimi altında olacaktı. Yapılan görüşmeler sonucunda üç yabancı delege (İngiliz, Fransız ve Avusturyalı) ve dört Osmanlı görevliden oluşturulan malî komisyon Maliye Bakanlığı'na danışman statüsüyle bağlıydı. İstikrarın 0.6 milyon sterlini ayaklanmaları bastırmak üzere Cidde'ye düzenlenen askerî seferin finansmanında kullanıldı.

1860:	itibarî değeri:	16 milyon sterlin
	faiz oranı:	-
	emisyon kuru:	yüzde 53.25
	efektif faiz oranı:	-
	hazineye giren:	

Mires istikrazı olarak bilinen ve onaylanmamış olan istikraz.

Bu istikraz girişiminin başarısızlığı üzerine İngiltere hükümeti, Osmanlı hükümetine malî ve parasal konularda önerilerde bulunması için Hobart-Foster misyonunu İstanbul'a gönderdi.

1860:	itibarî değeri:	2 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 62.5
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.8
	hazineye giren:	1.23 milyon sterlin.

Fransa'da Mires'in aracılık ettiği istikraza ilişkin tahvillerden bir bölümünün satışından elde edilen para. Bu istikrazda, bazı vasıtalı vergiler ve aşarlar güvence olarak gösterilmişti.

1862:	itibarî değeri:	8 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 68
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.4
	hazineye giren:	5.15 milyon sterlin.

Lord Hobart'ın yönetiminde, kâğıt parayı piyasadan çekmek ve kısa vadeli borçları ödemek için alınan borç.

Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Devaux and Co. of London. Tütün, tuz, ruhsat ve pul vergisi gelirleri güvence olarak gösterildi. Sözleşmeye göre, ödemeleri izlemek ve Osmanlı hükümetine önerilerde bulunmak üzere altı kişilik bir daimî komisyon kurulacaktı. Borcun 3.6 milyon sterlini kâğıt paranın tamamının piyasadan çekilmesinde (9 milyon sterlin tutarındaki kâğıt paranın karşılığı ödendi; bunun yüzde 40'ı yeni basılan sikkelerle, yüzde 60'ı da yeni çıkarılan devlet tahvilleriyle), geri kalanı kısmen kısa vadeli borçların ödenmesinde kullanıldı.

1863:	itibarî değeri:	8 milyon sterlin

	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 71
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.7
	hazineye giren:	4.98 milyon sterlin.

Kısa vadeli borçların ödenmesi ve madenî para basılması amacıyla alman borç. Aracı kuruluşlar: Yeni kurulan Bank-ı Osmani-i Şahane ve Credit Mobilier. Gümrük gelirleri ve ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarları güvence olarak gösterildi. Alınan borcun tutarı, borç ödemeleri için Galata bankerlerine transfer edildi.

1865:	itibarî değeri:	6 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 66
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.7
	hazineye giren:	3.7 milyon sterlin.

Dış borç ödemeleri ve bütçe açığını kapamak için alınan borç. Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Credit Mobilier. "Koyun istikrazı" olarak da bilinen bu borç karşılığında Rumeli ve Ege Adaları'ndan toplanan "koyun vergileri" güvence olarak gösterildi.

1865:	itibarî değeri:	32.9 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	ort. yüzde 60
	efektif faiz oranı:	yüzde 8.3
	hazineye giren:	19.8 milyon sterlin.

Kısa vadeli iç borcu (itibarî değeri 26.36 milyon sterlin) Umumî Borç olarak bilinen yüzde 5 faizli tahvillere dönüştürmek için alınan borç. Geri kalan 6.54 milyon sterlin, itibarî değerinin yüzde 47.5'inden satışa sunuldu ve hazineye 3 milyon sterlin girdi. Yukarıdaki rakamlar, dönüştürülmüş tahvillerin itibarî değerini içermektedir.

Aracı kuruluşlar General Credit ve Societe Generale. Özel bir güvence gösterilmedi.

1869:	itibarî değeri:	22 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 57
	efektif faiz oranı:	yüzde 11.5
	hazineye giren:	11.56 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak ve çeşitli kısa vadeli borçları ödemek üzere alınan borç. Aracı kuruluş: Comptoire d'Escompte. Çeşitli eyaletlerden toplanan aşar geliri güvence gösterildi.

1870:	itibarî değeri:	31.68 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 3
	emisyon kuru:	32.125
	efektif faiz oranı:	yüzde 10
	hazineye giren:	9.54 milyon sterlin.

Rumeli Demiryolu yapımı için alınan ve Osmanlı piyangosu da denilen ikramiyeli borç. Özel bir güvence gösterilmedi. Londra ve Paris'te yasaklanan piyango, daha çok Berlin ve Viyana'da piyasaya sunuldu.

1871:	itibarî değeri:	5.7 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 73
	efektif faiz oranı:	yüzde 8.5
	hazineye giren:	4.05 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak ve kısa vadeli borç ödemeleri için alınan borç. Aracı kuruluşlar: Louis Kohensons ve Dent, Palmers and Co. Mısır'dan alınan verginin arttırılmasına ilişkin 1866'da Mısır hidiviyle yapılan anlaşma güvence olarak gösterildi.

1872:	itibarî değeri:	4.82 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 9
	emisyon kuru:	yüzde 98.5
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.3
	hazineye giren:	4.65 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borç. Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Credit General Ottoman. Selanik, Edirne ve Tuna vergileri ve Anadolu'dan toplanan koyun vergisi güvence olarak gösterildi.

1873:	itibarî değeri:	20.23 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 54
	efektif faiz oranı:	yüzde 11.5
	hazineye giren:	10.96 milyon sterlin.

1872'de çıkarılan hazine bonolarının konsolidasyonu için alınan borç, Umumî Borçlar'ın ikinci serisi. Tahvillerin 11.45 milyon sterlinlik bölümü 1872 istikrazının, 6.27 milyon sterlinlik bölümünü dönüştürmede kullanıldı (1872 yılına ilişkin veriler yukarıdaki rakamlara dahil edilmemiştir); geri kalanı itibarî değerinin yüzde 54'ünden piyasaya sürüldü. Özel bir güvence gösterilmedi.

1873:	itibarî değeri:	27.78 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 6
	emisyon kuru:	yüzde 54
	efektif faiz oranı:	yüzde 11.5
	hazineye giren:	14.44 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borç. Aracı kuruluşlar: Credit Mobilier de Paris ve Credit General Ottoman. Tuna ve Halep gelirleri ve Anadolu'dan toplanan koyun vergisi güvence olarak gösterildi.

1874:	İtibarî değeri:	40 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 40
	efektif faiz oranı:	yüzde 12.3
	hazineye giren:	15.09 milyon sterlin.

Umumî Borçlar'ın üçüncü serisi. Kısa vadeli borçların ve öteki borç faizleri ödenmesi için alındı. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Özel bir güvence gösterilmedi.

1877:	itibarî değeri:	5 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 52
	efektif faiz oranı:	yüzde 9.6
	hazineye giren:	2.6 milyon sterlin.

Rusya'yla savaş sırasındaki harcamaları karşılamak üzere alınan borç. Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Glyn Mills, Currie, and Co. of London. Mısır vergisi güvence olarak gösterildi.

2. Muharrem Kararnamesi

Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasını ve kısa vadeli borçların azaltılmasını sağlayan Muharrem Kararnamesi 20 Aralık 1881'de imzalandı. Kararnameye göre, ilk önce, amortisman önceliğine bağlı olarak dış borçlar (1854, 1855, 1871 ve 1877 istikrazları hariç) dört kategoride birleştirildi. Bu borçların itibarî değeri emisyon kuru değerine düşürüldü; Galata bankerleri aracılığıyla alınan en son borcun 1.1 milyon Osmanlı lirası (1 milyon sterlin) tutarındaki faiz ve ana para ödemeleri, "ayrıcalıklı kıymetli kâğıt" olarak ödeme önceliği karşılığında 590.000 Osmanlı lirasına (536.364 sterlin) düşürüldü. Özetle, Tablo A.1'de görülebileceği gibi, tüm iç ve dış borçlar ve Rusya'ya savaş tazminatı da dahil olmak üzere,

imparatorluğun toplam borcu 237 milyon Osmanlı lirasından (215.5 milyon sterlin) 141.5 milyon Osmanlı lirasına (128.6 milyon sterlin) indirildi; ayrıca, yıllık faiz ve ana para ödemeleri 15 milyon Osmanlı lirasından (13.6 milyon sterlin) 3 milyon Osmanlı lirasına (2.7 milyon sterlin) indirildi. Bununla birlikte, faiz ve ana para ödemelerinde bir miktar esneklik kabul edilmişti.

İkinci olarak, tek tek istikraz anlaşmalarında güvence olarak gösterilen gelir tahsisleri kaldırıldı. Bunun karşılığında, "borçların tümüyle tasfiyesine kadar", belirli gelirler kesin ve geri alınamaz biçimde (Düyun-ı Umumiye'ye) bırakıldı (Aktaran, Blaisdell, s.92). Bu gelirler şunlardı:

1) Alkollü içkiler, belgeler, tütün ve İstanbul'daki avcılık ve balıkçılık ruhsatlarından alman tüm vasıtalı vergiler; tuz ve tütündeki devlet tekellerinin gelirleri; ve ipek aşarı, 2) Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'dan alınan vergiler ya da Berlin Antlaşması uyarınca yapılan borç ödemeleri; Kıbrıs vergilerindeki her türlü artış ve 3) Öngörülen gümrük vergisi artışından ve gelir ya da varlık vergisindeki her türlü artıştan sağlanacak gelir fazlaları. Böylece, tüm Osmanlı gelirlerinin yaklaşık yüzde 20'si Düyun-ı Umumiye'ye bırakılıyordu. Sonraki yıllarda, bu oran, toplam gelirlerin yüzde 30-35'i arasında oynayacaktır.

Borç ödeme planı oldukça karmaşıktı. Düyun-ı Umumiye önce ülke içindeki, ayrıcalıklı Değerli Kâğıtlar'dan doğan yıllık 590.000 Osmanlı lirası tutarındaki borcu ödeyecekti. Ardından, yıllık faiz oranları yüzde 1-4 arasında değişen dış borçların faizlerini altı aylık dönemler halinde ödeyecekti. İç tahvillerin ödemesinden artan gelirlerin yüzde 80'i, faizleri ödemeye yeterse, geri kalan yüzde 20, yüzde 1'i aşmamak kaydıyla borcun amortismanında kullanılacaktı.

1882 ile 1903 yılları arasında, 590.000 Osmanlı lirasına ek olarak Düyun-ı Umumiye yüzde 1 faiz ve yüzde 0.25 amor-

tisman ödemesi yaptı ve kısa vadeli borçların yüzde 22'si kadarını itfa etti. 1903'te Düyun-ı Umumiye, yüzde 1.25 faiz ödemelerine başlamaya hazırdı. Osmanlı hükümeti önerilen değişikliği kabul etmedi ve görüşmeler sonucunda 1903'te Ek Kararname çıkarıldı. Borçların toplam tutarı bir kez daha ayarlandı, faiz oranı yüzde 4'e ve amortisman oranı yüzde 0.45'e yükseltildi. Bunun karşılığında, bu tutarın (yaklaşık 2 milyon sterlin) üzerindeki yıllık gelir fazlasının yüzde 75'i hazineye aktarılacaktı.

3. *İstikrazlar: 1881-1914*

1886:	itibarî değeri:	5.91 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 100
	efektif faiz oranı:	yüzde 5
	hazineye giren:	5.79 milyon sterlin.

Bank-ı Osmani-i Şahane'den alınan avansların konsolidasyonu için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Güvence olarak gösterilen gümrük gelirleri doğrudan doğruya bu bankaya ödenecekti. 4 milyon sterlini bankada tutuldu, geri kalanı hazineye aktarıldı. Bu borç 1902'de dönüştürüldü.

1888:	itibarî değeri:	1.47 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 70
	efektif faiz oranı:	yüzde 7.4
	hazineye giren:	1 milyon sterlin.

Almanya'dan satın alınan mühimmat bedelini ödemek için alınan borç. Aracı kuruluş: Deutsche Bank. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Düyun-ı Umumiye'nin yönetimindeki balıkçıların gelirlerinin fazlaları güvence olarak gösterildi.

Bu borç 1903'te dönüştürüldü.

1890:	itibarî değeri:	7.8 milyon sterlin.
	faiz oram:	yüzde 4
	emisyon kuru:	ort. yüzde 88
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.7
	hazineye giren:	3.9 milyon sterlin.

Kısa vadeli borç ödemesi için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Yönetim Düyun-ı Umumiye'deydi. Çeşitli eyaletlerdeki tahıl aşarı güvence olarak gösterildi.

1891:	itibarî değeri:	6.33 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 90
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.5
	hazineye giren:	1.27 milyon sterlin.

1877 savunma istikrazının dönüştürülmesinde kullanılmak üzere alınan borç. Aracı kuruluş: Rothschilds. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. 4.3 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı; geri kalan 2.03 milyon sterlin tutarındaki tahvil itibarî değerinin yüzde 90'ından piyasaya sürüldü. Hazineye 1.27 milyon sterlin girdi. Bu işlemden doğan yeni net borç 2.03 milyon sterlindi.

1893:	itibarî değeri:	0.9 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 70
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.7
	hazineye giren:	0.61 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borçlar. Aracı: Kont Zogheb. Tütün vergisi güvence olarak gösterildi.

1894:	itibarî değeri:	1.6 milyon sterlin.

	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 73.5
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.6
	hazineye giren:	1.4 milyon sterlin.

Şark Demiryolları için alınan borcun tasfiyesi için alınan borç. Aracı kuruluş: Deutsche Bank Grubu. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi.

1894:	itibarî değeri:	8.2 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 3.5
	emisyon kuru:	yüzde 91
	efektif faiz oranı:	yüzde 45
	hazineye giren:	0.36 milyon sterlin.

1854 ve 1871 borçlarının konsolidasyonu için alınan borç. Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Rothschilds. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Mısır'dan alınan vergi güvence olarak gösterildi. 6.95 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı; hazineye 0.36 milyon sterlin girdi. Bu işlemden doğan net yeni borç 1.27 milyon sterlindi.

1896:	itibarî değeri:	2.98 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 84
	efektif faiz oranı:	yüzde 6
	hazineye giren:	2.47 milyon sterlin.

Bank-ı Osmani-i Şahane'ye ve Rumeli Demiryolları'na olan borcun ödenmesi ve Girit ve Ermeni olaylarına ilişkin giderlerin karşılanması için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Koyun vergileri ve aşarı güvence olarak gösterildi.

1902:	itibarî değeri:	7.8 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4

	emisyon kuru:	yüzde 80
	efektif faiz oram:	yüzde 5.1
	hazineye giren:	1.471 milyon sterlin.

1886 istikrazının dönüştürülmesi için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Gümrük gelirleri ve öteki vasıtalı vergiler güvence olarak gösterildi. 4.67 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı; hazineye 1.471 milyon sterlin girdi. Bu işlemden doğan net yeni borç 3.15 milyon sterlindi.

1903:	itibarî değeri:	2.36 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 80
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.1
	hazineye giren:	1.2 milyon sterlin.

1888 istikrazının dönüştürülmesi için alınan borç. Aracı kuruluş: Deutsche Bank. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Balıkçılık gelirleri güvence olarak gösterildi. 0.89 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı; 1.2 milyon sterlin hazineye verildi. Bu işlemden doğan net yeni borç 1.52 milyon sterlindi.

1903:	itibarî değeri:	29.76 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 100
	efektif faiz oranı:	yüzde 4
	hazineye giren:	2.43 milyon sterlin.

1881 tarihli Muharrem Kararnamesi'yle çıkarılan tahvillerden bazılarını konsolide etmek ve dönüştürmek için alınan borç. 27.3 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı; 2.43 milyon sterlin hazineye verildi. Bu işlemden doğan net yeni borç 2.43 milyon sterlindi.

1904:	itibarî değeri:	2.5 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 80
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.1
	hazineye giren:	1.96 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borç.Aracı kuruluşlar: Bank-ı Osmani-i Şahane ve Comptoire d'Escompte. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Düyun-ı Umumiye'ye aktarılan vergi geliri fazlaları güvence olarak gösterildi.

1905:	itibarî değeri:	4.82 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 80
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.6
	hazineye giren:	2.33 milyon sterlin.

Bank-ı Osmani-i Şahane'ye olan borçların ödenmesi için alınan borç. Bu bankanın aracılık yaptığı istikraz, Düyun-ı Umumiye'nin yönetimindeydi. Çeşitli eyaletlerin gümrük gelirleri ve Düyun-ı Umumiye yönetimindeki aşara eklenen yüzde 5 fazla vergi güvence olarak gösterildi. 1.45 milyon sterlin, borçların dönüştürülmesinde kullanıldı; 3.3 milyon sterlin tutarındaki tahvil piyasaya sunuldu. Hazineye 2.33 milyon sterlin girdi. Bu işlemden doğan net yeni borç 3.3 milyon sterlindi.

1905:	itibarî değeri: 2.4 milyon sterlin	
	faiz oranı: yüzde 4	
	emisyon kuru: yüzde 81	
	efektif faiz oranı: yüzde 5	
	hazineye giren: 1.9 milyon sterlin.	

Almanya'dan askerî donanım ithali için alınan borç. Aracı kuruluş: Deutsche Bank. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi.

Düyun-ı Umumiye yönetimindeki gelirlere yapılan yüzde 6 ekleme ve gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi.

1906:	itibarî değeri:	8.67 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 87
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.7
	hazineye giren:	1.24 milyon sterlin.

1890 tarihli "ayrıcalıklı tahviller"in dönüştürülmesi için alman borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. 6.17 milyon sterlin dönüştürme işleminde kullanıldı ve 1.24 milyon sterlin hazineye verildi. Bu işlemden doğan net yeni borç 2.5 milyon sterlindi.

1908:	itibarî değeri:	9.1 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 100
	efektif faiz oranı:	yüzde 4
	hazineye giren:	8.9 milyon sterlin.

Bağdat Demiryolu'nun II. ve III. Plan'ı için alınan borç. Düyun-ı Umumiye yönetimindeki gelirlerin fazlası güvence olarak gösterildi ve bu gelirler Bağdat Demiryolu Şirketi'ne kilometre güvencesi olarak verildi.

1908:	itibarî değeri:	4.28 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 82.5
	efektif faiz oram:	yüzde 4.8
	hazineye giren:	3.5 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alman borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Düyun-ı Umumiye yönetimindeki gelirlerin fazlası ve gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi.

1909:	itibarî değeri:	6.36 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 86
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.8
	hazineye giren:	5.31 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Çeşitli eyaletlerin aşarı ve hayvan vergisi güvence olarak gösterildi.

1910:	itibarî değeri:	1.57 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 89
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.6
	hazineye giren:	1.35 milyon sterlin.

İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi aracılığıyla Soma-Bandırma Demiryolu'nun yapımı için alman borç. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Demiryolunun brüt gelirleri ve garantili 1894-95 İzmir-Kasaba Demiryolu ve Ek Hat istikrazı bakiyesi güvence olarak gösterildi.

1911:	itibarî değeri:	0.91 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 84
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.9
	hazineye giren:	0.75 milyon sterlin.

El-Hudeyde-San'a Demiryolu ve Ek Hat yapımı için alınan borç. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. El-Hudeyde ve Cabana'nın gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi.

1911:	itibarî değeri:	6.4 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 4
	emisyon kuru:	yüzde 81.5
	efektif faiz oranı:	yüzde 4.9

	hazineye giren:	5.21 milyon sterlin.

Bütçe açıklarını kapamak için alınan borç. Aracı kuruluş: Deutsche Bank. İstanbul gümrük gelirleri güvence olarak gösterildi.

1913:	itibarî değeri:	0.75 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 100
	efektif faiz oranı:	yüzde 5
	hazineye giren:	0.75 milyon sterlin.

Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından çıkarılan ve Konya Ovası sulama projesinden doğan borca tahsis edilen tahviller. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Bu bölgenin ve Düyun-ı Umumiye yönetimindeki diğer aşardan geri kalanlar, ayrıca akaçlanan ve satılan arazilerden elde edilen gelirler güvence olarak gösterildi.

1913:	itibarî değeri:	13.5 milyon sterlin
	faiz oranı:	yüzde 5.5
	emisyon kuru:	yüzde 100
	efektif faiz oram:	yüzde 5.5
	hazineye giren:	1.35 milyon sterlin.

Rıhtım yapımı ve donanma tophanesinin geliştirilmesi için alman borç. Aracı kuruluş: Armstrong Vickers. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Sivas aşarı güvence olarak gösterildi.

1914:	itibarî değeri:	20 milyon sterlin.
	faiz oranı:	yüzde 5
	emisyon kuru:	yüzde 88.75
	efektif faiz oranı:	yüzde 5.6
	hazineye giren:	17.75 milyon sterlin.

Libya ve Balkan Savaşları sonucunda ortaya çıkan kısa vadeli

borçların konsolidasyonu için alınan borç. Aracı kuruluş: Bank-ı Osmani-i Şahane. Yönetimi Düyun-ı Umumiye'deydi. Düyun-ı Umumiye gelirlerinin fazlası, aşar ve gümrük gelirlerinin geri kalanı güvence olarak gösterildi.

EK II

BİR MODEL

Burada sunulan model, VII. Bölüm'deki "senaryo" altbölümünde anlatılan öyküyü biçimlendirmektedir. Ülkenin, tarım ürünleri ürettiği, tükettiği ve ihraç ettiği varsayılmaktadır. Ayrıca tüketim amacıyla ithalât yapılmaktadır. İthalâtta arz elastiktir. Kısa dönemde tarımsal üretim sabittir.

(1) X=bK

Burada; X= tarımsal mal arzı, K= ana sermaye (ya da sermaye-artı-toprak) ve b= üretim-sermaye oranı. Fiyat hareketlerinin dengelediği bir piyasadan ihracat yapılabilmesinin ardındaki varsayım şudur. Ülke uluslararası ticarete açılırken dünya fiyatlarıyla ülke içindeki fiyatlar arasındaki fark, (Avrupalı) tüccarların, kâr marjlarını değiştirerek ülke içindeki fiyat değişimlerini özümsemeye istekli olmasını sağlayacak boyuttadır.

Gelir Kaynakları

Üç toplumsal sınıf vardı. Köylüler üretim yapar, mültezimler bu üretimin bir kısmına vergi biçiminde el koyar ve nominal

olarak sabit bir miktarını devlete aktarırlar.

Köylüler:

(2) Yp = (1-t) PX

(3) t = t (p) = qP t O ve O t = qP 1

Köylü gelirleri (Yp) üretimin değeri (PX) eksi mültezimin el koyduğu vergilere eşittir. Tarımsal ürünlerin pazarlanmasınm (örn., ihracat) kârlılığı artarken mültezimler üretimin daha çoğuna el koyarlarsa, vergi oranı (t), fiyatın (P) artan bir fonksiyonu olur. Basitleştirmek için, vergi oranının tarımsal fiyatlara (qP) doğru orantılı olduğunu varsayalım.

Mültezimler:

(4) Yt = tPX-T

Mültezimlerin geliri köylülerden aldıkları miktar eksi devlete vergi (T) olarak ödedikleri nominal olarak sabit miktara eşittir.

Devlet:

(5) Ys = T

Devlet, nominal olarak sabit olan miktarı (T) alır.

Gelir Kullanımları:

Köylülerin yalnızca tarımsal ürünler, mültezimlerinse, yalnızca ithal malları tükettikleri varsayılmaktadır. Devlet, orduyu beslemek amacıyla tarımsal ürünler, orduyu donatmak üzere de ithal malları tüketmektedir.

Köylüler:

(6) Yp = P (C+I)

Köylüler tüm gelirlerini tarımsal ürünlere harcarlar.

Gelirlerin bir bölümü geçimlik tüketime (C) gitmekte, bir bölümü de biriktirilmekte ve sonraki sezonda üretimi ge-

nişletmek amacıyla tohum ya da hayvan yemi olarak yatırıma (I) dönüşmektedir. Bu durumda planlı net yatırım:

(7) I = (1-t) X-C

Mültezimler:

(8) Yt = Cm

Mültezimler gelirlerinin tamamını lüks mallar ithalâtına harcamaktadırlar. Yiyecek gereksinimleri, bu sistemin dışında, kendi topraklarındaki üretimle karşılanmaktadır. İthalat fiyatı bir olarak kabul edilmiştir.

Devlet:

(9) Ys = PG+Gm
= (1-a) Ys+aYs

Devlet, gelirinin sabit bir bölümü olan (1-a) Ys kadarını orduyu beslemek üzere (PG) tarımsal ürünlere harcar; geri kalanı olan aYs kadarını da, askerî donanım ithalâtı (Gm) için kullanır.

Denklemleri birleştirip fiyat düzeyine bölünce, tarımsal üretim talebi şöyledir:

(10) DX = C+I+G+E = (1-t)X+(1-a) T/P+E = (1-qP)X+(1-a) T/P+E

ve talep fazlası:

(11) EDX = C+I+G+E-X = (1-qP)X+(1-a) TP+E-X

Burada, (1-qP)X, köylülerin, geçimlik tüketim ve yatırıma harcadıkları gelirleridir; (1-a) T/P, devletin tarımsal ürün talebidir; ve E, ihracattır.

EDX = O, denge fiyatını şu şekilde verir:

(12) Px1 = {E+(E2+[4qX (1-a)T] 1/2} 1/(2qX)>0
Px2 = {E-(E2+[4qX(1-a)T] 1/2} 1/(2qX)<0

Fiyatı artı bir değerle sınırlarsak, P>0; d(EDX)/dP = 0 olduğu için, artı çözüm yerel olarak istikrarlıdır. (Ayrıca, E/X<1 olduğu için, qP<1 koşulu yeterince küçük bir q değeri için sağlanmış olur.)

(13) d(EDX)/dP = -1/P [qPX+(1-a) T/P] <0

Tarımsal fiyatlarda bir artış, köylülerin gelirlerini, mültezimlerin üretimden daha büyük bir kısmına (qP) el koymalarına yolaçacak kadar azaltır ve devlet gelirlerinin (T/P) satın alma gücünü düşürür. Bu etkilerin ikisi de, gelir bölüşümünü, gelirlerini ithal mallarına harcayan mültezimler lehine değiştirerek, tarımsal ürün talebini düşürür.

Dış ödemeler dengesi (Bop):

(14) Bop = E-(Cm+Gm)/P = E-(Yt+aYs)/P
= E-(qPX-T/P)+aT/P
= E-(qPX-(1-a)T/P

ve tarımsal fiyatlar yükseldiğinde ithalât artar:

(15) d (Bop)/ dP = -1/P(qPX+(1-a)T/P) 0

İhracat Talebinde Artış

Denge konumuyla ve Bop=0 ile başladığımızı ve ihracat talebinde (dE) bağımsız bir artış olduğunu varsayalım. Bu durum, kısa vadede, tarımsal ürün talebini arttıracak ve denge fiyatının yükselmesine neden olacaktır; ayrıca, tarımsal ürün tüketicilerinin (köylüler ve devlet) gelirlerini düşürecek ve ithalâtçıların (mültezimler) gelirlerini arttıracaktır. Denge fiyatı, tarımsal ürünlerin iç talebi, ihracat talebindeki artışı tam olarak dengeleyinceye kadar yükselecektir.

(16) d(EDX) = dE-1/P [qPX+(1-a) T/P]dP = 0

böylece,

(17) dE = 1/P [qPX+(1-a) T/P]dP

Aynı zamanda, mültezimlerin geliri ve dolayısıyla ithalâtı

1/P[qPX+T/P]dP kadar artacak, bu arada devletin ithalât talebi 1/P[aT/P]dP kadar düşecek, böylece ihracattaki artış tam olarak dengelenerek Bop = 0 sağlanacaktır.

(18) d(Bop) = dE-1/P[qPX+T/P-aT/P]dP
= dE-1/P[qPX+(1-a)T/PdP

(17) nolu denklemden:
d(Bop) = dE-dE = 0

Dış Krediler

Devletin dışarıdan aldığı krediler (dF), devletin bütçe sınırlamalarını rahatlatıyorsa, bunun anlamı, bu ayarlamanın daha büyük bölümünün köylülerin gelir düşüşlerinden kaynaklanmasıdır. Bu durumda:

(11) EDX = (1-qP)X+(1-a) (T/P+F)+E-X
(16) d(EDX) = -1/P[qPX+(1-a) T/P]dP+(1-a)dF+dE = 0
(17) dE+(1-a) dF = 1/p[qPX+(1-a)T/P]dP

Bu durumda, fiyat artışının, hem ihracat talebini, hem de devletin, dış borçlanmayla finanse ettiği tarımsal ürün tüketimindeki artışı dengelemesi gerekmektedir.

Dış ödemeler dengesindeki değişiklik gene sıfır olacaktır:

(14) Bop = E+F- {(qPX-T/P)+a(F+T/P)}
(18) d(Bop) = dE+dF- {1/P [qPX T/P]dP-aT/P dP+adF}
= dE+(1-a)dF-1/P[qPX+(1-a) T/P]dP
(17) nolu denklemden:
= dE+(1-a)dF-{dE+(1-a)dF} = 0

Dinamik

Uzun vadede, köylülerin gelirlerindeki düşüş, tüketim yerine net yatırımda bir düşüşle karşılandığı ölçüde, ihracat

talebindeki artış büyüme hızını düşürecektir.

Yatırım genelde, özel tasarruf, devlet tasarrufu (bütçe fazlası) ve dış tasarrufla (ithalât fazlası ya da eşdeğer olarak sermaye girişi) finanse edilir. Ancak bu "parçalanmış" modelde, devlet tüm gelirini harcamaktadır ve sistem, dengelenmiş bir ticaretle başlarsa, bunu sürdürür. Ya da, örneğin, dış borçlanması devletin bütçe sınırlamalarını rahatlatırsa, sonuçta ortaya çıkan tarımsal ürün fiyatlarındaki artış, aynı miktarda bir ithalât fazlasını sağlar. Devlet ve mültezimler tasarruf ya da yatırım yapmadıklarından, ayrıca, devlet ve dış yatırımları toplamı her zaman sıfır olduğundan, yatırım için tek kaynak köylülerin özel tasarruflarıdır. Köylülerin tüketimlerinin geçimlik bir düzeyde sabit olduğunu ve bu yaşam standardını yeniden üretmek için gerekli tasarrufu içerdiğini varsayarsak, net yatırım şu şekildedir.

(7) $I = (1-t)X-C = (1-qP)X-C$

Gerçek tasarruf, yatırım ve büyüme, fiyatın nasıl değiştiğine bağlı olacaktır.

(1) $X = bK$

(19) $dK/dt = I = (1-qP)X-C = (1-qP^*1)X-C$

(12) ve (1) nolu denklemlerden:

(20) $I = bK-E/2-1/2[E2+4q\ (1-a)\ TbK]\ 1/2\ -C$

İhracatın, köylülerin tüketiminin ve devletin vergi gelirlerinin, sermaye stokunun sabit bir oranı olduğunu varsayarsak; $e = E/K$; $c = C/K$; $z = T/K$ olarak tanımlanırsa sabit bir büyüme hızı elde edilir:

(21) $g = I/K = b-1/2\ [e2+4q(1-a)zb]\ 1/2-[c+e/2]$

ve $0<g<1$

Bu nedenle, ihracat talebindeki artış büyüme hızını düşürecektir:

(22) dg/de = -1/2{e[e2+4q (1-a)zb]1/2+1} -1<dg/de<0.

KAYNAKÇA

Adler, John H., ed. *Capital Movements and Economic Development*, New York: Martin's Press, 1967.

Abmirajan, S., *Classical Political Economy and British Policy in India*, New York: Cambridge University Press, 1978.

Ancanlı, A. Tosun, "*The Role of the State in Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire, 1807-1918*," yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1976.

Ancanlı, A. Tosun, "Agrarian Relations in Turkey: State and Peasant Property, A Historical Sketch", The Social Science Research Council tarafından düzenlenen "*The Food Problem and State Policy in the Middle East*," konferansında sunulan bildiri, Roma, İtalya, 17-18 Eylül 1984.

Ancanlı, A. Tosun, "*Notes on the State, Fiscal Cycles and Redistributive Adjustment in Ottoman History*", Kasım 1986'da Harvard/MIT'deki neoklasik-dışı ekonomi seminerinde sunulan bildiri.

Bacha, Edmar L. ve Diaz-Alexjandro, Carlos F., "*International Financial Intermediation: A Long and Tropical View*", Princeton University: Princeton Essays on International Finance, No. 147, Mayıs 1982.

Bailey, E. B., *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, New York: Howard Fertig Inc., 1970.

Baran, Paul, *The Political Economy of Growth*, New York: Monthly Review Press, 1968.

Barber, William J., *British Economic Thought and India, 1600-1858*, New York: Oxford University Press, 1975.

Barber, William J., *A History of Economic Thought*, New York: Penguin Books, 1984.

Barkan, Ömer Lûtfû, "The Price Revolution in the Sixteenth Century: A Turning Point in Near Eastern Economic History", çeviren J. McCarthy, *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), s.3-28.

Barkan, Ömer Lûtfû, *Toplu Eserleri I: Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gözlem Ya-

yınları, 1980.

Baster, A., "*The Origins of British Banking Expansion in the Near East*", Economic History Review, 5 (1934). s. 76-86.

Berberoglu, Berç, *Turkey in Crisis*, London: Zed Priss, 1982.

Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York: Colombia University Press, 1929.

Blaug, Mark, *Economic Theory in Retrospect*, 3. basım, New York: Cambridge University Press, 1978.

Bloomfield, Arthur I., *Monetary Policy Under the Gold Standard*, 1880-1914, New York: Federal Reserve Bank of New York, 1959.

Borchard, Edwin, *State Insolvency and Foreign Bondholders*, Cilt I: General Principles, New Haven: Yale University Press, 1951.

Born, K.E., *International Banking in the 19th and 20th Centuries*, çeviren V.R. Berghahn, New York: St. Martin's Press, 1983.

Braudel, Bernard," International Competition and Domestic Cloth in The Ottoman Empire 1500-1650: A Study" in underdevelopment, *Review*, 2 (1979), s. 437-51.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*, cilt I ve II, çeviren S. Reynolds, New York: Harper ve Row, Publishers, 1972.

Braudel, Fernand, *Capitalism and Material Life*, 1400-1800 çeviren M. Kochan, New York: Harper ve Row Publishers, 1973.

Braudel, Fernand, and Spooner, F., "*Prices in Europe from 14.50 to 1750*", Cambridge Economic History of Europe, cilt IV.

Brenner, Robert, "*The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*", New Left Review, 5 (1977), s. 25-92.

Brewer, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, Boston: Routledge ve Kegan Paul, 1980.

Cipolla, Carlo M., *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean World*, New York: Gordion Press, Inc., 1967.

Çizakca, Murat, "Incorporation of the Middle East into the European worl Economy" *Review*, 8 (1985), s. 353-77.

Cline, William R., "*International Debt and the Stability of the World Economy*", Washington D.C.: Institute for International Economics, Policy Analyses in International Economics, No.4, 1983.

Cook, M.A., ed., *Studies in the Economic History of the Middle East*, London: Oxford University Press, 1970.

Cook, M.A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450 to 1600*, London: 1972.

Cotrell, P.L., *British Overseas Investment in the Nineteenth Century*, London: The Macmillan Press, Ltd., 1975.

Creedy, J., and O'Brien, D.P., editörler, *Economic Analysis in Historical Prespective*, Boston: Butterworths, 1984.

Du Velay, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Yayını 1978. (özgün adı: *Essai sur l'histoire financiere de la Turquie depuis le regne du Sultan Mahmut II jusqu'a*

nos jours, Paris, 1902.)

Duncan, Kenneth ve Rutlidge, Ian, editörler, *Land and Labor in Latin America*, New York: Cambridge University Press, 1977.

Eldem, Vedat, *Osmanlı Imparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınlan, 1970.

Faroqhi, Surayya, "*Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire: y. 1500-1878*", Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi IV. Uluslararası Kongresi'nde sunulan bildiri. Münih, 4-8 Ağustos 1986.

Fishlow, Albert, "*Lessons From the Past Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period*" International Organization, 39 (1985), s. 383-439.

Foster ve Hobart, Lord, "Report on the Financial Condition of Turkey", *Parliamentary Papers*, Cilt 64 (1862), No. 2972.

Ford, A.G., *The Gold Standard, 1880-1914*: Britain and Argentina, New York: Oxford University Press, 1962.

Frank, Andre Gunder, Dependent Accumulation and Underdevelopment, New York: *Monthly Review Press*, 1979.

Genç, Mehmet, "*Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*", O.Okyar, ed., Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Gerber, Haim, "The Monetary History of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 30 (1980), s. 308-24.

Gintis Herbert, and Bowles Samuel, "*State and Glass in European Feudalism*", University of Massachusetts, Amherst, yayımlanmamış el yazması, 1983.

Gordon, Scott, "The London Economist and the High Tide of Laissez Faire", *Journal of Political Economy*, 63 (1955), s. 461-88.

Hall, A.R., ed., *The export of Capital from Britain, 1870-1914*, London: Methuen ve Co. Ltd., 1968.

Hershlag, Zvi Y., "The Late Ottoman Finances: A Case Study in Guilt and Punishment", O. Okyar ve H. Inalcık, editörler, *Social and Economic History of Turkey*, 1071-1920, Ankara: Hacettepe University Press, 1980, s. 297-310.

Hobart, Lord V.H., "Reports on Turkish Finances", *Parliamentary Papers*, Cilt 65 (1862), No. 2972.

Hyde, Francis E., *Mr. Gladstone at the Board of Trade*, London: Cobden-Sanderson, 1934.

Inalcık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rusumu", *Belleten*, 23 (1959) s. 575-610.

Inalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29 (1969), s. 97-140.

Inalcık, Halil, The Ottoman Empire, New York: Prague Publishers, 1973.

Inalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 284-337.

Inan, Huri, "*State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of North-Central Anatolian Agricultural Economy in the 16th Century*", "*Large-Scale Commercialized Agriculture in the Ottoman Empire*", konferansında sunulan bildiri, Binghampton, New York, October

24-25, 1986.

Islâmoglu, H. ve Faroqhi, S., "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, 2 (1979), s. 401-36.

Issawi, Charles, ed., *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1966.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

Isvan-Katırcıoglu, Nurhan, "*The Ottoman Ayan 1550-1812 A Struggle for Legitimacy*," yayınlanmamış master tezi, University of Wisconsin, Madison, 1984.

Isvan-Katırcıoglu, Nurhan, "*Economic Policies of the Young Turks, 1908-1918*", yayımlanmamış el yazması, Department of History, University of Wisconsin, Madison, Nisan 1986.

Itzkowitz, Norman, *The Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1972.

Iversen, Carl, *International Capital Movements*, New York: Oxford University Press, 1935.

Karpat, Kemal, "*The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908*", International Journal of Middle East Studies, 3 (1972), s. 243-81.

Kay, Cristobal, "Comparative Development of the European Manorial System and the Latin American Hacienda System", *Journal of Peasant Studies*, 2 (1974), s. 69-98.

Kemmerer, Edwin W., "Economic Advisory Work for Governments", *American Economic Review*, 17 (1927), s. 1-12.

Kent, Marian, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Boston: George Allen ve Unwin, 1983.

Keyder, Çaglar, "Ottoman Economy and Finance, 1881-1918" in O. Okyar ve H. Inalcık, editörler, *Social and Economic History of Turkey*, 1071-1929, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınlan, 1980, s.323-27.

Keyder, Çaglar, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-1929*, New York: Cambridge University Press, 1981.

Kindleberger, Charles P., Manias, *Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*, New York: Basic Books, 1978.

Kindleberger, Charles P., "*Historical Perspective on Today's Third World Debt Problem*", ve "Addendun", Massachusetts Institute of Technology, yayımlanmamış el yazması, 1983.

Kindleberger, Charles P., *A Financial History of Western Europe*, Boston: George Allen ve Unwin, 1984.

Kıray, Mübeccel Belik, Ereğli: *Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kenti, Ankara*: Devlet Planlama Teşkilâtı, 1964.

Kıray, Mübeccel Belik, "Values, Development and Social Stratification", *Journal of Social Issues*, Nisan 1968 Londra.

Kıray, Mübeccel Belik, *Örgütleşemeyen Kent: İzmir, Ankara*: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1972.

Kıray, Mübeccel Belik, "*Peasantry in the Ottoman Empire*", paper for Discusion in the Peasants Seminar, University of London, Centre of International and Area Studies, 1974.

Kıray, Mübeccel Belik ve Hinderink, J., "Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change", *Journal of Development Studies*, Temmuz 1968, Cilt 4, No.4.

Kriedte, Peter, *Peasants, Landlords, and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500-1800*, New York: Cambridge University Press, 1983.

Landes, David S., *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.

Lee, Sidney, ed., *Dictionary of National Biography*, London: Smith, Elder ve Co., 1891.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London: Oxford University Press, 1962.

Lewis, William A., *Growith and Fluctuations*, 1870-1913, Boston: George Allen ve Unwin, 1978.

Lipson, Charles, *Standing Guard: Protecting Foreign Capital in the 19th and 20th Centuries*, Berkeley: University of California Press, 1985.

Luxemburg, Rosa, *The Accumulation of Capital*, New York: Monthly Review Press, 1968.

McGowen, Bruce W., *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, New York: Cambridge University Press, 1981.

McGowen, Bruce W., "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981), s. 57-63.

McKinley, Erskine, "The Problem of "Underdevelopment" in The English Classical School", *Quarterly Journal of Economics*, 69 (1955), s. 235-254.

Mommsen, W. J., *Theories of Imperialism*, çeviren P. S .Falla, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

Morrel, W. P., *Colonial Policy in the Age of Peel and Russell*, London: Frank Cass ve Co., Ltd., 1966.

Mynt, H., "The Classical Theory of International Trade and the Underdeveloped Countries", *The Economic Journal*, 68 (1958), s. 317-37.

O'Brien, D. P., *The Classical Economists*, New York: Oxford University Press, 1975.

Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*: İzmir, 1923, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınlan, 1981.

Okyar, Osman, ed., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınlan, 1975.

Ortaylı, İlber, *İmparatorlugun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınlan, 1983.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, New York: Methuen, 1981.

Palma, Gabriel, "Dependencey: A Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology

for the Anlysis of Concrete Situations of Underdevelopment", *World Development*, 16 (1978), s. 881-923.

Pamuk, Şevket, "*Osmanlı Imparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım*", METU Studies in Development, Öz I Yayın, 1978, s. 131-162.

Pamuk, Şevket, "*Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Önemli Dalgalanmalar, 1830-1913*", METU Studies in Development, Özel Yayın, 1980, s. 161-204.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984.

Parvus Efendi (Alexander Israel Helphand), *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul: May Yayınları, 1977, (İlk basım tarihi: 1910)

Platt, D. C. M., *Foreign Finance in Continental Europe and the USA*, 1815-1870, Boston: George Allen ve Unwi, 1984.

Quataert, Donald, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*,1 (1980), s. 38-55.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983.

Ricardo, David, *Minor Papers on the Currency Question, 1809-1823*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1983.

Ricardo, David, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, New York: Cambridge University Press, 1932.

Rodkey, F. S., "Ottoman Concern About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History*, 35 (1958). s.348-53.

Rosenstein-Rodan, Paul N., "Problems of Industrialization in Eastern and South-Eastern Europe", *Economic Journal*, 53 (1843), s. 202-11

Schatkowski-Schilcher, Linda, "Explaining Increased Wheat Production in Southern Syria in the 19th Century", paper presented in th conf rence on "*Large-Scale Commercialized Agriculture in the Ottoman Empire*", Binghamton, New York, 24-25 Ekim, 1986.

Shaw, Stanford J., "The Nin teenth Century Ottoman Tax Reformsand Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), s. 421-59.

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt. I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, New York: Cambridge University Press, 1976.

Shaw, Stanford J., "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978) s. 374-77.

Shaw, Stanford J., ve Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II: *Reform Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, New York: Cambridge University Press, 1977.

Skocpol, Theda, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia,*

and China, New York: Cambridge University Press, 1979.

Smith, Adam, *The Wealth of Nations, New York*: Penguin Books, 1974.

Stavrianos, L. S., Global Rift: *The Third World Comes of Age*, New York: Morrow and Company, Inc., 1981.

Stoianovoch, T., "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History*, Cilt 13 (1953) s. 398-411.

Strange, Susan, *Sterling and British Policy*, New York: Oxford University Press, 1971.

Sunar, Ilkay, *State and Society in the Politics of Turkey's Development*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, No. 377, 1974.

Suvla, R. S., "Debts During the Tanzimat Period", in C. Issawi, ed., *Economic History of the Middle East*, 1800-1914, Chicago: The University of Chicago Press, 1966, s.95-106.

Tabakoğlu, Ahmet, "17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41 (1983), s. 389-414.

Taylor, Lance, *Macro Models for Developing Countries*, New York: McGraw-Hill, 1979.

Taylor, Lance, *Structuralist Macroeconomics*, New York: Basic Books, 1983.

Taylor, Lance, ed., *Stabilization Experience in Developing Countries: A Structuralist Approach*, New York: Oxford University Press, yayınlanacak.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1981.

Tezel, Yahya S., "Notes on the Consolidated Debt of the Ottoman Empire", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 12 (1972), s. 89-99.

Toprak, Zafer, Türkiye'de "*Millî İktisat*", 1908-1918, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

Ubicini, M. A., *Türkiye, 1850*, cilt I ve II, çeviren Karaağaçlı, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, n.d. (özgün adı *Lettres sur la Turquie*, Paris: 1851).

Veinstein, Gilles, "Chiftiks: A Review of the Debates", "*Large-Scale Commercialized Agriculture in the Ottoman Empire*", konferansında sunulan bildiri, Binghampton, New York, 24-25 Ekim 1986.

Veinstein, Gilles, "Ayan de la Region d'Izmir et commerce du Levant", *Etudes Balkaniques*, cilt 13, No.3 (1976), s.71-81.

Vilar, Pierre, *A History of Gold and Money, 1450-1920*, London: Verso Books, 1984.

Viner, Jacob, *Studies in the Theory of International Trade*, London: George Allen ve Unwin, Ltd., 1955.

Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist World Economy*, New York: Cambridge University Press, 1979.

Wallerstein, Immanuel ve Kasaba, Reşat "Incorporation into the World Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", *METU Studies in Development*, (1981), s. 537-70.

Ward, R. E., ve Rustow, D.A., editörler, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: Princeton University Press, 1964.

Williamson, John, ed., *IMF Conditionality*, Cambridge, Mass,: MIT Press, 1983.

Woodruff, William, *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, New York: St. Martin's Press, 1967.

Wynne, William H., *State Insolvency and Foreign Bondholders, cilt II: Case Histories*, New Haven: Yale University Press, 1951.

Yerasimos, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt I, II, III. Istanbul: Gözlem Yayınları, 1974.

Emine Kıray, elinizdeki kitabında, 19. yüzyılda dünya ekonomisi ile Osmanlı ekonomik ve siyasî yapısının etkileşmesi çerçevesinde imparatorluk ekonomisinde nelerin değiştiğini araştırıyor. Kıray'ın bir odak-konusu da, dış borçlar. Osmanlı sarayı, aldığı borçlardan yatırım, üretim artışı için yararlanmak yerine bunları âyan, eşraf, tüccar gibi gruplar arasında dengeler oluşturmak ve kendi denetimini artırmak amacıyla kullandı. Osmanlı devletine borç veren devletler de, bu ilişkiden, Osmanlı ekonomi ve siyasetinde isteklerine uygun değişiklikler gerçekleştirmek için yararlandılar. Yazar, 19. yüzyılda Osmanlı'yı temelden etkileyen değişimlerin 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyıl başlarında filizlendiğini ortaya koyuyor. Dış borçlanmanın artmasında önemli etken, merkezî otoritenin zayıflaması yüzünden vergi gelirlerinin azalışıydı. Ve dış borçlanma, dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi hızlandırdı. Dış borçlanma aynı zamanda, tüketim mallarına talebin artmasını, ithalatta yükselmeyi, birçok sektörün çöküşünü getirdi. Kıray, borçların ödenemeyişinin nedenlerini ve sonuçlarını analiz ediyor. Yazarın görüşü, dış borçlanmayla sağlanan fonların bürokrasi tarafından "Batılılaşı yolundaki reformlar için kullanılması sonucu, tipik bir mürge yapısının oluşmadığı. Kıray, borçlanmayla biçimle ekonomik yapı ve sınıf ilişkilerinin, büyümeyi ve borç ödemeyi sürdüremeyen bir sistem yarattığını tesbit ediyor. ■